

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΜΣ «ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

**«Ο Νεολιθικός τρόπος ζωής ως διαδικασία στον Ελλαδικό χώρο, συγκριτική μελέτη με
την Εγγύς Ανατολή και την Ανατολία»**

Διπλωματική Εργασία

Βλάχου Πηνελόπη

A.M M031121003

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Στέλλα Σουβατζή

Επικουρική επόπτρια καθηγήτρια: Νένα Γαλανίδου

Εξετάστρια καθηγήτρια: Ιφιγένεια Τουρναβίτου

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	4
Κεφάλαιο 1 ^ο : Εισαγωγή.....	6
Κεφάλαιο 2 ^ο : Εγγύς Ανατολή.....	9
2.1 Νατούφιος Πολιτισμός.....	9
2.1 Συζήτηση.....	11
2.2 Προ – κεραμική Νεολιθική Α, η περίπτωση του Göbekli Tepe (9600 π.Χ)	13
2.2 Συζήτηση.....	15
2.3 Οι πρώτες μόνιμες κοινωνίες της προ – κεραμικής νεολιθικής.....	18
2.3 Συζήτηση.....	20
Κεφάλαιο 3 ^ο : Τα δεδομένα από την Ανατολία.....	22
3.1 Αşıklı Höyük (8350 – 7350 π.Χ).....	22
3.1 Συζήτηση.....	24
Κεφάλαιο 4 ^ο : Η διάδοση του φαινομένου στα Μικρασιατικά παράλια.	28
4.1 Çukuriçi Höyük (6600 π.Χ).....	29
4.1 Συζήτηση.....	30
4.2 Ulucak (6700/6600 π.Χ).....	33
4.2 Συζήτηση.....	35
4.3 Aşağı Pınar (6200/6000 π.Χ).....	36
4.3 Συζήτηση.....	39
Σύνοψη.....	41
Κεφάλαιο 5 ^ο : Η Μεσολιθική περίοδος στην Ελλάδα.....	43
5.1 Σπήλαιο Φράγχθι.....	44
5.1 Συζήτηση.....	47
5.2 Σπήλαιο Θεόπετρας.....	49
5.2 Συζήτηση.....	52
5.3 Σπήλαιο Ζαΐμη.....	54
5.3 Συζήτηση.....	56
5.4 Μαρουλάς Κύθνου.....	57
5.4 Συζήτηση.....	59
Σύνοψη.....	62
Κεφάλαιο 6 ^ο : Η εμφάνιση του Νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα την 7 ^η χιλιετία.....	64
6.1 Αρχική Νεολιθική (Initial Neolithic): 6600 – 6500 π.Χ.....	64
6.1.1 Το ζήτημα της «ακεραμικής» φάσης στην Άργισσα Μαγούλα και στο Σέσκλο.....	65

6.1.2 Αρχική Νεολιθική φάση στην Κνωσό της Κρήτης	67
6.1.2 Συζήτηση	68
6.2 Αρχαιότερη Νεολιθική Ι 6500 – 6300 π.Χ.....	69
6.2.1 Μαυροπηγή - θέση Φυλλοτσαΐρι Κοζάνης (6624 π.Χ).....	72
6.2.1 Συζήτηση.....	74
6.2.2 Σέσκλο, Θεσσαλία (6500 π.Χ)	76
6.2.2 Συζήτηση	78
6.2.3 Άργισσα Μαγούλα Θεσσαλία (6.500 π.Χ).....	82
6.2.3 Συζήτηση	83
Σύνοψη	85
Κεφάλαιο 7 ^ο : Συζήτηση – Συμπεράσματα	86
Πίνακες.....	96
Χάρτες	102
Εικόνες	112
Βιβλιογραφία.....	144

Πρόλογος

Με την παρούσα διπλωματική εργασία θα ήθελα να σταθώ και να ευχαριστήσω με δύο λόγια τους ανθρώπους που μου στάθηκαν, καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησής της.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω πρώτα την επόπτριά μου, επίκουρη καθηγήτριά Στέλλα Σουβατζή, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε να αναλάβω ένα τέτοιο σύνθετο θέμα. Καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, οι συμβουλές της, η άψογη συνεργασία της και τα ενθαρρυντικά της σχόλια στάθηκαν αρωγοί για την περάτωση του πονήματος αυτού και την ευχαριστώ θερμά.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην οικογένειά μου, την μητέρα μου Αθανασία και τον πατέρα Χρήστο, καθώς και στα αδέρφια μου Θεοδωρή, Χρήστο και Ευρυδίκη, αλλά και στον Έκτορα καθώς πίστεψαν και πιστεύουν, όπως κανείς άλλος, στις δυνατότητες μου και με βοήθησαν να φτάσω και να ολοκληρώσω τις μεταπτυχιακές μου σπουδές. Συγχρόνως ευχαριστώ και την διευθύντρια της ανασκαφής της Αρχαίας Τενέας, Δρ. Έλενα Κόρκα, για την στήριξη και την εμπιστοσύνη που μου έχει δείξει όλα αυτά τα χρόνια, καθώς και την αρχαιολόγο της ΕΦΑ Κορινθίας Παρασκευή Ευαγγέλογλου και όλης της ομάδας του Tenea Project, γιατί η Τενέα δεν είναι απλώς μία ιδέα, αλλά οικογένεια. Σας ευχαριστώ για τις όμορφες αναμνήσεις, τις συμβουλές και την παρέα σας.

Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε επίσης, με την πολύτιμη βοήθεια του φίλου μου και υποψήφιου Δρ. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Δημήτρη Παπαδημητρίου για την συμπαράσταση, την πολύτιμη παρέα του και τις πολύωρες και ουσιαστικές συζητήσεις που κάναμε. Τον ευχαριστώ επίσης για τις αναγνώσεις των κειμένων και τις εύστοχες παρατηρήσεις του. Τέλος, δεν μπορώ να παραλείψω τους πιο κοντινούς μου φίλους, την Βίκυ την συνοδοιπόρο των φοιτητικών μου χρόνων, μέχρι και σήμερα. Σε ευχαριστώ για την παρέα, την στήριξη, την εμπιστοσύνη, τις αναμνήσεις, τα γέλια τις συζητήσεις και τα αναγνώσματα όλων μου των κειμένων μέχρι και σήμερα. Τις φίλες μου Γλύκη, Χριστίνα, Ολυμπία, Κατερίνα, αλλά και τα κορίτσια από το Μακρυχώρι, για τα υποστηρικτικά τους λόγια, τις ανασκαφές και τα άπειρα τηλεφωνήματα καθοδόν για τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Τέλος, μέρος της δουλειάς αυτής αφιερώνω στις συνοδοιπόρους μου στο μεταπτυχιακό, την Αμυγδαλιά, τη Μαρία και την Άσπα, για την παρέα που μου πρόσφεραν, όχι μόνο στο διάβασμα, αλλά και στον μοναχικό Βόλο τον χειμώνα που μας πέρασε.

Gone with the wind (1939)

Scarlett's personal motto

"I'll think of it all tomorrow, at Tara. I can stand it then.... After all, tomorrow is another day".

...Scarlett's determination to believe that "*tomorrow is another day*" indicates her fundamental optimism about the future...

Κεφάλαιο 1^ο : Εισαγωγή

Ο νεολιθικός τρόπος ζωής ως διαδικασία ξεκίνησε να διαμορφώνεται στα τέλη της 10^{ης} με αρχές της 9^{ης} χιλιετίας πριν από σήμερα στην Εγγύς Ανατολή (Εύφορη Ημισέληνος)¹. Ως φαινόμενο στην Ελλάδα εμφανίστηκε κατά το πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας. Αυτή η αργοπορημένη κατά 2000 χρόνια εμφάνισή του στον Ελλαδικό χώρο αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ερωτήματα της νεολιθικής έρευνας. Για ένα μεγάλο διάστημα είχαν επικρατήσει δύο θεωρίες σχετικά με τη νεολιθικοποίηση της Ελλάδας. Η πρώτη αφορούσε στη διάχυση πληθυσμών εξ Ανατολών (ex Oriente lux) και η δεύτερη την εντόπια εξέλιξη. Τις τελευταίες δεκαετίες οι ολοένα και περισσότερες ανακαλύψεις νέων θέσεων στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τα Μικρασιατικά παράλια άλλαξαν τις παλαιότερες προσεγγίσεις και κατέδειξαν την έναρξη του φαινομένου στις περιοχές αυτές ως μία πολύ – εστιακή και σύνθετη διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει διαφορετικά επεισόδια διάδοσης.

Σύμφωνα με την Catherine Perlès², την Barbara Horejs³ και άλλους/ες ερευνητές/τριες, η ενιαία διάδοση κοινών νεολιθικών στοιχείων στον Ελλαδικό χώρο σε σύντομο χρονικό διάστημα, οφείλεται σε αποικιοκρατικές πρακτικές εξ Ανατολών⁴. Η θεωρία αυτή βασίζεται σε δύο άξονες. Ο πρώτος αφορά την πλήρη απουσία εντοπισμού κάποιου διαμορφωτικού περάσματος από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική περίοδο στην Ελλάδα⁵. Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με την απόλυτη αντικατάσταση των μέχρι πρότινος Μεσολιθικών πρακτικών από το λεγόμενο «νεολιθικό πακέτο»⁶. Την άποψη αυτή επιχείρησαν να απορρίψουν τη δεκαετία του 1960 μέσω των ερευνών τους στη Θεσσαλία οι Vladimir Milošević και Δημήτριος Θεοχάρης. Κύριοι πυλώνες των επιχειρημάτων τους στάθηκαν οι «ακεραμικές»

¹ Πρόκειται για την περιοχή σε σχήμα ημισελήνου στη Μέση Ανατολή. Περιορίζεται στη δυτική ζώνη γύρω από την Ιορδανία και τον άνω Ευφράτη και περιλαμβάνει ανάμεσα σε άλλες θέσεις και το Göbekli Tepe.

² Perlès 2001, 38 - 45

³ Horejs et al 2015, 308

⁴ Perlès 2001, 58 - 63

⁵ Η Perlès υποστηρίζει πως δεν υπήρξε μεταβατική φάση από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική και συνεπώς βρίσκει αδύνατο να έχουν συνυπάρξει Μεσολιθικές ομάδες με τους πρώτους γεωργούς βλ. Perlès 2001, 38 – 45 και 58.

⁶ Σύμφωνα με τον Childe οι μεταναστευτικές ομάδες μετέφεραν μαζί τους τα εξημερωμένα φυτά και τα ζώα, τη μονιμότητα, τον υλικό πολιτισμό σε πελέκεις, κοπτικά εργαλεία και τριπτά εργαλεία, καθώς και την κεραμική και άλλα αντικείμενα για την υφαντουργία, χωρίς να συμπεριλαμβάνει τους πολιτισμούς. βλ Childe 1951, 75 – 80. Σύμφωνα με την Perlès περιλαμβάνει την εξημερωμένη οικονομία, τη νεολιθική τεχνολογία και την αρχιτεκτονική και μεταφέρθηκε από τις ομάδες αποικισμού βλ. Perlès 2001, 38 – 45

φάσεις στην Άργισσα Μαγούλα και στο Σέσκλο, καθώς και αντίστοιχες φάσεις από το σπήλαιο Φράγγι και την Κνωσό⁷. Ο Θεοχάρης προχώρησε και στον ισχυρισμό, σε αντιδιαστολή με το επιχείρημα της Perlès, πως παρατηρείται πολιτισμική συνέχεια ανάμεσα στη Μεσολιθική και την Αρχαιότερη Νεολιθική⁸, με πολλά στοιχεία της πρώτης να επιβιώνουν στη δεύτερη, αναγνωρίζοντας ωστόσο παράλληλα, αλλά σε μικρότερο βαθμό την έμμεση συμβολή της Ανατολής⁹.

Πιο πρόσφατα ερευνητές και ερευνήτριες όπως η Agathe Reingruber¹⁰, ο Laurens Thissen¹¹ και άλλοι/ες, αξιολογώντας τα δεδομένα παλαιών και νέων θέσεων στον Ελλαδικό χώρο, στα Μικρασιατικά παράλια και στα Βαλκάνια υποστήριξαν, τη διάδοση του φαινομένου χωρίς αποικιοκρατικές πρακτικές. Η Reingruber έστρεψε το ερευνητικό ενδιαφέρον του ζητήματος στις σχέσεις που ανέπτυξαν οι ομάδες του Ελλαδικού χώρου με αντίστοιχες στα Μικρασιατικά παράλια. Συζήτησε τη νεολιθικοποίηση ως απόρροια των δια – Αιγαιακών επαφών μεταξύ των δύο όμορων γεωγραφικά περιοχών¹². Στηρίχθηκε στο δίκτυο διακίνησης και ανταλλαγής πρώτων υλών, όπως ο Μηλιακός οψιανός, μέσω της θάλασσας από ομάδες ανθρώπων, οι οποίοι δεν ήταν αποικιστές. Υποστήριξε πως η δραστηριότητα αυτή ευθύνεται για τη δημιουργία διαφόρων επεισοδίων διάδοσης του νεολιθικού τρόπου ζωής¹³.

Η παρούσα μελέτη ευελπιστεί να συζητήσει κριτικά και συγκριτικά τους προβληματισμούς και τις αμφισβητήσεις που εγκολώνονται στο συγκεκριμένο ζήτημα, εστιάζοντας στη συγκριτική εξέταση θέσεων από την Εγγύς Ανατολή, την Ανατολία, τα Μικρασιατικά παράλια και την Ελλάδα. Η δομή της εργασίας κινείται σε τρεις άξονες. Τα κεφάλαια 2 και 3 αφορούν στην κριτική παρουσίαση της μέχρι σήμερα υπερισχύουσας θεωρίας της εξωγενούς προελεύσεως του νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα, εξ Ανατολών (Ex Oriente lux). Σύγχρονα δεδομένα που έχουν έρθει στο φως από το Göbekli Tepe της Εγγύς Ανατολής και από το Aşıklı Höyük της Ανατολίας, αμφισβητούν σε μεγάλο βαθμό τη θεωρία αυτή. Στα κεφάλαια αυτά γίνεται συζήτηση των κινήτρων των νεολιθικών ανθρώπων για μόνιμη εγκατάσταση.

⁷ Όπως θα σχολιαστεί και στο κεφάλαιο 6 της εργασίας, είναι ευρέως αποδεκτό πως δεν εντοπίζεται το εν λόγω στρώμα στις θέσεις όπου δραστηριοποιήθηκαν οι δύο ερευνητές βλ Reingruber 2005, 165 - 166

⁸ Θεοχάρης 1981, 26 – 27 και 34 – 35

⁹ Θεοχάρης 1981, 35

¹⁰ Reingruber 2005, 167 – 168. Της ίδιας 2011, 301 – 303. Της ίδιας 2018, 10 - 11

¹¹ Thissen 2000, 148. Του ίδιου 2005, 30

¹² Reingruber 2008, 613 - 614. Thissen 2000, 148

¹³ Reingruber 2008, 613 - 614. Özdoğan E 2015, 34

Σε άμεση συνάρτηση εξετάζεται και η ισχύς του μοντέλου του «νεολιθικού πακέτου», το οποίο θεωρεί την αγροτική παραγωγή, ως κύριο αίτιο της στροφής προς τη μόνιμη εγκατάσταση και την εξημέρωση των φυτών και των ζώων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η εμφάνιση θέσεων στα Μικρασιατικά παράλια κατά την 7^η χιλιετία, ταυτόχρονα δηλαδή με τους πρώτους οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο. Με την αναφορά στο Çukuriçi Höyük και το Ulucak, γίνεται προσπάθεια να τονιστούν οι δια – Αιγαιακές σχέσεις και η διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής από την Ανατολή στη Δύση. Επίσης, η αναφορά στο Aşağı Pınar στην Ανατολική Θράκη, σκοπό έχει να τονίσει την πολύ - εστιακή εικόνα του φαινομένου, καθώς ο οικισμός ιδρύεται ταυτόχρονα με οικισμούς στα ΒΔ Μικρασιατικά παράλια, την Βόρεια Ελλάδα και τα Βαλκάνια.

Στο πέμπτο και έκτο κεφάλαιο της μελέτης, εξετάζεται το βασικό ζήτημα της εργασίας, το οποίο αφορά στη διαδικασία έναρξης του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο. Η αναζήτηση του προ - νεολιθικού σταδίου ξεκινά από τη Μεσολιθική με δεδομένα από τον χώρο της πρόσφατης έρευνας σε περιοχές όπως τα σπήλαια της Θεόπετρας και του Φράγγθι, καθώς και του υπαίθριου οικισμού του Μαρουλά στην Κύθνο. Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση και επανεξέταση των δεδομένων της «ακεραμικής» φάσης στον Ελλαδικό χώρο (Σέσκλο, Άργισσα). Παράλληλα, γίνεται αναφορά, σύμφωνα με τα δεδομένα από την Κνωσό και το Φράγγθι, στην παρουσία μίας σύντομης ακεραμικής φάσης της Αρχικής Νεολιθικής, η οποία διαδέχεται τη Μεσολιθική περίοδο. Το υπόλοιπο κεφάλαιο αφορά στην ανάδειξη και συζήτηση πολλών και σχεδόν σύγχρονων μεταξύ τους θέσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τον Ελλαδικό χώρο. Οι αναφορές αυτές τονίζουν τις πολιτισμικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες της περιόδου με οικισμούς εξ Ανατολών, καθώς επίσης συζητούν και τις δια – Αιγαιακές σχέσεις με τα Μικρασιατικά παράλια.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, αυτό της συζήτησης, σκοπός είναι να γίνει μία ανακεφαλαίωση των δεδομένων και να απαντηθεί το κεντρικό ερώτημα της εργασίας. Φυσικά, το ζητούμενο της έναρξης του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο, αποτελεί ένα δύσκολο ερώτημα, το οποίο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την πορεία της έρευνας. Νέες μελλοντικές αποκαλύψεις θέσεων της Αρχικής και Αρχαιότερης Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο και αλλού μπορούν να μεταβάλλουν τα δεδομένα και να οδηγήσουν σε νέα ερωτήματα.

Κεφάλαιο 2^ο: Εγγύς Ανατολή.

Οι συνθήκες υπό τις οποίες συντελέστηκε η μετάβαση από τον κυνηγετικό – τροφосуλλεκτικό τρόπο ζωής, στο Νεολιθικό γεωργικό τρόπο ζωής αποτελεί σύνθετο ζήτημα, το οποίο έχει απασχολήσει για δεκαετίες τους ερευνητές της περιόδου. Όπως είναι γνωστό πλέον, στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής στα τέλη της Επιπαλαιολιθικής περιόδου, περί το 13.000 πριν από σήμερα, παρατηρείται η εμφάνιση των πρώτων ημι – μόνιμων εγκαταστάσεων. Η αλλαγή αυτή φαίνεται πως οφείλεται σε μία σειρά συγκυριών που σχετίζονται αφενός με πολύπλοκες κλιματικές αλλαγές¹⁴, κυρίως όμως έχουν τις ρίζες τους σε πολυετή ζύμωση κοινωνικών παραγόντων. Αποτέλεσμα των αναφορών αυτών ήταν να συσπειρωθούν τα περιφερόμενα σύνολα αυτά, έστω και προσωρινά, σε υπαίθριες εγκαταστάσεις. Αυτές οι αλλαγές αποτέλεσαν το σημείο καμπής για την εμφάνιση των πρώτων υπαίθριων, ημιμόνιμου χαρακτήρα εγκαταστάσεων, από νομάδες κυνηγούς – τροφосуλλεκτήρες/τριες. Η αλλαγή αυτή συντελέστηκε χωρίς ακόμη να έχουν εξημερωθεί τα άγρια ζώα και τα φυτά και χωρίς ακόμη να γίνεται χρήση της κεραμικής. Ωστόσο στην αλλαγή αυτή διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και άλλοι παράγοντες, όπως αναφέρεται και παρακάτω.

2.1 Νατούφιος Πολιτισμός

Στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου περί το 13.000 με 12.800 πριν από σήμερα, έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες ημιμόνιμου χαρακτήρα υπαίθριες εγκαταστάσεις, γνωστές με τον όρο Νατούφιος πολιτισμός¹⁵. Νατούφιοι οικισμοί έχουν αποκαλυφθεί σε ευρεία κλίμακα στην παραλιακή κατά βάση ζώνη της Ανατολικής μεσογείου (**Χάρτης 1**). Στις σημαντικότερες θέσεις ανήκουν οι οικισμοί Ain Mallaha¹⁶ και το σπήλαιο Hayonim¹⁷ (**Χάρτης 2**). Οι ημιμόνιμες αυτές κοινότητες κυνηγών – τροφосуλλεκτών συσπειρώνονταν σε μικρού, μεσαίου ή εκτεταμένου μεγέθους υπαίθριους οικισμούς¹⁸, οργανωμένους σε υπόσκαφα ελεύθερα μεταξύ τους ορύγματα, διαμέτρου 3 - 6μ. χτισμένα με λίθινα θεμέλια και φθαρτή ανωδομή¹⁹ (**Εικόνα 1**). Εσωτερικά τα οικήματα έσωζαν θερμικές

¹⁴ Bar – Yosef 1998, 161

¹⁵ Garrod 1932, 222.

¹⁶ Valla 1988, 283.

¹⁷ Bar – Yosef et al 2017, 233.

¹⁸ Bar – Yosef 1998, 162

¹⁹ Bar – Yosef 1998, 162 - 163

κατασκευές, χωρίς πάντοτε να τεκμηριώνεται η ύπαρξη δαπέδων²⁰. Ήταν εξοπλισμένα με λίθινα και οστέινα εργαλειακά σύνολα που εξυπηρετούσαν στο κυνήγι και τη συλλογή τροφής, καθώς και στην επεξεργασία αυτής σε άγρια ακόμη μορφή²¹. Αναπόσπαστο χαρακτηριστικό του πολιτισμικού τους ορίζοντα, είναι οι ταφικές πρακτικές με τις ανακομιδές κρανίων, στην επιφάνεια των οποίων εντοπίζονται έντονα διακοσμητικά στοιχεία²².

Οι εγκαταστάσεις αυτές εξ αρχής παρουσιάζουν ομοιογένεια στον πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό τους σχεδιασμό, ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται ιδιοτυπία στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία. Η πρώτη περίπτωση απαντάται στο ημικυκλικό κτίριο 131 από τη θέση Ain Mallaha²³ (**Εικόνα 2**) και η δεύτερη περίπτωση συναντάται στο σπήλαιο Hayonim, όπου αποκαλύφθηκε σειρά από εφαπτόμενα ωσειδή οικήματα διαστάσεων 2.5 με 3.5τ.μ²⁴ (**Εικόνα 3**). Η μεγάλη κατασκευή διαμέτρου 9 μ. από την Ain Mallaha διαφοροποιείται ως προς την ανωδομή και την εσωτερική οργάνωση καθώς έφερε σειρά από πασσαλότρυπες κατά μήκος των ορίων του τοίχου, ενώ στην επιφάνεια του δαπέδου υπήρχαν διάσπαρτα τέχνηρα²⁵. Οι ιδιοτυπίες αυτές φαίνεται πως εκφράζουν κοινωνικές ιδιαιτερότητες, ξεχωρίζοντας τις ομάδες που διαμένουν στις διαφορετικές περιοχές. Αποτέλεσμα αυτών είναι η δημιουργία μοναδικών πολιτισμικών στοιχείων, τα οποία σκοπό έχουν να εκφράσουν τις ανάγκες και τις ταυτότητες των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων. Κατά μία έννοια αυτή την ικανότητα του ανθρώπου να προσαρμόζεται στο περιβάλλον, υποδεικνύουν τόσο οι αλλαγές στη στρατηγική δόμησης²⁶, όσο και οι αλλαγές με την εισαγωγή καινοτομιών στον εργαλειακό εξοπλισμό²⁷. Τα σύνολα αυτά χρησιμοποιούνταν στη συγκομιδή των άγριων δημητριακών και στο κυνήγι²⁸. Το εξαιρετικό ενδιαφέρον με τα ζωοαρχειολογικά κατάλοιπα από τους Νατούφιους οικισμούς είναι πως το σύνολο τους αντιπροσωπεύει την τοπική πανίδα της εκάστοτε

²⁰ Bar – Yosef 1998, 162 - 163

²¹ Σύμφωνα με μικροσκοπική μελέτη, τα τριπτά εργαλεία είχαν πολλαπλή χρήση καθώς εξυπηρετούσαν στη σύνθλιψη άγριων δημητριακών, αλλά και στην παραγωγή ώχρας βλ. Bar – Yosef 1998, 162 - 164

²² Bar – Yosef 1998, 164. Boyd 2006, 167

²³ Valla 1988, 284. Bar – Yosef 1998, 163

²⁴ Bar – Yosef 1998, 163. Bar – Yosef et al 2017, 233 – 234

²⁵ Valla 1988, 284 – 287. Bar – Yosef 1998, 163

²⁶ Boyd 2006, 171

²⁷ Bar – Yosef 1998, 164

²⁸ Bar – Yosef 1998, 167

γεωγραφικής περιοχής κατοίκησης, επομένως κάθε ομάδα ερχόταν σε επαφή με διαφορετικά είδη άγριων ζώων²⁹.

Την αυξημένη κοινωνική πολυπλοκότητα εκφράζουν έντονα και οι ταφικές πρακτικές με τις δευτερογενείς αποθέσεις καταστόλιστων κρανίων³⁰ (**Εικόνα 4**). Οι Νατούφιοι ενταφίαζαν τους νεκρούς τους σε αβαθείς λάκκους έξω από τα όρια των οικιών και όχι κάτω από τα δάπεδα ενεργών νοικοκυριών³¹, όπως συμβαίνει στις νεολιθικές κοινωνίες (βλ. παρακάτω). Εν συνεχεία τους επιχωμάτωναν με υλικό του λάκκου και απορριφθέντα τέχνηρα του εργαλειακού εξοπλισμού, ως δήλωση ίσως της εντοπιότητας³². Στο τελευταίο συνηγορεί και η προ - ύπαρξη νεκρών στις περιοχές των εγκαταστάσεων³³. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται η ανακομιδή κρανίων. Πριν την επανατοποθέτηση, επέλειφαν την όψη τους με ώχρα και τοποθετούσαν κοσμήματα από θαλάσσια όστρεα, ζωικά οστά, δόντια και χάντρες στα μάτια και γύρω από αυτό³⁴.

2.1 Συζήτηση

Βάσει των ανωτέρω αρχαιολογικών τεκμηρίων γίνεται σαφές πως η εμφάνιση μίας τέτοιας κοινωνικής αλλαγής στον καθιερωμένο για χιλιάδες χρόνια τρόπο ζωής και διαβίωσης, δεν προκλήθηκε ξαφνικά, ούτε δικαιολογείται μονάχα από τα διάφορα κλιματικά επεισόδια που συντελέστηκαν. Φαίνεται πως είναι αποτέλεσμα μίας μακράς ζύμωσης διαφόρων οικονομικών και κυρίως κοινωνικών παραγόντων. Οι εν κινήσει νομαδικές αυτές πληθυσμιακές συσπειρώσεις ύστερα από πολυετή επαφή μεταξύ τους, δημιούργησαν μία σύνθετη κοινωνική οργάνωση που διέπεται από συμβολισμούς, όπως είναι οι ταφικές πρακτικές. Επιπροσθέτως και η τριβή τους με το περιβάλλον, τους οδήγησε να αντιληφθούν και να κατανοήσουν τις θετικές αλλαγές που επέφεραν στην γλωρίδα και στην πανίδα τα διάφορα κλιματικά επεισόδια και αυτά με τη σειρά τους, σε συνάρτηση και με τις ανθρώπινες σχέσεις, οδήγησαν σε μία πρόιμη εποχιακή εγκατάσταση.

Η επιλογή σταθερότερων υλικών για τη θεμελίωση των κτισμάτων δεν είναι τυχαία, αλλά πιθανόν οφείλεται σε προκαθορισμένη σχέση που έχουν αναπτύξει οι

²⁹ Bar – Yosef 1998, 167

³⁰ Bar – Yosef 1998, 164. Boyd 2006, 167

³¹ Bar – Yosef 1998, 164

³² Bar – Yosef 1998, 166 – 167. Boyd 2006, 167

³³ Boyd 2006, 171

³⁴ Bar – Yosef 1998, 166 – 167. Boyd 2006, 167

κυνηγετικές – τροφосуλλεκτικές κοινωνίες με την εκάστοτε περιοχή. Η παρατήρηση αυτή σχετίζεται πιθανόν με την συχνή επίσκεψή τους στον χώρο αυτό και αποτελεί το μέσο για την φανερή σήμανσή της, σε μία προσπάθεια δήλωσης της εντοπιότητας³⁵. Το τελευταίο συνδέεται άμεσα με το γεγονός πως ορισμένες ταφές προ – υπήρχαν των εγκαταστάσεων, ενώ οι νεότερες ταφές σφραγίζονται με το ίδιο το υλικό των λάκκων από τους τάφους, καθώς και με τον εργαλειακό τους εξοπλισμό, ως μία προσπάθεια συμβολικής έκφρασης των σχέσεων που ανέπτυξε ο άνθρωπος με την περιοχή. Παράλληλα εκφράζει με αυτόν τον τρόπο και τις γραμμές της κοινής καταγωγής. Το τελευταίο μάλιστα γίνεται φανερό και μέσω της πολύπλοκης μεταχείρισης των κρανίων σε δευτερογενή φάση. Τη σημασία που έχει το συγκεκριμένο περιβάλλον, ανάλογα με τη γεωγραφική ζώνη διαμονής του κάθε Νατούφιου οικισμού, για την εκάστοτε ομάδα, υποδεικνύει η κατανάλωση κρέατος της τοπικής πανίδας, καθώς και η συστηματική συγκομιδή άγριων δημητριακών. Μέσω αυτής της κατάστασης τονίζεται και ο εποχιακός χαρακτήρας των θέσεων, καθώς, όπως είναι φυσικό, ο άνθρωπος κυνηγός μετακινείται ανάλογα με τα κοπάδια των άγριων ζώων. Όταν οι συνθήκες ήταν και πάλι ευνοϊκές, οι ομάδες επέστρεφαν στα «προγονικά» εδάφη³⁶, ανοικοδομώντας εκ νέου τις οικίες τους.

Ο Νατούφιος πολιτισμός διέπεται από κοινωνική συνθετότητα η οποία εκφράζεται με πληθώρα τρόπων και αποτυπώνει άριστα μέσω των υλικών καταλοίπων τις ικανότητες και την εξοικείωση του ανθρώπου με το περιβάλλον. Δείχνει με ακρίβεια πώς οι κοινωνικές ανάγκες και σχέσεις που ανέπτυξαν οι άνθρωποι, καθώς και οι δεσμοί που δημιούργησαν με τους προγόνους τους, οδήγησαν στην προσπάθεια για μία μονιμότερη εγκατάσταση. Όπως είναι λογικό η επαφή και η εξοικείωση που απέκτησε ο άνθρωπος με συγκεκριμένα περιβάλλοντα, οδήγησαν στη συχνή πρακτική άσκηση της συγκομιδής άγριων δημητριακών και ενδεχομένως να τέθηκαν τα πρώτα θεμέλια εξημέρωσης, όχι εσκεμμένα, αλλά τυχαία. Η μη εσκεμμένη αυτή πράξη ενδεχομένως να έδωσε το έναυσμα, που χαρακτήρισε το νεολιθικό τρόπο ζωής σχεδόν 2000 χρόνια αργότερα.

³⁵ Boyd 2006, 171

³⁶ Boyd 2006, 171

2.2 Προ – κεραμική Νεολιθική Α, η περίπτωση του Göbekli Tepe (9600 π.Χ)

Μία διαφορετική και εξαιρετικά σύνθετη εικόνα κοινωνικής οργάνωσης των κυνηγών – τροφοσυλλεκτών/ τριών της περιόδου παρουσιάζει και η θέση Göbekli Tepe, εμπλουτίζοντας με νέα δεδομένα το ζήτημα της έναρξης του Νεολιθικού τρόπου ζωής. Η θέση βρίσκεται κοντά στη σύγχρονη πόλη Şanlıurfa της νοτιοανατολικής Τουρκίας και καταλαμβάνει το υψηλότερο σημείο της οροσειράς Germuş³⁷ (**Χάρτης 3**). Πρόκειται για τεχνητό λόφο (Tepe), ύψους περίπου 15μ. και διαμέτρου περίπου 300μ³⁸ (**Εικόνα 5**). Ο Klaus Schmidt διεξήγαγε πρώτος συστηματικές ανασκαφές από το 1995 έως το 2014³⁹. Αποκάλυψε μία εγκατάσταση εντυπωσιακού μεγέθους από κυνηγετική – τροφοσυλλεκτική κοινότητα, με κυκλωτερείς κατασκευές και μονολιθικές ανάγλυφες στήλες σχήματος T που χρονολογούνται περί το 9600 π.Χ⁴⁰. Σε νεότερες έρευνες που ακολούθησαν υπό την επίβλεψη του Necmi Karul από το 2015 έως και το 2019⁴¹, αποκαλύφθηκαν περαιτέρω δομές της προ – κεραμικής νεολιθικής Α περιόδου, εμπλουτίζοντας τον πολεοδομικό σχεδιασμό της θέσης⁴². Ο συγκεκριμένος τύπος εγκατάστασης δεν αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής, καθώς αντίστοιχα παραδείγματα με κυκλωτερείς κατασκευές και ορθογώνιες οικίες, έχουν εντοπιστεί σε πρόσφατες έρευνες στο Harbetsuvan Tepesi⁴³ και στο Karahan Tepe⁴⁴, αλλά και σε παλαιότερες έρευνες όπως το Jerf el Ahmar⁴⁵ και το Nevali Cori⁴⁶, ωστόσο η θέση διαφοροποιείται εξαιτίας των αιγιματικών μεγαλιθικών εγκαταστάσεων.

Σύμφωνα με τις έρευνες του Klaus Schmidt τα κτιριακά κατάλοιπα διακρίνονται σε δύο φάσεις. Η παλαιότερη, που αναφέρεται στο Στρώμα III χρονολογείται στο πρώτο μισό της 10^{ης} χιλιετίας (PPNA) στο 9600 με 8800 π.Χ⁴⁷ και

³⁷ Schmidt 2000, 45

³⁸ Schmidt 2012, 921. Peters et. al. 2019, 1

³⁹ Schmidt 2000, 46. Karul 2020, 78

⁴⁰ Αναλυτικά για τις ραδιοχρονολογήσεις C₁₄ βλ. Dietrich et al 2013, 36 – 37 table 1

⁴¹ Οι νεότερες έρευνες αποτελούν συνεργασία του Πανεπιστημίου Istanbul, του μουσείου Şanlıurfa και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βλ. Clare 2020, 81

⁴² Στις έρευνες από το 2015 έως και το 2019 αποκαλύφθηκαν εκτός από περαιτέρω τμήματα του οικισμού, αλλά και κατασκευή που πιθανόν χρησίμευε στην αποθήκευση των υδάτων βλ. Clare 2020, 83 και 84

⁴³ Çelik 2016, 421 – 422. Karul 2020, 78

⁴⁴ Çelik 2011, 241. Karul 2020, 78

⁴⁵ Gutierrez, 2000, 1- 4

⁴⁶ Hauptmann 1993, 24

⁴⁷ Dietrich et al 2013, 36

αφορά τα εντυπωσιακού μεγέθους κυκλοτερή μεγαλιθικά κτίσματα⁴⁸. Η επόμενη φάση, Στρώμα II, αντιστοιχεί στην πρώιμη και μέση φάση της προ – κεραμικής νεολιθικής Β περιόδου (PPNB) μεταξύ 8800 και 8000 π.Χ⁴⁹, κατά την οποία ανεγείρονται ορθογώνια κτίσματα. Στο τέλος της φάσης αυτής η θέση εγκαταλείπεται⁵⁰. Οι νεότερες έρευνες, προτείνουν μία διαφορετική χρονολογική σχέση μεταξύ των δύο κτιριακών τύπων, σύμφωνα με την οποία τα κυκλικά κτίσματα στα μέσα της 9^{ης} χιλιετίας δεν εγκαταλείπονται αλλά λειτουργούν ταυτόχρονα με τις τετράπλευρες οικίες⁵¹. Εάν δεχτούμε την παρατήρηση αυτή, τότε η τριμερής χρονολογική ακολουθία του Schmidt δεν ισχύει⁵².

Το Στρώμα III είναι ευρέως γνωστό για τα εντυπωσιακού μεγέθους κυκλοτερή μεγαλιθικά κτίσματα (Κτίρια Α έως Η)⁵³, διαμέτρου μεταξύ 10μ. και 30μ⁵⁴ (**Εικόνα 6, 7**). Τα κτίρια βρίσκονται εντοιχισμένα με μονολιθικές στήλες σχήματος T και spolia αυτών, στην επιφάνεια των οποίων απεικονίζονται ανάγλυφες παραστάσεις άγριων ζώων⁵⁵ (**Εικόνα 8**). Εσωτερικά, στα οικήματα αυτά αναπτύσσονται λίθινα θρανία⁵⁶ και φέρουν βοτσαλωτά ή πήλινα δάπεδα⁵⁷. Στο κέντρο τους εκτίθονταν προσαρτημένες σε λίθινη λαξευτή βάση⁵⁸, δύο μεγαλύτερων διαστάσεων ανάγλυφες μονολιθικές στήλες με ανθρωπόμορφα και άλλα διακοσμητικά χαρακτηριστικά⁵⁹, ύψους από 3.5μ. έως 5.5μ (**Εικόνα 9**). Με την ολοκλήρωση των δραστηριοτήτων εντός των κτισμάτων, σύμφωνα με τον Schmidt, ακολουθούσε η διαδικασία της

⁴⁸ Schmidt 2011, 44 – 48. Peters et al 2019, 2.

⁴⁹ Dietrich et al 2013, 36

⁵⁰ Schmidt 2010, 239 – 241. Dietrich et al 2013, 36

⁵¹ Δείγματα από οργανικά υπολείμματα από το συνδεδετικό υλικό των τοίχων των κτιρίων, απέδωσε ασφαλείς χρονολογήσεις ραδιοάνθρακα (AMS), αποδεικνύοντας πως τα μεγαλιθικά κυκλοτερή κτίρια είχαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και οι τελικές φάσεις τους συνάδουν χρονολογικά με την κατασκευή στα μέσα της 9^{ης} χιλιετίας ορθογώνιων κτηρίων γύρω από αυτά. Συνεπώς γίνεται λόγος για χρονολογική επικάλυψη των μεγαλιθικών κτιρίων με τα ορθογώνια κάτοψης κτίρια βλ. Clare 2020, 85

⁵² Clare 2020, 85

⁵³ Σε γεωφυσικές έρευνες έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον 20 κυκλικά κτίσματα, μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί πλήρως ή και μερικώς τα 8 αναφερθέντα βλ. Schmidt 2011, 44 – 48. Dietrich et al 2012, 675. Peters et al 2019, 2.

⁵⁴ Peters et al 2019, 1

⁵⁵ Schmidt 2010, 241

⁵⁶ Schmidt 2000, 49. Του ίδιου 2010, 241. Του ίδιου 2011, 42. Peters et al 2019, 2

⁵⁷ Λίθινα δάπεδα φέρουν τα κτίσματα C και D, ενώ πήλινο δάπεδο εντοπίστηκε στο κτίσμα B, βλ. Schmidt 2000, 49. Του ίδιου 2010, 242 – 243. Peters et al 2019, 2

⁵⁸ Schmidt 2010, 250 – 251

⁵⁹ Schmidt 2010, 244. Peters et al 2019, 2

εσκεμμένης επιχωμάτωσής τους⁶⁰. Οι νεότερες έρευνες υποστηρίζουν πως η επιχωμάτωση στο εσωτερικό είναι απόρροια της διάβρωσης που υπέστη το ανάγλυφο της περιοχής γύρω από τα κτίρια αυτά, με αποτέλεσμα να παρασυρθούν τα διάφορα αρχαιολογικά υλικά στο εσωτερικό τους⁶¹. Περαιτέρω οι έρευνες αυτές αποκάλυψαν, σε κοντινή απόσταση με τα μεγαλιθικά κτίσματα, δομές ελλειψοειδούς σχήματος συναρμοσμένες μεταξύ τους και κατασκευασμένες επί του φυσικού εδάφους⁶² **(Εικόνα 10)**. Στο εσωτερικό αυτών ξεχωρίζει οριοθετημένη περιοχή με εστίες, λίθινα και οστέινα τέχνηρα που συνηγορούν στην οικιακή χρήση τους⁶³. Παρόλο που απουσιάζουν, προς το παρόν, οι ασφαλείς χρονολογήσεις για αυτές τις κτιριακές μονάδες, η στρωματογραφική αλληλουχία, αλλά και η τυπολογία των λίθινων τεχνέργων τοποθετούν πιθανώς τις κατασκευές αυτές στην προ – κεραμική νεολιθική Α (PPNA)⁶⁴. Το αξιοσημείωτο με αυτές τις δομές είναι πως ορισμένες από αυτές, κατά το πρώτο μισό 9^{ης} χιλιετίας μετατράπηκαν σε ορθογώνια κτίσματα⁶⁵, όταν και οικοδομούνται τα ορθογώνια σχήματος και παρόμοιας τοιχοδομίας οικήματα που χαρακτηρίζουν την φάση ΙΙ⁶⁶. Ορισμένα από αυτά διατηρούν στην δομή τους στοιχεία που χαρακτήρισαν την προηγούμενη στρωματογραφική ενότητα, ωστόσο οι στήλες εν προκειμένω είναι μικρότερων διαστάσεων (μόλις 2μ.) και οι ανάγλυφες παραστάσεις άγριων ζώων στην επιφάνειά τους είναι κατώτερης ποιότητας⁶⁷ **(Εικόνα 11)**.

2.2 Συζήτηση

Στο Göbekli Tepe οικοδομούνται σύνθετα αρχιτεκτονικά κυκλικά κτίσματα από νομάδες κυνηγούς – τροφοσυλλέκτες, σε μία περίοδο όπου ακόμη απουσιάζουν οι μόνιμες εγκαταστάσεις και τα εξημερωμένα είδη φυτών και ζώων. Τα κτίσματα αυτά δε φέρουν στο εσωτερικό τους καμία υποδήλωση οικιακής χρήσης⁶⁸, αντιθέτως διέπονται από έντονα στοιχεία συμβολισμού. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον πρώτο

⁶⁰ Η επιχωμάτωση αφορούσε θραύσματα στηλών, λίθινων αγγείων, τέχνηρα από πυριτόλιθο και άλλων τρυπών εργαλείων. Επίσης υπήρχαν θρυμματισμένα τεμάχια ζωϊκών οστών και ακόμη μερικά ανθρώπινα οστά, βλ. Schmidt 2000, 48. Του ίδιου 2010, 242 – 243

⁶¹ Clare 2020, 85

⁶² Clare 2020, 83

⁶³ Clare 2020, 83

⁶⁴ Clare 2020, 84

⁶⁵ Clare 2020, 84

⁶⁶ Schmidt 2010, 240. Dietrich et al 2012, 675. Peters et. Al. 2019, 2

⁶⁷ Peters et al 2019, 2.

⁶⁸ Peters et al 2019, 4

ανασκαφέα Klaus Schmidt να τα ερμηνεύσει ως ιερά⁶⁹, μέσα στα οποία οι ομάδες που τα επισκέπτονταν ασκούσαν κάποιου είδους λατρεία. Ο έντονα συμβολικός κόσμος που αναπτύσσεται στις παραστάσεις των στηλών, οδηγεί αναπόφευκτα στην πεποίθηση πως εντός των κτισμάτων ασκούνταν λατρευτικές πρακτικές. Ο αποτροπαϊκός κυρίως χαρακτήρας των μορφών⁷⁰, αποσκοπούσε στη σταδιακή πνευματική επιβολή του ανθρώπου προς τα άγρια ζώα, προκειμένου να εξημερωθούν και κατ' επέκταση να δημιουργηθούν οι μόνιμες εγκαταστάσεις⁷¹. Άλλοι/ες ερευνητές/τριες όπως ο Necmi Karul, ο Lee Clare, ο Joris Peters κ.α, διαφοροποιήθηκαν από αυτή την προσέγγιση αναφορικά με την έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής. Απέδωσαν τη χρήση των κτιρίων αυτών, σε κοινοτικές συγκεντρώσεις διαφόρων κυνηγετικών – τροφοσυλλεκτικών ομάδων⁷². Σκοπός των συγκεντρώσεων ήταν η ανταλλαγή απόψεων, γνώσεων, καθώς και η ενίσχυση επαφών σε συνάρτηση με τη γραμμή της κοινής καταγωγής⁷³. Σύμφωνα με την άποψη αυτή αναπόφευκτα ο άνθρωπος στράφηκε προς τη μόνιμη εγκατάσταση και κατά συνέπεια στον έλεγχο και στην εξημέρωση των άγριων ζώων και των φυτών⁷⁴.

Όλη η αρχιτεκτονική δραστηριότητα στον χώρο συνάδει με την τελευταία παρατήρηση. Η δόμηση των μεγαλιθικών εγκαταστάσεων για να επιτευχθεί, προϋποθέτει τη συμμετοχή και τη συνεργασία μεγάλων ομάδων ανθρώπινου δυναμικού⁷⁵. Το ίδιο και πολύ περισσότερο ισχύει και για τη λάξευση, τη μεταφορά, τη διακόσμηση και την τοποθέτηση των ογκολιθικών στηλών στα κυκλωτερή κτίσματα⁷⁶. Το γεγονός πως στον χώρο φαίνεται να συμμετέχουν ομάδες από διαφορετικές περιοχές, δηλώνεται από το πλούσιο εικονογραφικό ρεπερτόριο που αναπτύσσεται με τουλάχιστον 28 διαφορετικά είδη άγριων ζώων⁷⁷, με προέλευση από την ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της Άνω Μεσοποταμίας⁷⁸.

⁶⁹ Schmidt 2000, 51. Του ίδιου 2010, 241

⁷⁰ Schmidt 2010, 253 – 254

⁷¹ Ο ίδιος ενίσχυσε την άποψή του αυτή με την θεωρία του Jacques Cauvin (1997), όπου υποστηρίζεται πως η ανάδυση θρησκευτικών ιδεών ήταν καταλυτική στη μετάβαση από το κυνήγι προς τη γεωργία βλ. Cauvin 1997. Schmidt 2010, 253 – 254

⁷² Peters et al 2019, 7 – 9

⁷³ Peters et al 2019, 8

⁷⁴ Peters et al 2019, 7 – 9

⁷⁵ Peters et al 2019, 9

⁷⁶ Peters et al 2019, 8 – 9

⁷⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται τα αιλουροειδή, ο αρχέγονος βους, ταύροι, αλεπούδες, αγριογούρουνα, όφεις και όρνεα, είδη επικίνδυνα προς τον άνθρωπο βλ. Schmidt 2010, 245

⁷⁸ Schmidt 2010, 245. Peters et al 2019, 8 – 9

Οι ομάδες αυτές βάσει των αρχαιολογικών μαρτυριών, δεν έμεναν στα κυκλικά κτίσματα, αλλά τα επισκέπτονταν προκειμένου να πραγματοποιήσουν κοινοτικά γεύματα ή άλλες δραστηριότητες, στο πλαίσιο των οποίων πιθανόν να αντάλλασσαν γνώσεις σχετικές με την τελεσφόρα εκμετάλλευση της πανίδας⁷⁹. Με τη σειρά τους αυτές οι διαδικασίες, ίσως να οδήγησαν σε αποτελεσματικότερες κυνηγετικές μεθόδους ή ακόμη και σε καινοτόμες μεθόδους και μηχανισμούς ελέγχου των μετακινούμενων άγριων κοπαδιών⁸⁰. Το τελευταίο μάλιστα δικαιολογεί την ταυτόχρονη εμφάνιση πρακτικών εξημέρωσης διαφορετικών άγριων ζώων στην ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της Εύφορης Ημισελήνου⁸¹. Τα κτίσματα και οι όποιες δραστηριότητες στο εσωτερικό τους θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για τις ομάδες αυτές. Μέσω της συλλογικής κατασκευής τους, ενισχύονταν και καλλιεργούνταν οι μεταξύ τους δεσμοί που διέπονταν από τα κοινά συναισθήματα συμμετοχής σε αυτές της αξιομνημόνευτες δραστηριότητες⁸².

Ο έντονα συμβολικός κόσμος που χαρακτηρίζει τις κυκλοτερείς μεγαλιθικές κατασκευές αποτελεί το ίδιο το ενεργό υποκείμενο της συλλογικής μνήμης χαραγμένη στον λίθο⁸³. Τόσο η άποψη για την εσκεμμένη επιχωμάτωσή τους, όσο και η άποψη των νεότερων ερευνών για παραμονή αυτών ανοιχτών και προσβάσιμων όλο το διάστημα χρήσης της θέσης, σκοπό είχαν να υπενθυμίζουν στις επόμενες γενεές τη συλλογικότητα, την ενδυνάμωση των μεταξύ τους σχέσεων και τις γραμμές της κοινής τους καταγωγής⁸⁴. Να τονιστεί επίσης πως η σημασία τους για τη συλλογική μνήμη, προδίδεται και από τη διατήρησή τους, όταν κατασκευάζονται σε άμεση γειτνίαση με αυτά οι ορθογώνιες οικίες (στρώμα II)⁸⁵. Παρόμοιας οργάνωσης οικισμοί την ίδια περίοδο εντοπίζονται στο Jerf el Ahmar⁸⁶, ενώ την ίδια πολεοδομική οργάνωση με ένα κυκλικής διάταξης κοινοτικό κτίριο φαίνεται να ακολουθεί και η προ κεραμική νεολιθική θέση της Ιεριχούς που θα συζητηθεί παρακάτω.

⁷⁹ Peters et al 2019, 9

⁸⁰ Peters et al 2019, 9

⁸¹ Peters et al 2019, 9

⁸² Clare et al 2020, 122

⁸³ Clare et al 2020, 122

⁸⁴ Schmidt 2010, 241. Clare et al 2020, 122.

⁸⁵ Peters et al 2019, 5. Dietrich et al 2019, 4, 11, 23 – 24

⁸⁶ Schmidt 2000, 51- 52

Στα τέλη της 9^{ης} χιλιετίας, όταν εμφανίζονται οι πρώτοι μόνιμοι οικισμοί με εξημερωμένα είδη άγριων ζώων και δημητριακών, η θέση εγκαταλείπεται οριστικά⁸⁷. Η αλλαγή αυτή σήμανε και το τέλος της κυνηγετικής – τροφοσυλλεκτικής δραστηριότητας για την Εγγύς Ανατολή. Η συμβολή της θέσης ήταν καθοριστική για μία τέτοια εξέλιξη, καθώς η ανάγκη για συντροφικότητα οδήγησε σε επαναλαμβανόμενες πρακτικές συναντήσεων, ανταλλαγές ιδεών, βελτίωση των κυνηγετικών μεθόδων και αναπόφευκτα στη μονιμοποίηση των μετακινήσεων και εν τέλει στην εξημέρωση των ειδών.

Τις βάσεις της πρακτικής αυτής έχει εισηγηθεί σε μία άγουρη ακόμη μορφή μερικές χιλιάδες χρόνια νωρίτερα ο Νατούφιος πολιτισμός, ωστόσο εδώ η κοινωνική πολυπλοκότητα εκφράζεται εδώ πολύ πιο ώριμα και άμεσα. Είναι σαφές πως μέσα από τα κατάλοιπα στο Göbekli Tere, οι σχέσεις των ομάδων και η ανάγκη της συντροφικότητας οδήγησαν στη μονιμοποίηση των εγκαταστάσεων, χωρίς απαραίτητα να έχουν εξημερωθεί τα είδη και χωρίς απαραίτητα να γίνεται χρήση της κεραμικής. Για τον λόγο αυτό ανεγείρουν κτίρια που απαιτούν συλλογική προσπάθεια καθ' όλη την διάρκεια της κατασκευής τους και της διατήρησής τους⁸⁸. Καταλήγοντας, η κοινωνική και συμβολική συνθετότητα που χαρακτηρίζει το Göbekli Tere, συνέχισε να τιμάται και να επιβιώνει στη συλλογική μνήμη των μεταγενέστερων προ - Νεολιθικών εγκαταστάσεων, όπως στην περίπτωση της Ιεριχούς, αλλά και των Νεολιθικών οικισμών όπως στο Catalhöyük⁸⁹.

2.3 Οι πρώτες μόνιμες κοινωνίες της προ – κεραμικής νεολιθικής

Η οργάνωση των μόνιμων εγκαταστάσεων καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την υπάρχουσα εμπειρία και το γνωσιακό υπόβαθρο⁹⁰. Παράδειγμα αυτή της παραδοχής αποτελεί η Ιεριχώ που βρίσκεται στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης, κοντά στην πόλη των Ιεροσολύμων και αποτελεί ανθρωπογενή λόφο 21μ⁹¹ (**Χάρτης 4**). Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον του λόφου προσέλκυσε ερευνητές ήδη από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα⁹², ενώ στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα

⁸⁷ Peters et al 2019, 9

⁸⁸ Cohen & Morris 2010, 12

⁸⁹ Peters et al 2019, 9

⁹⁰ Cohen & Morris 2010, 5

⁹¹ Kenyon 1957, 31

⁹² Πρώτος που εξερεύνησε τον λόφο ήταν ο Charles Warren βλ. Kenyon 1957, 32

πραγματοποιήθηκαν τρεις ξεχωριστές αποστολές⁹³, η συστηματικότερη και σημαντικότερη εξ αυτών αποτελεί η σκαπάνη της Βρετανικής σχολής υπό τη διεύθυνση της Kathleen Kenyon από το 1952 έως και το 1958⁹⁴.

Κατά τη διάρκεια των ερευνών αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός καλά οργανωμένου οικισμού, της προ – κεραμικής νεολιθικής Α περιόδου (PPNA) 8500 – 7300 π.Χ⁹⁵, με ενδείξεις μόνιμης εγκατάστασης **(Εικόνα 12)**. Οι αποκαλυφθείσες υπέργειες ελλειψοειδούς σχήματος οικίες παρουσιάζουν σύνθετη κάτοψη⁹⁶ **(Εικόνα 13)**, με λίθινα θεμέλια και πλινθόκτιστες ανωδομές⁹⁷, τεχνική δόμησης που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Εγγύς Ανατολή⁹⁸. Εσωτερικά έφεραν διακριτούς χώρους και πηλόστρωτα δάπεδα, επιμελημένα στην επιφάνειά τους με ασβεστοκονίαμα⁹⁹ **(Εικόνα 14)**. Κάτω από τα περισσότερα δάπεδα, υπήρχαν εναποθέσεις από ανακομιδές κρανίων και σε εξαιρετικές περιπτώσεις ορισμένα από αυτά είχαν δεχτεί ανάπλαση με πηλό και διακόσμηση από όστρεα¹⁰⁰ **(Εικόνα 15)**. Ο υλικός εξοπλισμός στο εσωτερικό των κτισμάτων προδίδει την οικιακή τους χρήση¹⁰¹, ενώ στην άποψη αυτή συνηγορούν και τα προσαρτημένα, εκτός της βασικής κάτοψης, μικρότερου μεγέθους δωμάτια, που πιθανώς εξυπηρετούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι¹⁰². Ανάμεσα στις οικίες παρεμβάλλονταν υπαίθριοι χώροι με πήλινα δάπεδα¹⁰³, στα οποία, σύμφωνα με τα ίχνη καύσεων, πραγματοποιούνταν δραστηριότητες μαγειρέματος¹⁰⁴. Τις ασχολίες των κατοίκων συμπληρώνουν η συγκομιδή και επεξεργασία της εξημερωμένης μορφής δημητριακών¹⁰⁵, καθώς και το

⁹³ Το 1908 και 1911 πραγματοποιήθηκε έρευνα σε συνεργασία Αυστρίας – Γερμανίας υπό τους L. Sellin και T. Watzinger, ενώ το 1930 και το 1936 διεξήχθη έρευνα από τον John Garstang βλ. Kenyon 1957, 32

⁹⁴ Kenyon 1952, 116. Της ίδιας 1954, 103. Της ίδιας 1957, 31

⁹⁵ Kenyon 1957, 51

⁹⁶ Kenyon 1957, 53

⁹⁷ Kenyon 1957, 55

⁹⁸ Kenyon 1957, 55

⁹⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις στην επιφάνεια των δαπέδων εντοπίζονται ίχνη ψάθας, ενδεχομένως δηλώνουν κάποια ξεχωριστή χρήση του χώρου Kenyon 1957, 55

¹⁰⁰ Kenyon 1957, 60 – 64

¹⁰¹ Kenyon 1957, 56

¹⁰² Kenyon 1957, 54

¹⁰³ Εξαιτίας της συχνής χρήσης των υπαίθριων χώρων, τα δάπεδα φέρουν πολλαπλά στρώματα ανανεώσεων, με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε υψηλότερο σημείο από αυτό των οικιών βλ. Kenyon 1957, 54

¹⁰⁴ Kenyon 1957, 54

¹⁰⁵ Kenyon 1957, 74

κυνήγι ζώων¹⁰⁶, υποδηλώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον μόνιμο χαρακτήρα της θέσης¹⁰⁷.

2.3 Συζήτηση

Παρά την αρχιτεκτονική και πολεοδομική ομοιογένεια που επικρατεί και σε άλλες θέσεις της Ανατολής την ίδια περίοδο, όπως είναι το Ain Ghazal¹⁰⁸, η ιδιαιτερότητα της Ιεριχούς έγκειται στην ύπαρξη ενός συμπαγούς τοίχου, εσωτερικά του οποίου υψωνόταν πυργοειδές κτίσμα με εσωτερική σκάλα (**Εικόνα 16**), γύρω από τον οποίο εκτεινόταν ο οικισμός¹⁰⁹ (**Εικόνα 17**). Η ανασκαφέας έχει ερμηνεύσει την ύπαρξη των δύο κατασκευών ως αμυντικά έργα¹¹⁰, ενώ άλλοι ερευνητές όπως ο Bar – Yosef¹¹¹ εναντιώθηκαν σε αυτή την άποψη υποστηρίζοντας πως ο τοίχος αποτελεί αναλημματικό έργο και ο πύργος κοινοτική εγκατάσταση με ίσως αποθηκευτικό χαρακτήρα¹¹².

Τα αρχαιολογικά δεδομένα συγκλίνουν σε μία ερμηνεία πιο κοντά με την τελευταία παρατήρηση. Στην θέση της Ιεριχούς συναντώνται πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτήρισαν τον Νατούφιο πολιτισμό, όπως τα λίθινα θεμέλια και οι ανακομιδές των κρανίων. Επιβιώνουν επίσης και κοινοτικές πρακτικές σε κυκλικά κτίσματα που απαντώνται και στο Gobekli Tere και το Jerf el Ahmar. Οι κάτοικοι της Ιεριχούς αναβιώνουν συμβολικές πρακτικές μνήμης, όπως οι ανακομιδές κρανίων, τις οποίες εισήγαγαν οι Νατούφιοι, μόνο που πλέον ασκούνται σε μία ώριμη μορφή. Η πρακτική αυτή προδίδει με σχετική βεβαιότητα την καταγωγή των πολιτισμικών αυτών ομάδων. Αξιοσημείωτη είναι και η ύπαρξη κοινοτικών έργων όπως ο συμπαγής τοίχος και το πυργοειδές κτίσμα¹¹³, τα οποία προϋποθέτουν την συμμετοχή ομάδας ανθρώπων για την διεκπεραίωσή τους. Η οργάνωση θυμίζει πολύ το παράδειγμα που αναπτύχθηκε προηγουμένως στο Gobekli Tere και πιθανώς η κατασκευή τους και εδώ να σχετίζεται με πρακτικές ενίσχυσης των κοινωνικών

¹⁰⁶ Kenyon 1957, 56

¹⁰⁷ Kenyon 1957, 54

¹⁰⁸ Rollefson et al 1992, 444, 447 – 449. Του ίδιου 2013, 10 - 12

¹⁰⁹ Kenyon 1957, 66 – 68

¹¹⁰ Kenyon 1957, 65 – 66

¹¹¹ Bar – Yosef 1986, 153 - 161

¹¹² Bar – Yosef 1986, 161

¹¹³ Kenyon 1957, 66

επαφών των κατοίκων του οικισμού ή και ανταλλαγές απόψεων, ιδεών και εμπειριών¹¹⁴.

Το παράδειγμα της Ιεριχούς και πολλών άλλων, αποδεικνύει με σχετική ασφάλεια και επιτυχία αυτή τη μακροχρόνια ζύμωση του ανθρώπου με τον άνθρωπο και του ανθρώπου με το περιβάλλον. Καταδεικνύει τη γένεση των μόνιμων εγκαταστάσεων σε μία κοινωνική δημιουργία που δεν εξαρτήθηκε πρώτα από την εξημέρωση των ειδών, αλλά ήταν απόρροια των επαφών, των σχέσεων και των αναγκών του ανθρώπου για συντροφικότητα. Τα πειραματικά στάδια του Νατούφιου πολιτισμού που διέπονται από σύνθετα προγονολατρικά σύμβολα, αλλά και τα κοινοτικά έργα στο Gobekli Tere, προσέφεραν τα κατάλληλα εφόδια, ώστε ο άνθρωπος να οργανωθεί, να εφοδιαστεί με εμπειρίες και γνώσεις και να προχωρήσει σε μία σύνθετη κοινωνική οργάνωση. Μέσω αυτής θα ήταν ελεύθερος να επιβιώσει, να εκφράσει την εντοπιότητα και τη σύνδεσή του με τους προγόνους του, αλλά και να επικοινωνήσει τις ανησυχίες και τους φόβους του μέσα από συμβολικά αντικείμενα ή ακόμη και τα κοινοτικού χαρακτήρα κτίρια.

¹¹⁴ Bar – Yosef 1986, 161

Κεφάλαιο 3^ο: Τα δεδομένα από την Ανατολία

Στα τέλη της 10^{ης} χιλιετίας π.Χ στην ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της Ανατολίας, επικρατεί μία διαμορφωτική περίοδος από την Επιπαλαιολιθική προς τη Νεολιθική εποχή, όταν και παρατηρείται η ραγδαία αύξηση σε μόνιμες εγκαταστάσεις. Οι ομάδες που επιλέγουν τον μονιμότερο τρόπο ζωής αποτελούνται ακόμη από κυνηγούς – τροφοσυλλέκτες/κτριες που διαθέτουν ιδιαίτερα αυξημένο γνωσιακό και εμπειρικό αντιληπτικό υπόβαθρο προς το τοπίο και το περιβάλλον. Οι προ – κεραμικές νεολιθικές κοινωνίες διαμορφώθηκαν μέσα από περιφερειακά σύνολα που περιλάμβαναν τόσο νομαδικές, όσο και εγκατεστημένες ομάδες τροφοσυλλεκτών/τριών¹¹⁵, δημιουργώντας ένα ετερογενές κοινωνικό περιβάλλον. Τέτοια χαρακτηριστικά εντοπίζονται στις θέσεις Pınarbaşı¹¹⁶ και Aşıklı Höyük (βλ. παρακάτω). Στα περιβάλλοντα αυτά ορισμένες ομάδες διαμόρφωσαν, αφομοίωσαν και εντατικοποίησαν ταχύτερα τις αλλαγές αυτές στη ζωή τους και κατ' επέκταση εγκαταστάθηκαν μόνιμα σε περιοχές¹¹⁷.

3.1 Aşıklı Höyük (8350 – 7350 π.Χ)

Οι μηχανισμοί των αλλαγών αυτών ως συνθήκες έναρξης του Νεολιθικού τρόπου ζωής, παρατηρούνται άριστα στην προ – κεραμική θέση Aşıklı Höyük της Κεντρικής Ανατολίας (**Χάρτης 5**). Η εγκατάσταση έχει τη μορφή ανθρωπογενούς εξάρματος¹¹⁸, ύψους 16 μέτρων¹¹⁹ και βρίσκεται στην ανατολική όχθη του ποταμού Melendiz, πολύ κοντά στις πηγές οψιανού των θέσεων Nerezi και Göllüdağ¹²⁰. Η πεδιάδα που απλώνεται γύρω από τον ποταμό υποστηρίζει πλούσια χαμηλή βλάστηση και παρέχει ποικιλία σε είδη φυτών και ζώων, συνθήκες που αναμφίβολα οδήγησαν στην επιλογή της θέσης από τους πρώτους κατοίκους¹²¹. Οι ανασκαφές και οι έρευνες αποκάλυψαν πέντε στρώματα οργανωμένης και μόνιμου χαρακτήρα κατοίκησης¹²². Συγκεκριμένα οι έρευνες, υπό την αρχαιολόγο Ufuk Esin κατά τα έτη 1989 έως και το 2004 αποκάλυψαν τις ανώτερες στρωματογραφικές ενότητες του τέλους της 8^{ης}

¹¹⁵ Stiner et al 2021, 498

¹¹⁶ Baird 2012, 1 – 2

¹¹⁷ Stiner et al 2021, 498

¹¹⁸ Esin 1991, 124 – 125. Της ίδιας 1998, 96. Της ίδιας 1999 116 - 118

¹¹⁹ Οι συνεχόμενες απορρίψεις οικιακών καταλοίπων και αρχιτεκτονικών υλικών, καθώς και η ανοικοδόμηση πάνω από αυτά, οδήγησε στη σταδιακή δημιουργία του λόφου βλ. Esin 1991, 124 – 125

¹²⁰ Özbaşaran & Duru 2012, 44

¹²¹ Esin 1999, 118. Özbaşaran & Duru 2012, 44

¹²² Stiner et al 2021, 502

χιλιετίας 8050 – 7350 π.Χ (1 και 2)¹²³, ενώ οι νεότερες έρευνες υπό τους Mihriban Özbaşaran και Güneş Duru το 2010¹²⁴, εντόπισαν περαιτέρω φάσεις κατοίκησης των παλαιότερων στρωμάτων της 9^{ης} χιλιετίας 8350 – 8050 π.Χ (4 και 5)¹²⁵, υποδεικνύοντας τη συνεχή και αδιάκοπη κατοίκηση της θέσης επί μία χιλιετία¹²⁶.

Τα πρώτα κτίσματα (στρώμα 4 και 5) ήταν κυκλικά και ημί – υπόγεια, δομημένα με την τεχνική wattle – and – daub¹²⁷ και με την είσοδό τους να τοποθετείται στην οροφή¹²⁸ (**Εικόνα 18**). Εσωτερικά έφεραν χωμάτινα δάπεδα με επιχρισμένη ερυθρή επιφάνεια και κάτω από αυτά υπήρχαν ομαδικές ή και ατομικές ταφές¹²⁹. Συμπληρωματικά υπήρχαν και υπέργειες κατασκευές αποθηκευτικού χαρακτήρα, καθώς και πρόχειρα δομημένες οριοθετήσεις ελλειψοειδούς σχήματος για το στάβλισμα ορισμένων άγριων ζώων¹³⁰. Στις αρχές της 8^{ης} χιλιετίας (στρώμα 3) ο οικισμός επεκτάθηκε και ανοικοδομήθηκαν πάνω από τα παλαιά κτίσματα υπέργειες οικίες, ορθογώνιου σχήματος¹³¹, με ανωδομή από κερτίζ, δηλαδή οπτόπλινθους συνδεδεμένους με λάσπη¹³². Στο εσωτερικό πραγματοποιούνταν όλες οι καθημερινές δραστηριότητες¹³³. Ενδιαφέρον προκαλεί η ύπαρξη στο κέντρο περίπου του οικισμού, ενός ημί – υπόγειου ελλειψοειδούς κτίσματος (Κτίριο 38) (**Εικόνα 19**), του οποίου η ιδιαίτερη εσωτερική οργάνωση, καθώς και τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα συνηγορούν σε ένα κοινοτικού χαρακτήρα κτίριο για την επεξεργασία των δημητριακών¹³⁴. Αδιαμφισβήτητη η τελική φάση (στρώμα 2) πριν την εγκατάλειψη, αποτελεί και την ώριμη φάση κατοίκησης. Ο οικισμός παρουσιάζει σύνθετο πολεοδομικό σχεδιασμό με πυκνοδομημένες συνοικίες (neighborhoods)¹³⁵ (**Εικόνα 20**), απαρτιζόμενες από τετράπλευρες δίχωρες οικίες¹³⁶ και μονόχωρα κτίρια¹³⁷, τα οποία διαχωρίζονται

¹²³ Esin 1991, 126. Της ίδιας 1999. 118. Stiner et al 2021, 502. Quade et al 2018, 43

¹²⁴ Özbaşaran 2011, 28. Özbaşaran & Duru 2012, 44. Quade et al 2018, 43

¹²⁵ Özbaşaran & Duru 2012, 44. Stiner et al 2021, 502

¹²⁶ Quade et al 2018, 43

¹²⁷ Stiner et al 2021, 503

¹²⁸ Stiner et al 2021, 504

¹²⁹ Stiner et al 2021, 504 και 506

¹³⁰ Stiner et al 2021, 503, 505, 510 και 512

¹³¹ Quade et al 2018, 43. Stiner et al 2021, 504

¹³² Η τεχνική αφορά οπτόπλινθους συνδεδεμένους με λάσπη βλ. Biçakci & Özbaşaran 1991, 136

¹³³ Εσωτερικά οι οικίες αποκτούν σύνθετη οργάνωση με λαξευμένα ορύγματα αποθηκευτικού χαρακτήρα και εστίες, περίξ των οποίων πραγματοποιούνταν οι καθημερινές εργασίες μαγειρέματος κλπ. βλ. Stiner et al 2021, 504

¹³⁴ Εσωτερικά οι τοίχοι του διατρέχονταν από θρανία με βαθιές αυλακώσεις, ενώ δεν εντοπίστηκαν ενταφιασμοί κάτω από τα δάπεδα βλ. Stiner et al 2021, 504 - 505

¹³⁵ Düring B.S 2005, 10

¹³⁶ Esin 1991, 130. Biçakci & Özbaşaran 1991, 136. Stiner et al 2021, 505 - 506

μεταξύ τους με στενές παρόδους¹³⁸. Από τον πολεοδομικό σχεδιασμό ξεχωρίζει ένα μνημειακού μεγέθους κτιριακό συγκρότημα που περικλείει τους δύο υπαίθριους χώρους HV και T. Το συγκρότημα φέρει ιδιότυπα χαρακτηριστικά οργάνωσης, τα οποία συνηγορούν σε δραστηριότητες κοινοτικού χαρακτήρα που συγκεντρώνουν ομάδες από τις διαφορετικές συνοικίες¹³⁹.

3.1 Συζήτηση

Η ιδρυτική ομάδα του Αşikli πιθανώς προέρχεται από την ευρύτερη πεδιάδα του Ικονίου και ανταποκρίνεται στον ετερογενή κοινωνικό συνδυασμό περιφερειακών συνόλων από κινητές μονάδες με εγκατεστημένες ομάδες¹⁴⁰. Αυτό επιβεβαιώνεται αρχικά από τους μηχανισμούς διαχείρισης του τοπίου, δηλαδή του χώρου και του περιβάλλοντος. Η συγκέντρωση διαφορετικών ομάδων αντανακλάται στην οργάνωση του χώρου κατά συνοικίες (neighborhoods), όπου η εκάστοτε γειτονιά μοιράζεται μεσοτοιχίες και διαχωρίζεται με οδούς μεταξύ των συγκροτημάτων¹⁴¹. Αποδεικνύεται και δια των αρχαιοβοτανικών και ζωοαρχαιολογικών αναλύσεων πως μένουν στην περιοχή ενώ καταναλώνουν άγρια ζώα και φυτά με εξαίρεση κάποιων δημητριακών¹⁴². Πιστοποιείται παράλληλα και από τις ταφικές πρακτικές που πραγματοποιούνται κάτω από τα δάπεδα. Πρόκειται για μία ενέργεια που συναντάται επί χρόνια στην Ανατολία και της Εγγύς Ανατολής και είναι δηλωτική της σύνδεσης των κατοίκων με τους προγόνους τους. Στο Αşikli η πρακτική αυτή σκοπό έχει την αναγνώριση της κοινής καταγωγής με τις Επιπαλαιολιθικές προγονικές κοινότητες¹⁴³.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα στα αρχικά στάδια κατοίκησης, προδίδουν συντηρητικές πρακτικές σε ζητήματα δόμησης, κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και

¹³⁷ Εσωτερικά έφεραν εστίες χωρίς να έχουν οικιακή χρήση βλ. Esin 1991, 130. Biçakci & Özbaşaran 1991, 138.

¹³⁸ Η απουσία κεντρικών εισόδων στις οικίες οδήγησε στο συμπέρασμα πως η κυκλοφορία στις συνοικιακές συστάδες εξυπηρετούνταν από τις οροφές των οικημάτων βλ. Biçakci & Özbaşaran 1991, 141. Düring B.S 2005, 10 – 11

¹³⁹ Ορισμένοι χώροι έχουν μεγαλύτερο μέγεθος, γίνεται χρήση ξεχωριστών αρχιτεκτονικών υλικών και τεχνικών, με μεγάλους λίθους, οπτόπλινθη ανωδομή και περίτεχνα βαμμένα δάπεδα, ενώ μοναδικό στοιχείο οργάνωσης αποτελεί η μεγάλη κυκλική εστία και τα ίχνη παραστάδων βλ. Esin & Harmankaya 1999, 124. Düring B.S 2005, 10, 22 - 23

¹⁴⁰ Stiner et al 2021, 498

¹⁴¹ Düring B.S 2005, 21

¹⁴² Στα αρχικά στάδια επικρατεί ποικιλία άγριων ειδών σε φρούτα και δημητριακά, σταδιακά τα είδη κατανάλωσης έγιναν συγκεκριμένα και στο στρώμα 2 παρατηρείται πως επικρατούν άγρια φυτά με μόνη εξαίρεση αναμειγμένων άγριων και εξημερωμένων μορφών κριθαριού βλ. Stiner et al 2021, 511

¹⁴³ Bar – Yosef 1998, 166 – 167. Boyd 2006, 167. Kenyon 1957, 60 – 64

εξασφάλισης της τροφής. Βαθμιαία όμως αρχίζουν να διαμορφώνονται μεθοδικότεροι μηχανισμοί διαχείρισης στους τομείς της διαβίωσης. Το πρώτο καταμαρτυρείται αρχικά από τη σταδιακή ισχυροποίηση των δομών¹⁴⁴, ώστε να αντέχουν αφενός στις καιρικές αντιξοότητες, και αφετέρου δε, να εξυπηρετούν καλύτερα τις καθημερινές ανθρώπινες ανάγκες και δραστηριότητες, όπως την ανάπαυση και την κατασκευή τεχνέργων. Το ενδιαφέρον με την τελευταία αναφορά έγκειται στο γεγονός πως δραστηριότητες όπως η συγκομιδή, η επεξεργασία των δημητριακών, το κυνήγι και η αιχμαλώτιση ορισμένων ειδών παρέμειναν κοινές ασχολίες. Ενδεχομένως η διεξαγωγή τους να απαιτούσε περισσότερο χρόνο και η μεγάλη συμμετοχή να εξασφάλιζε σημαντικές ποσότητες για όλη την προ – κεραμική κοινότητα, και συνεπώς και για τον λόγο αυτόν να παρέμειναν και ως συλλογικές ασχολίες.

Επεκτείνοντας τους παραπάνω ισχυρισμούς, παρατηρείται, πως η ετερότητα στη συγκρότηση της ομάδας από διαφορετικά σύνολα, πιστοποιείται και δια των μηχανισμών άντλησης, εξασφάλισης και αποθήκευσης της τροφής τους¹⁴⁵. Δηλωτική των πράξεων αυτών είναι η κατασκευή κοινοτικών έργων, όπως οι λάκκοι αποθήκευσης για τα διάφορα είδη άγριων και ορισμένων εξημερωμένων φυτών και δημητριακών, αλλά και η δόμηση πρόχειρων περιφράξεων εν είδει ποιμνιοστασίων, για την αιχμαλώτιση συγκεκριμένων ομάδων ζώων¹⁴⁶. Οι ενέργειες αυτές συνιστούν προσπάθεια του ανθρώπου να εκμεταλλευτεί συλλογικά το περιβάλλον, χωρίς ωστόσο να έχουν διαμορφωθεί οι μηχανισμοί εξημέρωσης και οι τεχνικές γεωργίας και κτηνοτροφίας¹⁴⁷. Η πρόχειρη άλλωστε εξημερωμένη μορφή των ζώων και των φυτών οφείλεται καθαρά στη συμβίωση ανθρώπων και περιβάλλοντος και όχι σε ένα προκαθορισμένο σχέδιο επιβολής του ανθρώπου σε αυτό¹⁴⁸.

Στο διάστημα της επί μία χιλιετίας κατοίκησης, γίνεται αντιληπτή η ενεργητική παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον, διαμορφώνοντάς το,

¹⁴⁴ Στα πρώτα χρόνια εγκατάστασης οι οικίες είναι δομημένες με μία πρόχειρη τεχνική ή οποία στην οποία ισχυροποιήθηκε με τη χρήση οπτόπλινθων συνδεδεμένων με λάσπη, αλλά και μέσω της επιμέλειας και πιθανόν στίλβωσης για υδατοστεγανότητα των τοίχων εσωτερικά.

¹⁴⁵ Esin 1991, 130 - 132. Biçakci & Özbaşaran 1991, 136 – 141. Stiner et al 2021 503 – 506

¹⁴⁶ Παρατηρείται μία προσπάθεια διαχείρισης σε ομάδες ζώων όπως τα αιγοπρόβατα βλ. Stiner et al 2021, 505

¹⁴⁷ Τα ζωοαρχαιολογικά δεδομένα κάνουν λόγο για θανάτωση αρσενικών αιγοπροβάτων σε νεαρή ηλικία. Ελάχιστες μαρτυρίες από το στρώμα 2 δείχνουν αιχμαλώτιση και των δύο φύλων, όχι όμως και ζευγαρώματός τους, επομένως δεν πιστοποιείται έμπρακτα διαδικασία εξημέρωσης βλ. Stiner et al 2021, 512

¹⁴⁸ Stiner et al 2021, 515

τροποποιώντας το και κατ' επέκταση αποτυπώνοντας τη σύνθετη βιογραφία της ζωής σταδιακά, υπό τη μορφή γηλόφου, εντός του οποίου εγκολπώνονται όλες οι ενεργές συμπεριφορές των κατοίκων του¹⁴⁹. Το αξιοσημείωτο μάλιστα με την περίπτωση του Αζικλι είναι πως οι ενέργειες αυτές συντελούνται σε μία πολύ πρόωμη και μεταβατική περίοδο, η οποία αποδεικνύει πως ο προϊστορικός άνθρωπος δεν εξημέρωσε πρώτα τα φυτά και τα ζώα, προκειμένου να διαμείνει μόνιμα σε περιοχές, αλλά η ανάγκη της συντροφικότητας, η συμβίωση με το περιβάλλον και κυρίως η ραγδαία εμπειρική τεχνογνωσία που απέκτησε μέσω των αλληλεπιδράσεων με αυτό, τον οδήγησαν στην δημιουργία των μόνιμων κοινοτήτων. Το υπάρχον γνωσιακό υπόβαθρο βελτιώθηκε σταδιακά και τους επέτρεψε να διαμορφώσουν κατάλληλους μηχανισμούς μεθοδικής εξασφάλισης της τροφής τους, αλλά και διαχείρισης πλημμυρικών επεισοδίων διατηρώντας όμοιο τον πολεοδομικό σχεδιασμό¹⁵⁰. Όλη αυτή η σταδιακή συσσώρευση των ανωτέρω πρακτικών στην τελική φάση πήρε τη μορφή απορριμμάτων, οδηγώντας στην εγκατάλειψη του οικισμού¹⁵¹. Η πρώην κοινότητα του Αζικλι, φαίνεται πως διαχύθηκε σε κοντινές περιοχές και εγκαταστάθηκε μαζί με άλλα περιφερειακά σύνολα στον ευρύτερο γεωγραφικό ορίζοντα της Κεντρικής Ανατολίας, μεταφέροντας και ενσωματώνοντας εκείνα τα στοιχεία που δηλώνουν και αναγνωρίζουν γραμμές κοινής καταγωγής και ταυτότητας¹⁵².

Τέτοια περίπτωση διαφαίνεται στο λίγο υστερότερο χρονολογικά Catal Höyük στην πεδιάδα του Ικονίου και φέρει 13 στρώματα κατοίκησης που χρονολογούνται από το 7300 – 6200 π.Χ¹⁵³. Η σημαντικότητα της θέσης συνίσταται στον πυκνοδομημένο ορίζοντα (**Εικόνα 21**), ο οποίος διακατέχεται στο εσωτερικό του από μία σειρά συμβολικών πρακτικών, όπως είναι οι ενταφιασμοί κάτω από τα δάπεδα, τα βουκράνια (**Εικόνα 22**), αλλά και από ένα σύνολο εντυπωσιακών τοιχογραφιών, οι

¹⁴⁹ Έντονη και συνεχή οικοδομική δραστηριότητα με ανανεώσεις, ανακαινίσεις κλπ. Βλ. Stiner et al 2021, 507

¹⁵⁰ Stiner et al 2021, 519

¹⁵¹ Παρά τη μακροχρόνια κατοίκηση η επιμονή οικοδόμησης ελεύθερων κτισμάτων στον χώρο γίνεται εξαιτίας της αδυναμίας των κατοίκων να αντιμετωπίσουν πλημμυρικά επεισόδια ή ακόμη και ζητήματα απορροής των υδάτων. Εν συνεχεία στη διατροφή εκτός από τα μεγάλα ζώα εντοπίζεται μεγάλη κατανάλωση και σε μικρότερου μεγέθους τρωκτικά, τα οποία πιθανόν να δημιουργούσαν πρόβλημα στις κατασκευές αποθηκευτικού χαρακτήρα για τα δημητριακά βλ. Stiner et al 2021, 507 και 512

¹⁵² Duru 2002, 174

¹⁵³ Η θέση ανασκάφτηκε συστηματικά από το 1961 έως το 1965 από τον James Mellaart και από το 1993 έως και το 2018 από τον Ian Hodder. Για τις ανασκαφές στη θέση βλ. Mellaart 1961, 42. Αλλά και τις αναφορές του από το 1961 – 1965. Συμπληρωματικά βλ. και τις αναφορές του Ian Hodder από το 1993 και εξής.

οποίες διατρέχουν μέρος των τοίχων. Τα κοινά στοιχεία μεταξύ του Αζικλι και του Catal, αναγνωρίζονται στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική παράδοση, στην χώρο – οργάνωση, αλλά και στις πρακτικές ενταφιασμών¹⁵⁴. Οι οικίες στο Catal επαναλαμβάνουν την πυκνή δόμηση σε συνοικίες με τις στενές παρόδους να παρεμβάλλονται μεταξύ τους¹⁵⁵. Επίσης ενταφιάζουν τους νεκρούς τους κάτω από τα δάπεδα¹⁵⁶. Αντίστοιχες ενέργειες και από γύρω οικισμούς, οδήγησαν στην ανάπτυξη τοπικών διαδρομών και κυμάτων προώθησης του υλικού πολιτισμού των προ – κεραμικών νεολιθικών κοινωνιών σε σταθερές και μη κοινότητες εντός της γεωγραφικής ζώνης της Ανατολής. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν η δημιουργία ζυμώσεων μεταξύ των ανθρώπων που οδήγησαν στην έναρξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής.

¹⁵⁴ Duru 2002, 174

¹⁵⁵ Düring B.S 2005, 15 - 16

¹⁵⁶ Duru 2002, 174

Κεφάλαιο 4^ο: Η διάδοση του φαινομένου στα Μικρασιατικά παράλια.

Τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα από την Εγγύς Ανατολή και την Κεντρική Ανατολία, υποδεικνύουν τις περιοχές αυτές ως τις κύριες ζώνες διαμόρφωσης του Νεολιθικού τρόπου ζωής ανάμεσα στη 10^η και 7^η χιλιετία¹⁵⁷. Μόνο κατά τις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους νεολιθικοί οικισμοί σε γεωγραφικές περιοχές που χαρακτηρίζονται ως δευτερογενείς ζώνες νεολιθικοποίησης και αφορούν τα Μικρασιατικά παράλια, τον Ελλαδικό Χώρο και τα Βαλκάνια¹⁵⁸. Τα μέχρι πρότινος δεδομένα σχετικά με τον εκνεολιθισμό των γεωγραφικών αυτών περιοχών αφορούσαν τα κύματα μεταναστεύσεων εξ Ανατολών παράλληλα με τη μεταφορά του «νεολιθικού πακέτου» από τις πυρηνικές ζώνες προς ακατοίκητες περιοχές ή σε περιοχές με περιορισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα¹⁵⁹. Η σύγχρονη έρευνα κατέδειξε πως οι δευτερογενείς γεωργικές νεολιθικές κοινότητες ότι προέκυψαν ως απόρροια της αλληλεπίδρασης των τοπικών πληθυσμιακών ομάδων με τις κύριες ζώνες διαμόρφωσης του φαινομένου¹⁶⁰. Τα νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα άλλωστε σε θέσεις όπως το Hacilar¹⁶¹, Debecik Heybelitepe¹⁶², Ege Gübre¹⁶³, Çukuriçi Höyük, το Ulucak (**Χάρτης 6**) και το Aşağı Pinar (**Χάρτης 9**) (βλ. παρακάτω), μαρτυρούν έναν ποικίλο υλικό πολιτισμό, με ιδιότυπα χαρακτηριστικά οργάνωσης, συμβολικών πρακτικών και κοινωνικών δυναμικών, τα οποία υποδεικνύουν ένα διακριτό δίκτυο με συνεχείς αλληλεπιδράσεις και επαφές¹⁶⁴. Εντός του πλαισίου αυτού μπορούν να ιχνηλατηθούν τα επεισόδια διάδοσης του Νεολιθικού τρόπου ζωής στις δυτικές περιοχές της Ανατολής, αλλά και του Ελλαδικού χώρου και των Βαλκανίων, τα οποία όμως δεν ακολουθούν μία μονογραμμική πορεία εξ Ανατολών με μετακινήσεις πληθυσμών, αλλά είναι μέρος μίας πιο σύνθετης διαδικασίας¹⁶⁵.

¹⁵⁷ E 2015, 33

¹⁵⁸ Özdoğan E 2015, 33

¹⁵⁹ Özdoğan M 2011b, 419. Του ίδιου 2013b, 2

¹⁶⁰ Özdoğan E 2015, 33

¹⁶¹ Mellaart 1970, 3 – 7

¹⁶² Lichter – Meric 2012, 133

¹⁶³ Sağlamtimur 2012, 197

¹⁶⁴ Özdoğan E 2015, 34

¹⁶⁵ Özdoğan E 2015, 34

4.1 Çukuriçi Höyük (6600 π.Χ)

Η νεολιθική θέση Çukuriçi Höyük έχει τη μορφή λόφου ύψους 5 μέτρων και βρίσκεται στην πεδιάδα Bülbüldağ¹⁶⁶ (**Εικόνα 23**), μερικά χιλιόμετρα από την πόλη της αρχαίας Εφέσου στα Μικρασιατικά παράλια¹⁶⁷. Οι επαναλαμβανόμενες γεωργικές δραστηριότητες στην περιοχή είχαν ως αποτέλεσμα να διαταράξουν την εικόνα της θέσης¹⁶⁸ και να οδηγήσουν το 1995 στις πρώτες σωστικές ανασκαφές, αποκαλύπτοντας στρώματα της Χαλκολιθικής και της Εποχής του Χαλκού¹⁶⁹. Σε νεότερες έρευνες που ακολούθησαν υπό την επίβλεψη της Barbara Horejs από το 2005 έως και το 2014¹⁷⁰, αποκαλύφθηκαν συνολικά 13 φάσεις κατοίκησης ÇuHö I–XIII¹⁷¹ που καλύπτουν μία περίοδο από τη Νεολιθική έως και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού¹⁷² (**Πίνακας 1**).

Η θέση σύμφωνα με ραδιοχρονολογήσεις C₁₄ πρωτοκατοικήθηκε το 6684 π.Χ στρώμα ÇuHö XIII¹⁷³, περίπου την ίδια περίοδο με νεολιθικούς οικισμούς από τον Ελλαδικό χώρο, όπως η Κνωσός στην Κρήτη¹⁷⁴, η Μαυροπηγή θέση Φυλλοτσαίρι στην Κοζάνη¹⁷⁵ και τα Ζερέλια στη Θεσσαλία¹⁷⁶, και εγκαταλείφθηκε το 5970 π.Χ (στρώμα ÇuHö VIII)¹⁷⁷. Οι πρώτες οικίες ήταν τετράγωνης κάτοψης με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή (**Εικόνα 24**), ενώ εσωτερικά έφεραν επιχρισμένους τοίχους και πολλαπλά πήλινα δάπεδα¹⁷⁸, το αρχικό μάλιστα δάπεδο επιστρώθηκε απευθείας επί του φυσικού εδάφους και έφερε ίχνη ερυθρού επιχρίσματος¹⁷⁹. Τα ελάχιστα σωζόμενα ίχνη από πηλό και καύση στην επιφάνεια του δαπέδου, καθώς και

¹⁶⁶ Horejs 2017, 11

¹⁶⁷ Horejs 2017, 11

¹⁶⁸ Από το 1995 έως και το 2005 μέρος του λόφου στα βόρεια καταστράφηκε προκειμένου να επεκταθούν οι καλλιεργήσιμες ζώνες, παράλληλα διάφορα άλλα σημεία του λόφου επηρεάστηκαν από τις γεωργικές δραστηριότητες βλ. Horejs 2017, 12

¹⁶⁹ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη αρχαιολόγων του αρχαιολογικού μουσείου Selçuk Müzesi και δημοσιεύτηκε το 1998 από τους Ç. İçten and A. Evren βλ. Horejs 2017, 12

¹⁷⁰ Horejs 2017, 12

¹⁷¹ Η αναφορά στα στρωματογραφικά στρώματα με λατινικούς αριθμούς ακολουθεί το σύστημα καταγραφής της ανασκαφής και των συνεργατών της βλ. Horejs 2017, 17, Fig 1.5

¹⁷² Horejs 2017, 16 – 18

¹⁷³ Η πρώτη εγκατάσταση στην περιοχή καταγράφεται από πυρηνοληψίες με τη μέθοδο των καρότων και παράλληλα επιβεβαιώνεται από ανασκαφή στον χώρο βλ. Horejs et al 2015, 297 - 298

¹⁷⁴ Efstratiou et al 2013, 29. Reingruber – Thissen 2009, 758 - 761. Douka et al 2017, 309.

http://www.14sea.org/3_IIb.html#site2

¹⁷⁵ Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 58. http://www.14sea.org/3_IIId.html

¹⁷⁶ Souvatzi S, Reingruber A & G Toufexis 2021, 1179 – 1181

¹⁷⁷ Horejs 2017, 16 - 18

¹⁷⁸ Η αρχική φάση της εγκατάστασης ÇuHö XIII επιβεβαιώνεται ανασκαφικά από μία τομή έκτασης 2 επί 4 μ. βλ. Horejs et al 2015, 297

¹⁷⁹ Τα πολλαπλά δάπεδα είναι αποτέλεσμα συχνής ανανέωσης βλ. Horejs et al 2015, 297

οι εναποθέσεις κεράτων και οστών ζώων, οστρέων και λίθινων τεχνέργων Μηλιακού οψιανού¹⁸⁰, καταδεικνύουν τις διάφορες δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό του κτίσματος και είναι δηλωτικά της οικιακής του χρήσης¹⁸¹. Επιπλέον, στη φάση αυτή έχουν εντοπισθεί και ορισμένα όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, η ποσότητα της οποίας δείχνει μηδαμινή ή και ελάχιστη χρήση αυτής κατά την πρώτη φάση εγκατάστασης¹⁸². Στις επόμενες φάσεις παρατηρείται όμοια αρχιτεκτονική παράδοση με μικρές τετράγωνα και ελεύθερες στον χώρο οικίες¹⁸³ (**Εικόνα 25**), ενώ σε μία μόνο περίπτωση παρατηρείται κατ' εξακολούθηση δόμηση πάνω στα κατάλοιπα των προηγούμενων οικημάτων¹⁸⁴. Οι αρχαιοβοτανικές και ζωοαρχαιολογικές αναλύσεις υποδεικνύουν κατανάλωση, ήδη από την αρχική φάση εγκατάστασης, εξημερωμένων φυτών και ζώων, ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ορισμένες άγριες μορφές αυτών¹⁸⁵, ενώ συμπληρωματικά καταναλώνουν ψάρια και θαλάσσια όστρεα¹⁸⁶.

4.1 Συζήτηση

Ο οργανωμένος χαρακτήρας της κατοίκησης σε συνδυασμό με την άσκηση της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, το κυνήγι, αλλά και την αλιεία¹⁸⁷, υποδηλώνει πως οι πρώτοι κάτοικοι επιλέγουν τη θέση τόσο εξαιτίας της εύφορης πεδιάδας που διαθέτει η περιοχή, αλλά και γιατί, σύμφωνα με τις γεωμορφολογικές έρευνες στη θέση, η ακτογραμμή στα προϊστορικά χρόνια βρισκόταν πιο κοντά στη θάλασσα απ' ό,τι σήμερα, προσφέροντας άμεση πρόσβαση στους κατοίκους σε αυτή¹⁸⁸. Ο σημαντικός ρόλος του υδάτινου στοιχείου στη ζωή των κατοίκων άλλωστε επισημαίνεται και μέσω μίας σειράς διαφόρων ευρημάτων που εντοπίζονται σε ποσότητες στον οικισμό, όπως είναι ο Μηλιακός οψιανός και τα διάφορα υπολείμματα ψαριών και οστρέων.

¹⁸⁰ Horejs et al 2015, 302. Horejs 2017, 31

¹⁸¹ Σε ένα σημείο σώζεται απόθεση από μάζες αιματίτη γεγονός που υποδεικνύει αποθήκευση του ορυκτού για την παρασκευή ώχρας, ενώ στα επόμενα δάπεδα σώζονται ίχνη των εστιών βλ. Horejs et al 2015, 298

¹⁸² Horejs et al 2015, 305

¹⁸³ Horejs 2012, 118

¹⁸⁴ Brami et al 2016, 6

¹⁸⁵ Καταναλώνουν δημητριακά, όσπρια, αίγες και λιγότερο πρόβατα, ενώ στοιχεία δείχνουν και κατανάλωση σε άγρια ακόμη μορφή χοίρων, κόκκινων ελαφιών και λαγών, βλ. Horejs et al 2015, 310 - 311

¹⁸⁶ Horejs et al 2015, 310

¹⁸⁷ Horejs et al 2015, 313

¹⁸⁸ Brami et al 2016, 5

Η εμφάνιση δε του Μηλιακού οψιανού, ήδη από την αρχική φάση της εγκατάστασης, καταδεικνύει έμπειρους θαλασσοπόρους, οι οποίοι συμμετέχουν στο δίκτυο ανταλλαγής του πετρώματος¹⁸⁹ και γνώστες της τοποθεσίας εξόρυξης αυτού¹⁹⁰ (**Χάρτης 7**). Το ηφαιστειογενές πέτρωμα μεταφερόταν σε μάζες στον οικισμό και επεξεργαζόταν σε πλατφόρμες στους υπαίθριους χώρους του¹⁹¹. Τυπολογικά, απαντούν λεπίδες υπό πίεση (**Εικόνα 26**), μία τεχνική που εμφανίζεται στην Ανατολή στα μέσα της 7^{ης} χιλιετίας στο Çukuriçi Höyük και το Catal Höyük. Η διάκριση ανάμεσα στις δύο θέσεις συνίσταται στην κατασκευή λεπίδων στο Çukuriçi από την αρχή της εγκατάστασης και στην απουσία αμφίπλευρης κατεργασίας, μίας τεχνικής που έχει ήδη αναπτυχθεί την 9^η χιλιετία σε θέσεις της Ανατολίας¹⁹². Η διαφοροποίηση αυτή υποδηλώνει πως οι τεχνίτες του Çukuriçi ανήκουν σε διαφορετική σφαίρα επιρροών¹⁹³. Σύμφωνα και με την ανασκαφέα Barbara Horejs, ως κέντρα πιθανής προέλευσης της τεχνικής αυτής προτείνονται η Νοτιοανατολική Ανατολία και η Ανατολική Μεσοποταμία¹⁹⁴, ωστόσο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως την ίδια περίοδο χρήσης της τεχνικής στο Çukuriçi Höyük, όμοια τυπολογία απαντάται και στο Σπήλαιο Φράγχθι στην Ελλάδα στο στρώμα X της Τελικής Μεσολιθικής / Αρχικής Νεολιθικής (7000 – 6500 BC)¹⁹⁵, αλλά και στη Μαυροπηγή θέση Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης¹⁹⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το εντυπωσιακό με το Çukuriçi Höyük είναι η γνώση της τοποθεσίας του Μηλιακού οψιανού ήδη από την αρχή της εγκατάστασης. Ενδεχομένως να ήρθαν σε επαφή με αυτόν μέσω των περιφερειακών μεσολιθικών κοινωνιών των νησιών του Αιγαίου, που αποτελούνταν από κνημητικές – τροφοσυλλεκτικές ομάδες θαλασσοπόρων και προϋπήρχαν στα Αιγαιακά ύδατα¹⁹⁷. Οι Μεσολιθικές ομάδες αυτές άλλωστε, αποτελούσαν ενεργά υποκείμενα με δυναμικές

¹⁸⁹ Reingruber 2011, 301 - 302

¹⁹⁰ Τα τέχνεργα συνολικά στην αρχική εγκατάσταση είναι 206 βλ. Horejs et al 2015, 305. Της ίδιας 2017, 31 κ. ε. Milić 2019, 488 κ.ε.

¹⁹¹ Προϊόντα οψιανού σε διάφορα στάδια έχουν εντοπισθεί κατά χώραν στον οικισμό βλ. Horejs 2017, 31

¹⁹² Η τεχνική χρησιμοποιείται σε θέσεις όπως το Cayonu Tepesi και το Aşikli Höyük και παράγονται ήδη από την 9η χιλιετία εργαλεία με την τεχνική της απολάξευσης φολίδων με πίεση και μόνο κατά την 7^η χιλιετία η διαδικασία αυτή αλλάζει σε κατασκευή λεπίδων με πίεση βλ. Horejs et al 2015, 307

¹⁹³ Horejs et al 2015, 307

¹⁹⁴ Horejs et al 2015, 307

¹⁹⁵ Perlès 2003, 84

¹⁹⁶ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89

¹⁹⁷ Reingruber 2018, 10

προσαρμογής στις περιβαλλοντικές αλλαγές και στις νέες προκλήσεις¹⁹⁸ και συνεπώς η αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε αμφίπλευρα, επιβοήθησε την ένταξη των κατοίκων του Çukuriçi στο θαλάσσιο δίκτυο ανταλλαγών υλικού, γνώσεων, πληροφοριών και ιδεών με τις Αιγαιακές Μεσολιθικές κοινότητες¹⁹⁹.

Η απουσία προ - νεολιθικής ακολουθίας στην περιοχή, η έλλειψη ορισμένων εργαλειακών τύπων από τον Ελλαδικό χώρο εν γένει, αλλά κυρίως η άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας με εξημερωμένα είδη από την αρχή της εγκατάστασης, οδήγησε την ανασκαφέα Barbara Horejs να υποστηρίξει πως η ιδρυτική ομάδα προέρχεται από προγονικά σύνολα της Εγγύς Ανατολής²⁰⁰. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ομάδα εισήγαγε στην επικείμενη ζώνη εγκατάστασης αυτούσιες τις ιδέες, τον υλικό πολιτισμό, τις παραδόσεις και τους μηχανισμούς για τον τρόπο διαβίωσης²⁰¹. Σαφέστατα οι αναλύσεις προσδιορίζουν τους πρώτους κατοίκους σε γεωργική – κτηνοτροφική κοινότητα, με μία ωστόσο πρόσθετη στρατηγική διατροφής με βάση τη θάλασσα, αλλά και το κυνήγι. Για τον λόγο αυτό μέρος της παραπάνω άποψης έρχεται σε αντίθεση με ένα πολύ βασικό χαρακτηριστικό που διακρίνει τους ιδρυτές της θέσης από τις ομάδες της Εγγύς Ανατολής και αυτό είναι η μεγάλη εξοικείωσή τους με τη θάλασσα²⁰².

Η ιδρυτική ομάδα του Çukuriçi διαθέτει δεξιότητες που δύσκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν από τις κτηνοτροφικές ομάδες της Εγγύς Ανατολής στις ακτές του Αιγαίου²⁰³. Η μεγάλη ποσότητα Μηλιακού οψιανού, οστών από ψάρια τόνου²⁰⁴, αλλά και άλλων οστρέων στην πρώτη στρωματογραφική ενότητα υποδηλώνει πεπειραμένους θαλασσοπόρους και έμπειρους ψαράδες. Είναι πολύ πιθανό, μέρος της ιδρυτικής ομάδας να προέρχεται από την Ανατολική Μεσόγειο²⁰⁵ **(Χάρτης 8)**, ωστόσο είναι εξίσου πολύ πιθανό, η προέλευση να σχετίζεται και με το Μεσολιθικό Αιγαίο (π.χ Φράγγθι), όπου η θαλάσσια διαβίωση τεκμηριώνεται ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο²⁰⁶. Η τεκμηριωμένη ένταξη των κατοίκων στο θαλάσσιο Αιγαιακό δίκτυο, επιβεβαιώνεται από όλους τους προαναφερθέντες λόγους και

¹⁹⁸ Reingruber 2018, 9 – 10

¹⁹⁹ Reingruber 2011, 301 – 302. Της ίδιας 2018, 9 – 10

²⁰⁰ Η πυρηνική ζώνη αφορά την Κεντρική Ανατολία και την Εγγύς Ανατολή βλ. Horejs et al 2015, 308

²⁰¹ Horejs et al 2015, 308 – 309

²⁰² Horejs et al 2015, 313

²⁰³ Horejs et al 2015, 313

²⁰⁴ Horejs et al 2015, 311

²⁰⁵ Horejs et al 2015, 313

²⁰⁶ Horejs et al 2015, 313

φανερώνει παράλληλα τις δια – Αιγαιακές σχέσεις που ανέπτυξαν οι αγροτικές κοινότητες της Ανατολής με τις μεσολιθικές κοινότητες του Ελλαδικού χώρου²⁰⁷. Οι σχέσεις αυτές αδιαμφισβήτητα οδήγησαν στην ανταλλαγή ιδεών, πληροφοριών, γνώσεων και υλικού πολιτισμού μεταξύ Ανατολής και Δύσης και κατ' επέκταση συνέβαλαν στη διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο²⁰⁸.

4.2 Ulucak (6700/6600 π.Χ)

Την ίδια περίοδο εγκατάστασης κινητών ομάδων στο Çukuriçi Höyük παρατηρείται η ίδρυση ενός ακόμη νεολιθικού οικισμού του Ulucak με παρόμοια χαρακτηριστικά οργάνωσης, βορειότερα από αυτόν, στην ομώνυμη πόλη, έξω από την Σμύρνη²⁰⁹. Η ομώνυμη νεολιθική εγκατάσταση αφορά ανθρωπογενή λόφο (Höyük) μεγάλης έκτασης περίπου 3 εκταρίων και ύψους 5 μέτρων²¹⁰. Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1995 υπό την επίβλεψη της Altan Çilingiroğlu²¹¹, ενώ το 2009 οι εργασίες συνεχίστηκαν με υπεύθυνη της έρευνας την Ozlem Çevik²¹². Ο λόφος παρά τις σύγχρονες παρεμβάσεις, σώζει σε καλή κατάσταση τα επάλληλα στρώματα κατοίκησης από τη Νεολιθική περίοδο (Ulucak IV – VI)²¹³, μέχρι και τους πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους²¹⁴.

Οι πρώτοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, σύμφωνα με τα δείγματα ραδιοάνθρακα C₁₄ περίπου το 7040 – 6640/6650 π.Χ (φάση Ulucak VI)²¹⁵ (**Πίνακας 2**), την ίδια περίοδο δηλαδή και με την ακεραμική φάση εγκατάστασης στην Ελλάδα στην Κνωσό (στρώμα X)²¹⁶ και εγκατέλειψαν τον οικισμό σχεδόν μία χιλιετία αργότερα, περίπου το 5700 π.Χ (φάση Ulucak IV)²¹⁷. Κατά την πρώτη εγκατάσταση, ο οικισμός οργανώνεται σε ορθογώνιες, μονόχωρες και ελεύθερες στον χώρο οικίες²¹⁸

²⁰⁷ Reingruber 2018, 9 – 10

²⁰⁸ Reingruber 2008, 613. Της ίδιας 2011 301 – 303. Της ίδιας 2018, 9 – 10 και 14

²⁰⁹ Horejs et al 2015, 296

²¹⁰ Çilingiroğlu A et al 2012, 139

²¹¹ Çilingiroğlu 2011, 67

²¹² Çilingiroğlu 2011, 67. Çilingiroğlu A et al 2012, 140

²¹³ Η στρωματογραφία αποδίδεται σύμφωνα με το σύστημα των ερευνητών βλ. Çilingiroğlu A et al 2012, 141

²¹⁴ Σε διάφορα σημεία του ο λόφος φέρει καταστροφές από σύγχρονες παρεμβάσεις, όπως την κατασκευή εργοστασίου και δρόμου βλ. Çilingiroğlu 2011, 67

²¹⁵ Από τα 69 δείγματα που έχουν ληφθεί για ραδιοχρονολόγηση τα 16 αποδίδουν χρονολογίες στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας και αφορούν την πρώτη εγκατάσταση βλ. Çevik & B. Erdoğan 2020, 78 – 79

²¹⁶ Evans et al 1964, 140. Efstratiou et al 2013, 27

²¹⁷ Çilingiroğlu 2011, 68

²¹⁸ Από την έρευνα σώζονται στοιχεία από δύο κτίρια το Κτίριο 42 και 43 βλ. Çevik 2019, 221. Çevik & B. Erdoğan 2020, 78. Çilingiroğlu 2011, 68 – 69. Çilingiroğlu A et al 2012, 141

με ανωδομή από πλάκες λάσπης (mud slab walls)²¹⁹ (**Εικόνα 27**). Στο εσωτερικό τους φέρουν δάπεδα με επιχρισμένη ερυθρή επιφάνεια (**Εικόνα 28**) και στις γωνίες τους αναπτυσσόταν θερμική κατασκευή με χαλικόστρωτα θεμέλια²²⁰. Σε κοντινή απόσταση από την κατασκευή εντοπίστηκαν δύο ταφές βρεφών²²¹ και διάσπαρτα στον χώρο υπήρχαν ελάχιστα λίθινα εργαλεία από Μηλιακό οψιανό²²² και οστέινα τέχνηρα. Από αυτή τη φάση απουσιάζει πλήρως η χρήση της κεραμικής²²³. Εξωτερικά των οικιών παρεμβάλλονται ανοιχτοί κοινόχρηστοι χώροι με θερμικές ή άλλες κατασκευές²²⁴, πέριξ των οποίων υπήρχαν σημαντικές συγκεντρώσεις υπολειμμάτων τροφής. Σε συνάρτηση με τη συνεχή οικοδόμηση και οργάνωση των οικημάτων στο ίδιο σημείο, υποδηλώνεται ο κοινοτικός χαρακτήρας των κτηρίων²²⁵. Στις επόμενες φάσεις παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ως προς την κατασκευή των οικιών, αλλά και την πολεοδομική οργάνωση²²⁶ (**Εικόνα 29**), ενώ για πρώτη φορά (φάση V) γίνεται χρήση πήλινων αντικειμένων, όπως αγγείων, ειδωλίων και σφραγίδων²²⁷ (**Εικόνα 30**).

Αναλύσεις στα ζωϊκά και αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα υποδεικνύουν κατανάλωση σε εξημερωμένα είδη όπως αιγοπρόβατα, δημητριακά και όσπρια²²⁸, ενώ το κυνήγι παρουσιάζεται ως μία περιορισμένη ασχολία που λειτουργεί συμπληρωματικά στη διατροφή τους²²⁹. Στις διάφορες ασχολίες τους συγκαταλέγονται, σε περιορισμένο βέβαια βαθμό και τα θαλάσσια ταξίδια, όπως

²¹⁹ Τα επιχρισμένα σωζόμενα τμήματα του τοίχου υποδηλώνουν πως στο εσωτερικό πιθανότατα υπήρχε διακόσμηση με τοιχογραφίες βλ. Çevik 2019, 222 – 223 εικ. 3

²²⁰ Çilingiroğlu 2011, 68 – 69. Çevik 2019, 222

²²¹ Çevik 2019, 223

²²² Çilingiroğlu A et al 2012, 149. Çevik 2019, 225

²²³ Çilingiroğlu 2011, 68 – 69. Çilingiroğlu A et al 2012, 149. Çevik 2019, 225

²²⁴ Çilingiroğlu A et al 2012, 142, 145 και 149. Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 25

²²⁵ Çevik 2019, 226

²²⁶ Στη φάση V οι οικίες δομούνται με την τεχνική wattle and daub. Στο τέλος της φάσης αυτής ο πολεοδομικός σχεδιασμός αλλάζει και οι περισσότερες οικίες οικοδομούνται συναρμοσμένες μεταξύ τους. Στην επόμενη και τελευταία νεολιθική φάση κατοίκησης IV επικρατεί σύνθετος πολεοδομικός σχεδιασμός, με τις οικίες να οικοδομούνται παρατακτικά κατά μήκος οδών, άλλες ελεύθερες στον χώρο, άλλες συναρμοσμένες μεταξύ τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις κάποια κτίρια διαθέτουν δική τους αυλή που οριοθετείται από περίφραξη. Τα κτίσματα της φάσης αυτής φέρουν λίθινα θεμέλια και ανωδομή από οπτόπλινθο, ενώ στο εσωτερικό διατηρείται η οργάνωση της προηγούμενης φάσης βλ. Çilingiroğlu 2011, 69 – 72. Çilingiroğlu A et al 2012, 142 – 143 Çevik 2019, 227- 228

²²⁷ Çilingiroğlu A et al 2012, 143 – 144 και 146 – 148

²²⁸ Από την αρχή της εγκατάστασης η ομάδα καλλιεργεί μονόκοκκο, δίκοκκο και σκληρό σιτάρι, κριθάρι, καθώς και φακή. Εκτρέφει σε κοπάδια αιγοπρόβατα και βοοειδή βλ. Çilingiroğlu A et al 2012, 150

²²⁹ Το μοναδικά είδη που κυνηγούν είναι το ελάφι και ο λαγός βλ. Çilingiroğlu A et al 2012, 150

υποδηλώνει η ύπαρξη μικρών ποσοτήτων Μηλιακού οψιανού και θαλάσσιων οστρέων²³⁰.

4.2 Συζήτηση

Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν τους γεωργούς και κτηνοτρόφους ως αρχική ομάδα εγκατάστασης, οι οποίοι ενδεχομένως γνώρισαν τη συγκεκριμένη πρακτική ως απόρροια της επαφής των τοπικών κυνηγετικών – τροφοσυλλεκτικών κοινοτήτων με τις περιφερειακές γεωργικές κοινότητες της Ανατολής²³¹. Το γεγονός δε, πως στο Ulucak απουσιάζει μία προ – νεολιθική φάση εγκατάστασης, ενισχύει την παραπάνω άποψη²³². Τις επαφές αυτές επιβεβαιώνει και ο υλικός πολιτισμός από την αρχική φάση εγκατάστασης, όχι μόνο με περιοχές της Κεντρικής Ανατολίας, αλλά και με τις Μεσολιθικές κοινότητες του Αιγαίου²³³. Τα δάπεδα με την ερυθρή επιφάνεια και οι τοιχογραφίες είναι συμβολικές πρακτικές έκφρασης της κοινής προέλευσης. Από την άλλη, οι ταφές βρεφών κοντά ή πάνω σε κατασκευές, αλλά και η πρακτική απομάκρυνσης αντικειμένων από το εσωτερικό των οικιών πριν την εγκατάλειψη ή την καταστροφή τους, αποτελούν διαδεδομένες συμβολικές πρακτικές σφράγισης του κύκλου ζωής που έχουν ήδη αναπτυχθεί σε θέσεις όπως το Aşıklı Höyük²³⁴ και το Catal Höyük²³⁵. Η εφαρμογή τους ήδη από την αρχική φάση εγκατάστασης συνηγορεί προς μία ομάδα που μοιράζεται ή ορθότερα αναγνωρίζει εκείνα τα στοιχεία που υποδηλώνουν κοινή καταγωγή και ταυτότητα με προ - νεολιθικές κοινωνίες της Ανατολής.

Τις σχέσεις των κατοίκων σε υπερτοπικό επίπεδο με τις Μεσολιθικές κοινότητες του Αιγαίου, επιβεβαιώνει ο Μηλιακός οψιανός, υποδηλώνοντας την επαφή των κατοίκων με το θαλάσσιο δίκτυο διακίνησης του πετρώματος. Η μεταφορά και διανομή του οψιανού αναπόφευκτα έφερε σε επαφή τις ομάδες αυτές με περιφερειακά μεσολιθικά σύνολα του Αιγαϊακού χώρου²³⁶. Αυτή η επικοινωνία ώθησε την ανταλλαγή ιδεών, πληροφοριών και γνώσεων, ενώ αναμφίβολα προώθησε και διέδωσε μηχανισμούς του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο και

²³⁰ Çilingiroğlu A et al 2012, 149

²³¹ Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 24

²³² Çilingiroğlu A et al 2012, 150

²³³ Çilingiroğlu A et al 2012, 152

²³⁴ Stiner et al 2021, 504 και 506

²³⁵ Moses 2004. Çevik 2019, 226

²³⁶ Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 25

αντίστροφα²³⁷. Οι δια – Αιγαιακές σχέσεις και επαφές των δύο γεωγραφικών περιοχών επιβεβαιώνονται όχι μόνο ως μία εξήγηση της έναρξης του φαινομένου στον Ελλαδικό χώρο, αλλά και ως ένα δίκτυο συνεχούς ανατροφοδότησης. Στη φάση V του οικισμού εντοπίστηκαν σφραγίδες (pintaderras)²³⁸ που έχουν ήδη κάνει την εμφάνιση τους στο Σέσκλο και την Άργισσα της Θεσσαλίας το 6500 π.Χ²³⁹. Την ίδια επίσης περίοδο εμφανίζεται η χρήση της εμπίεστης κεραμικής στο Ulucak, όμοια με περιοχές της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην Ελλάδα, όπως στο Σέσκλο στη Θεσσαλία²⁴⁰. Η ομοιότητα στον τρόπο ζωής και στον υλικό πολιτισμό που παρατηρείται στην Ελλάδα και την Ανατολή, οφείλεται στο ισχυρό δίκτυο επαφών και ανταλλαγών που αναμφίβολα είχαν αναπτύξει οι συγκεκριμένες γεωγραφικές ζώνες. Το δίκτυο αυτό συνεχώς ανατροφοδοτούνταν αμφίπλευρα, με αποτέλεσμα αφενός να μοιραστούν και να διαδοθούν οι διάφορες μέθοδοι και μηχανισμοί του νεολιθικού τρόπου ζωής προς την Ελλάδα, αφετέρου να συμβάλλουν και οι Μεσολιθικές, αλλά και οι Νεολιθικές Ελλαδικές κοινότητες στη διάδοση του υλικού τους πολιτισμού προς την Ανατολή²⁴¹.

4.3 Aşağı Pınar (6200/6000 π.Χ)

Η γεωγραφική ζώνη της Ανατολικής Θράκης αποτέλεσε κομβικό σημείο για τη σύγχρονη έρευνα αναφορικά με το ζήτημα της νεολιθικοποίησης των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης. Ως περιοχή περιβρέχεται ταυτοχρόνως από το Βόρειο Αιγαίο, τη θάλασσα του Μαρμαρά και τη Μαύρη Θάλασσα²⁴², ενώ ευρύτερα η περιοχή χαρακτηρίζεται από ισχυρό Μεσολιθικό υπόβαθρο²⁴³. Οι πρώτοι νεολιθικοί οικισμοί στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης κάνουν την εμφάνισή τους περί τα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας, με το παλαιότερο χρονολογικά γνωστό παράδειγμα της περιόδου να αποτελεί η θέση Hoca Çeşme κοντά στην πόλη Enez²⁴⁴, και βορειότερα από αυτή ακολουθεί χρονολογικά η θέση Aşağı Pınar (βλ. παρακάτω) (**Χάρτης 9**). Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των πρώτων οικισμών αναδεικνύουν τη νεολιθικοποίηση της περιοχής ως μία μακρά διαδικασία, η οποία συντελέστηκε στα

²³⁷ Çilingiroğlu A et al 2012, 152. Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 25

²³⁸ Çilingiroğlu A et al 2012, 152

²³⁹ Perlès 2001, 253 – 254

²⁴⁰ Çilingiroğlu A et al 2012, 152

²⁴¹ Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 27

²⁴² Reingruber 2016, 93

²⁴³ Özdoğan 2017, 21

²⁴⁴ Özdoğan M 2013a, 179

τέλη της 7^{ης} χιλιετίας και στις αρχές της επόμενης και σχετίζεται με δύο διαφορετικές πολιτισμικές περιοχές²⁴⁵.

Ο νεολιθικός οικισμός Aşağı Pınar βρίσκεται κοντά στην πόλη Kirklareli στη Βόρειο - Ανατολική Θράκη²⁴⁶ και έχει τη μορφή ανθρωπογενούς γηλόφου ύψους 3 μέτρων²⁴⁷. Τη θέση εντόπισε σε έρευνα επιφανείας κατά τη δεκαετία του 1980 ο Mehmet Özdoğan²⁴⁸, ενώ οι πρώτες ανασκαφές στον λόφο πραγματοποιήθηκαν το 1993 και ολοκληρώθηκαν το 2019²⁴⁹ υπό την επίβλεψη των Mehmet Özdoğan, Hermann Parzinger και Svend Hansen²⁵⁰, οι οποίοι αποκάλυψαν 8 στρώματα οργανωμένης κατοίκησης που ανάγονται στη Νεολιθική περίοδο (Layer 1 – 8)²⁵¹.

Η εγκατάσταση ιδρύθηκε στα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας περίπου το 6200/ 6000 π.Χ²⁵² σε μία περιοχή που κατά το παρελθόν περικλειόταν από πηγές νερού και εύφορα εδάφη²⁵³, προσφέροντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για διαμονή και εγκαταλείφθηκε στο πρώτο τέταρτο της 5^{ης} χιλιετίας, δηλαδή το 4800/4700 π.Χ²⁵⁴. Η πρωιμότερη φάση εγκατάστασης στρώμα 8²⁵⁵, δε σώζει στοιχεία αρχιτεκτονικής οργάνωσης και ιχνηλατείται δια των ελάχιστων κινητών ευρημάτων που εντοπίστηκαν στον πυθμένα ορισμένων λάκκων και τάφρων των επόμενων καλά αρχιτεκτονικά τεκμηριωμένων φάσεων 7 και 6²⁵⁶ (**Εικόνα 31**). Η πρωιμότερη αρχιτεκτονική φάση εγκατάστασης προέρχεται από το στρώμα 7 (6100 – 5750π.Χ)²⁵⁷, στο οποίο διακρίνονται τρεις υποφάσεις²⁵⁸ και παρουσιάζει σύνθετη πολεοδομική κάτοψη με τον οικισμό να οργανώνεται εντός τάφρων²⁵⁹. Η αρχαιότερη φάση αντιπροσωπεύεται από ένα κτηριακό συγκρότημα τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης

²⁴⁵ Nikolov 2017, 73

²⁴⁶ Karul et al 2003, 14

²⁴⁷ Akyol et al 2022, 29

²⁴⁸ Akyol et al 2022, 29

²⁴⁹ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵⁰ Akyol et al 2022, 29

²⁵¹ Akyol et al 2022, 29

²⁵² Η φάση αυτή για τα Ελλαδικά δεδομένα εμπίπτει στο τέλος της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου 6500- 6000 BC, βλ. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵³ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵⁴ Akyol et al 2022, 29

²⁵⁵ Özdoğan M. 2013, 183. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵⁶ Τα ευρήματα αφορούν ελάχιστα θραύσματα μονόχρωμης χονδροειδούς κεραμικής, τυπολογικά απλών σχημάτων βλ. Özdoğan 2016, 4. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵⁷ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁵⁸ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213 - 215

²⁵⁹ Akyol et al 2022, 29

τεσσάρων δωματίων σε επαφή μεταξύ τους, με ανωδομή από wattle and daub²⁶⁰ και από ένα ακόμη όμοιας κατασκευής, μονόχωρο και ελεύθερο στον χώρο τετράγωνο οίκημα²⁶¹ (Εικόνα 32, 33). Είσοδοι δε σώζονται, καθώς πιθανότατα καταστράφηκαν με τη διάνοιξη των τάφρων και της μεταγενέστερης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας της φάσης 6²⁶². Εσωτερικά οι χώροι ήταν επιμελημένοι με δάπεδα, τα οποία σε δύο περιπτώσεις σώζουν το ερυθρό επίχρισμα στην επιφάνειά τους²⁶³ και χαρακτηρίζονται από πολυχρηστικότητα καθώς οργανώνονται με θερμικές και αποθηκευτικές κατασκευές, αλλά και με πλατφόρμες στις οποίες πραγματοποιούνταν οι διάφορες δραστηριότητες²⁶⁴ (Εικόνα 34). Ομοίως και τα κινητά ευρήματα απουσιάζουν, καθώς απομακρύνθηκαν από τις οικίες προτού αυτές καταστραφούν²⁶⁵. Μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων λάμβανε επίσης χώρα και στους υπαίθριους χώρους μεταξύ των οικιών, όπου και εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, θερμικές κατασκευές, και αποθέσεις πηλού, υποδεικνύοντας δραστηριότητες κοινοτικού χαρακτήρα²⁶⁶.

Στις επόμενες δύο φάσεις προστέθηκαν τάφροι κυκλικής κατεύθυνσης κατά μήκος των οποίων υπήρχαν απορριμματικοί λάκκοι²⁶⁷ και ενώ δε σώζονται οικίες των υποφάσεων αυτών, είναι πιθανό οι τάφροι να περιέκλειαν τον οικισμό, όπως παρατηρείται στη μεταγενέστερη φάση κατοίκησης 6²⁶⁸. Σε όλη τη διάρκεια εγκατάστασης οι κάτοικοι βασίζουν τη διατροφή τους σε εξημερωμένα είδη μέσω της άσκησης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ενώ χρησιμοποιούν ενεργά και την

²⁶⁰ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213. Özdoğan E. et al 2022, 30.

²⁶¹ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213

²⁶² Τμήμα του οικισμού του στρώματος 6 χτίστηκε πάνω ακριβώς από οικίες της πρωιμότερης φάσης 7 Akyol et al 2022, 30. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213

²⁶³ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁶⁴ Özdoğan & Schwarzberg 2020, 216

²⁶⁵ Akyol et al 2022, 31

²⁶⁶ Akyol et al 2022, 31

²⁶⁷ Εσωτερικά των λάκκων εντοπίστηκαν αποθέσεις κινητών αντικειμένων σε στρώματα, δηλώνοντας την εσκεμμένη απόρριψη των ευρημάτων στο εσωτερικό τους. Περισυλλέχθηκαν ειδώλια, οστέινα εργαλεία, τμήματα μαρμάρου και ημιπολύτιμων λίθων, πήλινα τμήματα ψελίων, καθώς και ζωικά οστά και ανθρώπινα οστά που ανήκουν σε διαφορετικά άτομα και βρέθηκαν διασκορπισμένα στο εσωτερικό αυτών βλ. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213. Akyol et al 2022, 31 – 32.

²⁶⁸ Σε στρώματα κάτω από τα δάπεδα των οικιών της φάσης 6 που αναπτύσσονται κατά μήκος των τάφρων έχουν εντοπιστεί τμήματα δαπέδων που ανήκουν σε οικίες της ανώτερης φάσης 7 φανερώνοντας στοιχεία της πολεοδομικής οργάνωσης βλ. Özdoğan & Schwarzberg 2020, 213

κεραμική, η οποία στην πρώτη φάση εγκατάστασης χαρακτηρίζεται από ερυθρή διακόσμηση επί λευκού βάθους²⁶⁹.

4.3 Συζήτηση

Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν πως οι νεολιθικές εγκαταστάσεις στο Aşağı Pınar και στο Hoca Çeşme στα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας, σηματοδοτούν την έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής ταυτόχρονα για την Ανατολική Θράκη και τα Βαλκάνια²⁷⁰ και είναι κατά 500 με 600 χρόνια μεταγενέστερες των πρώτων οικισμών από τα Μικρασιατικά παράλια και τον Ελλαδικό χώρο²⁷¹. Η περιοχή της Ανατολικής Θράκης μάλιστα μέχρι την εμφάνιση των πρώτων νεολιθικών κοινοτήτων δε φαίνεται να διαθέτει ισχυρό Μεσολιθικό υπόβαθρο, κάτι που παρατηρείται εντονότερα στην ευρύτερη γεωγραφική ζώνη της περιοχής του Μαρμαρά και της Μαύρης Θάλασσας²⁷², ωστόσο η μερική ή μικρή προϋπαρξη περιφερειακών συνόλων στην περιοχή θα πρέπει να οδήγησε σε διαφορετικές δυναμικές για τη θέση κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, όπως αυτές δηλώνονται από την ανάμιξη Μεσολιθικών και Νεολιθικών στοιχείων²⁷³.

Στη θέση Aşağı Pınar ο ανάμεικτος πολιτισμικός ορίζοντας παρατηρείται στα πλήηνα αντικείμενα, στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομική οργάνωση του οικισμού²⁷⁴. Η κεραμική με ερυθρή διακόσμηση, τα στεατοπυγικά γυναικεία ειδώλια και οι σφραγίδες (pintaderras), αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του υλικού πολιτισμού που αναπτύχθηκε στα δυτικά τμήματα της Ανατολικής Θράκης και συνδέει τη θέση με επιρροές από τον Ελλαδικό χώρο (Σέσκλο και Άργισσα Θεσσαλίας)²⁷⁵ και τα Βαλκάνια (Karano I)²⁷⁶. Τα ανατολικότερα τμήματα αυτής χαρακτηρίζονται κυρίως για τη χρήση της αμαυρόχρωμης κεραμικής²⁷⁷, η οποία αποτελεί πολιτισμικό γνώρισμα των οικισμών της περιοχής του Μαρμαρά και των Βόρειο – Δυτικών Μικρασιατικών παραλίων²⁷⁸ και συνδέει το ανατολικό τμήμα της

²⁶⁹ Στη φάση 7 η κεραμική προσιδιάζει με αυτή της φάσης Karano I βλ. Özdoğan 2011a, 88 Özdoğan & Schwarzberg 2020, 212

²⁷⁰ Özdoğan M. 2013, 172. Reingruber 2016, 98

²⁷¹ Reingruber 2016, 100

²⁷² Özdoğan M. 2011, 662. Özdoğan 2017, 21

²⁷³ Özdoğan 2017, 21. Reingruber 2016, 100

²⁷⁴ Özdoğan M 2013b, 2

²⁷⁵ Winjen 1981, 35. Perlès 2001, 253

²⁷⁶ Karul 2017, 15. Özdoğan M 2013b, 2

²⁷⁷ Nikolov 2017, 73

²⁷⁸ Nikolov 2017, 73

Ανατολικής Θράκης με τις περιοχές αυτές²⁷⁹. Τα επιχρισμένα ερυθρά δάπεδα που εντοπίστηκαν σε δύο δωμάτια της φάσης 7, καθώς και η απομάκρυνση αντικειμένων από το εσωτερικό των οικιών, αποτελούν γνωρίσματα που έχουν χαρακτηρίσει προ-νεολιθικές και νεολιθικές κοινωνίες στην Ανατολία. Τέτοια φαινόμενα εντοπίζονται επίσης και στη θέση Ulucak στα Μικρασιατικά παράλια²⁸⁰. Η αναβίωσή τους στο Aşağı Pınar, πιθανώς σχετίζεται με την «κοινωνική μνήμη» και με την αναγνώριση της κοινής καταγωγής και της ταυτότητας ορισμένων ή και όλων των κατοίκων της θέσης με προγονικές κοινότητες της Ανατολής²⁸¹. Αντιθέτως, η διάνοιξη τάφρων και η οργάνωση του οικισμού σε ημικυκλική διάταξη, δεν είναι γνωστή από άλλη θέση της περιόδου στην περιοχή, παρά μόνο συναντάται αργότερα στη θέση Aktopraklik στα ΒΔ Μικρασιατικά Παράλια²⁸² και φαίνεται να αποτελεί ιδιοτυπία της περιοχής. Η εσκεμμένη και επιλεκτική απόθεση κινητών συνόλων στο εσωτερικό αυτών, δείχνει συμβολική πρακτική, ο τελετουργικός χαρακτήρας της οποίας απορρέει από την κοινοτικού χαρακτήρα διαδικασία κατασκευής των τάφρων. Σχετίζεται άμεσα με τη σφράγιση του κύκλου ζωής και αντανακλά τη σημαντικότητα της κατασκευής αυτών στο πλαίσιο της κοινότητας²⁸³ **(Εικόνα 35)**.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η κατά 600 χρόνια υστερότερη νεολιθική κατοίκηση που παρατηρείται στα παραλιακά σύνορα και στην ενδοχώρα της Ανατολικής Θράκης, εν συγκρίσει με τα Μικρασιατικά παράλια και τον Ελλαδικό γεωγραφικό ορίζοντα, οφείλεται καθαρά σε ενδημικούς λόγους. Ως περιοχή, η Ανατολική Θράκη διέθετε περιορισμένη Μεσολιθική δραστηριότητα, το ίδιο δε συνέβαινε όμως με την περιοχή του Μαρμαρά και των παραλιακών ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Η μεσολιθική δραστηριότητα των τελευταίων αναπόφευκτα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα επεισόδια διάδοσης του νεολιθικού τρόπου ζωής. Αρχικά οι πρώτοι οικισμοί στα Βόρειο – Δυτικά Μικρασιατικά παράλια (İlirinar, Aktopraklik), χαρακτηρίζονται από τον κεραμικό ορίζοντα γνωστό ως πολιτισμός Fikirtepe και χρονολογείται στο β' μισό της 7^{ης} χιλιετίας²⁸⁴. Ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό αντιπροσωπεύει το πρώτο κύμα πρόωθησης ανάμεσα στις

²⁷⁹ Nikolov 2017, 73

²⁸⁰ Çevik 2019, 222

²⁸¹ Akyol et al 2022, 30

²⁸² Özdoğan & Schwarzberg 2020, 216

²⁸³ Özdoğan M. 2013, 185

²⁸⁴ Özdoğan M. 2011, 662

γεωγραφικές ζώνες της Ανατολίας και της ΝΑ Ευρώπης²⁸⁵. Παρά το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού αυτού φτάνουν στις περιοχές του Βοσπόρου (Yenikari) και μερικά μάλιστα δείγματα κεραμικής εισχωρούν και στην Ανατολική Θράκη, η πορεία του κύματος προώθησης του νεολιθικού τρόπου ζωής διακόπηκε ή επιβραδύνθηκε²⁸⁶. Σε αυτή την ενέργεια βασικό ρόλο διαδραμάτισαν οι Μεσολιθικές κοινότητες στα παραλιακά σύνορα της περιοχής, οι οποίες πιθανότατα αφομοίωσαν επιλεκτικά στοιχεία του νεολιθικού τρόπου ζωής, διατηρώντας παράλληλα τον Μεσολιθικό τους τρόπο διαβίωσης²⁸⁷. Η επιλεκτική αφομοίωση στοιχείων δικαιολογεί την αναβίωση συμβολικών πρακτικών, όπως τα ερυθρά δάπεδα, που βρίσκονται ενσωματωμένα στην αρχιτεκτονική των αρχικών τουλάχιστον φάσεων. Στο σύνολό τους όμως τα κεραμικά ευρήματα υποδεικνύουν αρχικά επιρροές από περιοχές της Δύσης και αργότερα από την Ανατολή. Σύμφωνα με τους ερευνητές Agathe Reingruber και Vasil Nikolov, είναι πιθανό ο εκνεολιθισμός της Ανατολικής Θράκης και κατ' επέκταση της θέσης Asagi Pinar, να πραγματοποιήθηκε αρχικά από τα δυτικά προς τα ανατολικά περί το 6200 π.Χ από περιοχές της Ελλάδας όπως το Σέσκλο της Θεσσαλίας ή και των Βαλκανίων όπως η θέση Karanovo της Βουλγαρίας²⁸⁸. Απορρίπτει την πιθανότητα η νεολιθικοποίηση να συνέβη αντίστροφα, διότι όπου υπήρχε ισχυρό Μεσολιθικό υπόβαθρο (περιοχή Μαρμαρά/Μαύρη Θάλασσα), το κύμα προώθησης διακόπηκε ή επιβραδύνθηκε²⁸⁹.

Η συνύπαρξη πολιτισμικών χαρακτηριστικών και στοιχείων από δύο αντίθετους γεωγραφικούς ορίζοντες, υποδεικνύει την Ανατολική Θράκη ως ένα κομβικό σημείο, το οποίο επιδέχθηκε επιρροές από δύο διαφορετικές πολιτισμικές περιοχές. Κυρίως όμως καταδεικνύει τη σημαντικότητα της θέσης ως μία από τις γέφυρες μέσω των οποίων προωθήθηκε και διαδόθηκε ο νεολιθικός τρόπος ζωής από την Ανατολή στην Ευρώπη²⁹⁰.

Σύνοψη

Συνοψίζοντας, ο ποικίλος υλικός πολιτισμός, η ιδιότυπη χώρα – οργάνωση και οι συμβολικές πρακτικές των πρώτων νεολιθικών εγκαταστάσεων στα Μικρασιατικά παράλια στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας και στην Ανατολική Θράκη στο β' μισό της

²⁸⁵ Özdoğan M. 2011, 664. Özdoğan M. 2013b, 5

²⁸⁶ Özdoğan M. 2011, 664 - 665

²⁸⁷ Özdoğan M. 2011, 665

²⁸⁸ Özdoğan M. 2013b, 6

²⁸⁹ Reingruber 2016, 100. Nikolov 2017, 77

²⁹⁰ Nikolov 2017, 73

7^{ης} χιλιετίας, υποδηλώνουν πως οι αρχικές ομάδες εγκατάστασης ήταν σύνολα που μερικώς προϋπήρχαν στην περιοχή. Αυτά τα σύνολα πιθανότατα επικοινωνούσαν με αγροτικές εγκαταστάσεις της Ανατολίας²⁹¹. Η δραστηριοποίηση αυτή δείχνει το ποικίλο κοινωνικό υπόβαθρο, αλλά και τη σύνθετη και πολύχρονη διαδικασία διάδοσης του νεολιθικού τρόπου ζωής που βασίζεται στο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών των περιφερειακών συνόλων της Ανατολής και απορρίπτει τον γραμμικό άξονα μεταφοράς και μετακίνησης ολόκληρων κοινοτήτων ως μια διαδικασία ενιαία από τη μία περιοχή στην άλλη²⁹². Η αναβίωση συμβολικών πρακτικών και στοιχείων, όπως οι ταφές εντός των οικιών και τα ερυθρά δάπεδα που έχουν τις ρίζες τους στην Ανατολία, δείχνουν πως οι αρχικές ομάδες στα Μικρασιατικά παράλια αναγνωρίζουν εκείνα τα στοιχεία της κοινής τους καταγωγής με τις προ - νεολιθικές κοινωνίες της Ανατολής.

Η σταδιακή επίσης εμφάνιση του φαινομένου στην Ανατολική Θράκη και στον Ελλαδικό χώρο, όπως θα σχολιαστεί και στα επόμενα κεφάλαια εκτενέστερα, οφείλεται στις δια - Αιγαιακές σχέσεις που ραγδαία αναπτύχθηκαν μεταξύ των μεσολιθικών κοινοτήτων με τις τοπικές κοινότητες από τα Μικρασιατικά παράλια. Οι επαφές των δύο γεωγραφικών περιοχών επιβεβαιώνονται όχι μόνο ως μία εξήγηση της έναρξης του φαινομένου στον Ελλαδικό χώρο, αλλά και ως ένα δίκτυο συνεχούς ανατροφοδότησης με ανταλλαγές και επαφές καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου.

²⁹¹ Çilingiroğlu και Cakirlar 2013, 24

²⁹² Özdoğan 2015, 34

Κεφάλαιο 5^ο: Η Μεσολιθική περίοδος στην Ελλάδα

Η έναρξη της Μεσολιθικής περιόδου στον Ελλαδικό χώρο συντελείται στις αρχές της 10^{ης} χιλιετίας και διαρκεί μέχρι και τα τέλη της 8^{ης} και τις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας, όταν η πορεία της διακόπτεται από την έναρξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής²⁹³. Η σύγχρονη έρευνα έχει αποκαλύψει μέχρι στιγμής μία σειρά από Μεσολιθικές θέσεις με μακρά ζωή, οι οποίες στις περισσότερες ξεκινούν από την Ανώτερη Παλαιολιθική και συνεχίζουν με διακοπές μέχρι και την έναρξη της Νεολιθικής περιόδου. Τα δεδομένα που προκύπτουν από γνωστά, καλά μελετημένα και δημοσιευμένα παραδείγματα της περιόδου όπως η θέση Σιδάρι στην Κέρκυρα²⁹⁴, η θέση Κεραμέ στην Ικαρία²⁹⁵, το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα²⁹⁶ και άλλα παραδείγματα²⁹⁷, υποδηλώνουν πως την περίοδο αυτή ο Ελλαδικός χώρος δεν αποτελεί μία ακατοίκητη περιοχή. Τουναντίον η σποραδική, αλλά γεωγραφικά ευρεία κατοίκηση μαρτυρά την παρουσία νομαδικών κοινοτήτων, οι οποίες μετακινούνται στον χώρο.

Τα παραδείγματα που θα εξεταστούν παρακάτω και συγκεκριμένα τα σπήλαια Φράγγθι στην Αργολίδα και Θεόπετρα στη Θεσσαλία, η βραχοσκεπή Ζαΐμη, καθώς και ο μοναδικός, μέχρι στιγμής, καλά ανασκαμμένος υπαίθριος οικισμός στον Μαρουλά της Κύθνου (**Χάρτης 10**), υποδεικνύουν το αυξημένο αντιληπτικό επίπεδο που διέθεταν οι ομάδες αυτές. Εξάλλου δεν είναι τυχαίο πως την περίοδο αυτή παρατηρείται μία έξαρση στα θαλάσσια ταξίδια, υποδηλώνοντας την έναρξη της ναυσιπλοΐας και κατ' επέκταση τη διαμόρφωση και τη δημιουργία δικτύου ανταλλαγών και διακίνησης σε πρώτες ύλες (Μηλιακός οψιανός) και την ανάπτυξη επαφών. Τα παραδείγματα αυτά υποστηρίζουν την ύπαρξη ενός ισχυρού Μεσολιθικού υποβάθρου, με ανόμοια κοινωνικά, πολιτισμικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαμορφώνουν ένα «μωσαϊκό», παρά μία ενιαία πολιτισμική φάση²⁹⁸. Παρ' όλ' αυτά, πολλά από αυτά τα στοιχεία, καταφέρνουν να επιβιώσουν και στη Νεολιθική περίοδο.

²⁹³ Facorellis 2003, 66

²⁹⁴ Sordinas 1969, 401

²⁹⁵ Σάμψων 2010, 75

²⁹⁶ Σάμψων 2010, 51

²⁹⁷ Για μία συγκεντρωτική αναφορά στις Μεσολιθικές θέσεις βλ. Galanidou & Perlès 2003. Galanidou 2011 και 2014. Σάμψων 2010

²⁹⁸ Galanidou 2011, 220 και 236

5.1 Σπήλαιο Φράγγθι

Το σπήλαιο Φράγγθι βρίσκεται πλησίον της θάλασσας κοντά στο χωριό Κοιλιάδα της Ερμιονίδος στην Πελοπόννησο (**Εικόνα 36**), έχει βάθος 150 μέτρα και πλάτος εισόδου 30 μέτρα²⁹⁹. Εσωτερικά η μορφή του θαλάμου έχει διαταραχθεί εξαιτίας των καταπτώσεων από την οροφή του σπηλαίου³⁰⁰. Οι πρώτες έρευνες στο σπήλαιο και στην υπαίθρια θέση γνωστή ως «παραλία» διεξήχθησαν υπό την καθοδήγηση του Thomas Jacobsen³⁰¹, στο διάστημα μεταξύ των ετών 1967 και 1979 (**Εικόνα 37**). Τα ίχνη κατοίκησης στο σπήλαιο χρονολογούνται από την Ανώτερη Παλαιολιθική έως και την Τελική Νεολιθική εποχή, ενώ στην υπαίθρια θέση περιορίζονται στη Νεολιθική περίοδο³⁰². Συνολικά διανοίχθηκαν οχτώ τομές, τέσσερις στο εσωτερικό του σπηλαίου (Α, F, G, H) και τέσσερις στην «παραλία» (B, C, D, E)³⁰³. Οι εις βάθος τομές στο σπήλαιο προσέφεραν ευκρινή δεδομένα για την Παλαιολιθική (στρώμα IV – VI), Μεσολιθική (Κατώτερη Μεσολιθική στρώμα VI – VII 8700 – 8300 π.Χ, Ανώτερη Μεσολιθική VIII 8300 – 7600 π.Χ και Τελική Μεσολιθική IX/X1 7100 – 6800/700 π.Χ)³⁰⁴ (**Πίνακας 3**) και Νεολιθική κατοίκηση (στρώμα X 6700/600 – 4000 π.Χ)³⁰⁵. Να σημειωθεί ότι ο μεταβατικός στρωματογραφικός ορίζοντας από τη μεσολιθική στη νεολιθική περίοδο στο σύνολό του είναι διαταραγμένος, με εξαίρεση τις τομές FAS και FAN, στις οποίες καταγράφονται πιο ολοκληρωμένα και ασφαλή στοιχεία³⁰⁶.

Η μεσολιθική κατοίκηση στο σπήλαιο ξεκινάει το 8700 π.Χ (Κατώτερη Μεσολιθική VII) και χαρακτηρίζεται από μία σειρά δραστηριοτήτων προσανατολισμένων στο κυνήγι, στη συγκομιδή φυτών, αλλά και τη συμπληρωματική κατανάλωση ειδών από τη θάλασσα³⁰⁷. Την περίοδο αυτή οι προσωρινοί ένοικοι του σπηλαίου κατασκευάζουν φολίδες με περιφερειακή επεξεργασία, εγκοπές, οδοντωτά και τερματικά ξέστρα, ενώ εμφανίζονται, σε

²⁹⁹ Jacobsen & Farrand 1987, 2

³⁰⁰ Σάμψων 2010, 37.

³⁰¹ Ενδεικτικά βλ. Jacobsen & Farrand 1987, 2, αλλά και τις αναφορές Jacobsen 1969, 1973, 1987. Hansen 1991. Farrand 2003. Perlès 2003

³⁰² Jacobsen & Farrand 1987, 2

³⁰³ Jacobsen 1969, 348. Του ίδιου 1973, 55 - 56

³⁰⁴ Ο στρωματογραφικός ορίζοντας χωρίζεται βάσει της λιθοτεχνίας βλ. Perlès 2004, 3 – 4. Για ασφαλείς χρονολογήσεις C₁₄ βλ. http://www.14sea.org/3_IIa-d.html#site1

³⁰⁵ Για ασφαλείς χρονολογήσεις C₁₄ βλ. http://www.14sea.org/3_IIb.html#site1

³⁰⁶ Οι τομές ανοίχθηκαν ανάμεσα στην τομή Α και τομή F στο εσωτερικό του σπηλαίου βλ. Jacobsen 1973, 50. Munro – Stiner 2015, 597

³⁰⁷ Farrand 2003, 74. Perlès 2003, 81

μικρότερο βέβαια βαθμό, και μικρολιθικά εργαλεία³⁰⁸ (**Εικόνα 38**). Παρατηρείται πως η κατασκευή τους είναι συνυφασμένη με τη χρήση τους³⁰⁹, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τα διατροφικά κατάλοιπα. Οι ομάδες παραμονής στο σπήλαιο κατανάλωναν διαφόρων τύπων φυτά με την αριθμητική υπεροχή να συγκεντρώνεται σε σπόρους άγριας μορφής φακής και βρώμης³¹⁰. Τα ζωοαρχαιολογικά δεδομένα επίσης φανερόνουν κατανάλωση άγριων ζώων, ενώ τη δίαιτα συμπληρώνουν και τα διάφορα υπολείμματα από θαλάσσια όστρεα³¹¹. Στη φάση αυτή ανήκει και μία ταφή ενήλικου ατόμου σε αβαθή λάκκο με λίθινα όρια³¹² (**Εικόνα 39**).

Ακολουθεί η Ανώτερη Μεσολιθική (VIII) φάση, ύστερα από μία στρωματογραφική διακοπή περίπου 600 χρόνων, η οποία χρονολογείται στο 8400 π.Χ³¹³. Ο λίθινος εξοπλισμός παραμένει σε μεγάλο βαθμό όμοιος με πριν, ωστόσο τα εργαλεία παρουσιάζουν ατυπική μορφή και σύμφωνα με την Perlès πρόκειται για τοπική μικρολιθική παράδοση³¹⁴ (**Εικόνα 40**). Την περίοδο αυτή εμφανίζεται για πρώτη φορά στο σπήλαιο ο οψιανός από τη Μήλο, σηματοδοτώντας τον προσανατολισμό της ομάδας των κυνηγών – τροφοσυλλεκτών στη θάλασσα και την έναρξη της ναυσιπλοΐας³¹⁵. Η καινοτομία αυτή δικαιολογεί με τη σειρά της και την επανεμφάνιση των μικρολιθικών εργαλείων, καθώς η χρήση τους είναι άμεσα συνυφασμένη με τη διαδικασία αλίευσης τόνου³¹⁶. Κατά την Τελική Μεσολιθική (IX 7500 π.Χ) στο σπήλαιο σημειώνεται, μειωμένη ανθρώπινη δραστηριότητα. Η τυπολογία των εργαλείων αφορά εγκάρσιες αιχμές βελών και η οικονομία βασίζεται σε χερσαίες πηγές σε άγρια μορφή, ενώ απουσιάζει πλήρως η κατανάλωση θαλάσσιων ειδών. Το τελευταίο επιβεβαιώνεται και από την πλήρη απουσία οψιανού,

³⁰⁸ Τα εργαλεία κατασκευάζονται με την τεχνική της άμεσης κρούσης, ενώ τα μικρολιθικά εργαλεία δε διαφέρουν από την προηγούμενη περίοδο βλ. Perlès 2003, 80 - 82

³⁰⁹ Τα εργαλεία χρησιμοποιούνταν για την συγκομιδή διαφόρων φυτών και για την επεξεργασία του ξύλου βλ. Perlès 2003, 82

³¹⁰ Γίνεται λόγος για ψυχανθή, καρπούς και φρούτα βλ. Hansen 1991, 129

³¹¹ Πρόκειται για κόκκινα ελάφια και λιγότερο για αγριόχοιρους, λαγούς και πτηνά βλ. Payne 1975, 122

³¹² Jacobsen 1969, 375

³¹³ Εντοπίζεται στις τομές FAS, FAN, H, H1B, H1A και G1Farrand 2003, 74. Perlès et al 2013, 1004

³¹⁴ Επανεμφανίζονται τα μικρολιθικά εργαλεία βλ. Perlès 2003, 83

³¹⁵ Jacobsen 1973, 376

³¹⁶ Στον στρωματογραφικό ορίζονται βρέθηκαν σε αφθονία υπολείμματα οστών τόνου, τα οποία χρονολογούνται στο πρώτο μισό της 8^{ης} χιλιετίας και μάλιστα η Perlès συσχέτισε τους μικρόλιθους χωρίς αιχμηρό άκρο με το ξύσιμο των ψαριών, καθώς και την κατασκευή διχτύων ψαρέματος βλ. Perlès 1999, 317. Της ίδιας 2003, 81 – 82.

γεγονός που υποδηλώνει μία κοινότητα περισσότερο απομονωμένη από την προηγούμενη φάση³¹⁷.

Η μετάβαση από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική περίοδο καταγράφεται ασφαλέστερα στις τομές FAS και FAN στο στρώμα X του σπηλαίου, το οποίο διαχωρίζεται στο στρώμα X1 της Τελικής Μεσολιθικής και στο στρώμα X2 της Αρχικής Νεολιθικής/ Initial Neolithic³¹⁸. Η συνολική χρονολόγηση του στρώματος υπολογίζεται στα 7000 – 6500 π.Χ³¹⁹ και ακολουθεί η νεολιθική περίοδος, ύστερα από μία παύση, την οποία ο Farrand υπολόγισε στα 300 με 600 χρόνια³²⁰, ενώ οι Perlès, Quiles, and Valladas με εκ νέου ραδιοχρονολογήσεις περιόρισαν το κενό αυτό στα 100 με 200 χρόνια³²¹. Συνεπώς, η Αρχική Νεολιθική υπολογίζεται ότι ξεκινάει περίπου το διάστημα 6700 – 6400 π.Χ³²² **(Πίνακας 4)**.

Στο πρώτο στρώμα η οικονομία παρουσιάζεται όμοια με τα υπόλοιπα στρώματα της Μεσολιθικής περιόδου. Από την άλλη, στην οικονομία της Αρχικής Νεολιθικής, εμφανίζονται εξημερωμένες μορφές αιγοπροβάτων με παράλληλη κατανάλωση βοοειδών και χοίρων σε άγρια ακόμη μορφή, ενώ η διατροφή σε θαλάσσια είδη σχεδόν εκλείπει³²³. Την οικονομία συμπληρώνει και η απότομη εμφάνιση δύο φυτών σε εξημερωμένη μορφή³²⁴, ενώ απουσιάζει πλήρως η κατανάλωση εξημερωμένης, αλλά και άγριας μορφής φακής, η οποία αποτελούσε και το βασικό προϊόν διαίτας στα Μεσολιθικά στρώματα³²⁵. Σχετικά με τα τέχνηρα, αυτά χαρακτηρίζονται από λεπίδες οψιανού κατασκευασμένες με την τεχνική της πίεσης³²⁶ **(Εικόνα 41)**, μία κατηγορία που συναντάται περίπου την ίδια περίοδο το 6600 π.Χ και στο Çukuriçi Höyük στα Μικρασιατικά παράλια³²⁷, αλλά και στη Μαυροπηγή θέση Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης (βλ. παρακάτω)³²⁸.

³¹⁷ Hansen 1991, 138

³¹⁸ Το στρώμα X1 είναι πάχους 40 - 60 εκ. και το στρώμα X2 είναι πάχους 35 – 60 εκ βλ. Farrand 2000, 158

³¹⁹ Perlès et al 2013, 1011

³²⁰ Farrand 2000, 158

³²¹ Perlès et al 2013, 1011

³²² Για τη χρονολόγηση βλ. http://www.14sea.org/3_lla-d.html#site1

³²³ Munro – Stiner 2015, 597

³²⁴ Γίνεται λόγος για το κριθάρι και το δίκοκκο σιτάρι βλ. Asouti et al 2018, 24

³²⁵ Perlès et al 2013, 1004. Asouti et al 2018, 22, 24

³²⁶ Perlès et al 2013, 1004. Της ίδιας 2003, 83

³²⁷ Horejs et al 2015, 307

³²⁸ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89

5.1 Συζήτηση

Στο σύνολό της η Μεσολιθική περίοδος στο σπήλαιο Φράγχθι χαρακτηρίζεται από ασυνέχεια, γεγονός που υποδηλώνει τον εποχιακό χαρακτήρα κατοίκησης³²⁹. Τα ζωοαρχειολογικά και αρχαιοβοτανικά δεδομένα συνηγορούν σε ομάδες κυνηγών – τροφосуλλεκτών, οι οποίες επηρεάστηκαν από τις κλιματικές αλλαγές της εποχής, αλλά προσαρμόστηκαν επιτυχώς σε αυτές³³⁰, εκμεταλλευόμενες τα διάφορα άγρια φυτά και ζώα, που τους προσέφεραν διατροφική κάλυψη. Η προσαρμογή αυτή δηλώνει υψηλή αντιληπτική ικανότητα των ομάδων, γεγονός που αποδεικνύεται περαιτέρω και από τον προσανατολισμό τους προς το θαλάσσιο περιβάλλον. Τονίζεται δε και από την πλήρη εκμετάλλευση του σε πόρους τόσο διατροφικούς (ψάρια, μαλάκια, όστρεα), όσο και σε υλικό, όπως είναι ο Μηλιακός οψιανός. Η τελευταία παρατήρηση καταμαρτυρά τη δυναμικότητα της κοινότητας του σπηλαίου, καθώς και το αυξημένο τεχνολογικό υπόβαθρο, προκειμένου να ξεκινήσουν τα θαλάσσια ταξίδια. Οι ικανότητες αυτές ώθησαν τη διαμόρφωση δικτύων διακίνησης υλικών πρώτης ύλης (οψιανός). Έθεσαν παράλληλα και τα θεμέλια για τη δημιουργία επαφών και σχέσεων και με άλλες ομάδες, οι οποίες δραστηριοποιούνταν στον Αιγαιακό χώρο και τα Μικρασιατικά παράλια. Η ενεργή αυτή συμπεριφορά των προνεολιθικών κοινοτήτων που δρουν στην ηπειρωτική και νησιωτική περιοχή της Ελλάδος την περίοδο αυτή, υποδεικνύει ένα ισχυρό Μεσολιθικό υπόβαθρο, το οποίο δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε κατά τη Νεολιθική περίοδο να ξεκινήσει ένα πιο απτό δίκτυο επαφών μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Η εμφάνιση συγκεκριμένων εξημερωμένων φυτών και ζώων στο σπήλαιο Φράγχθι και στην Κνωσό της Κρήτης (στρώμα X)³³¹ (βλ. παρακάτω), στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας, σηματοδοτεί την έναρξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο γενικά³³². Στο σπήλαιο το φαινόμενο σηματοδοτείται από την εμφάνιση εξημερωμένων αιγοπροβάτων, αλλά και εξημερωμένου κριθαριού και δίκοκκου

³²⁹ Farrand 2003, 69 – 78

³³⁰ Η μετάβαση από την Παλαιολιθική στη Μεσολιθική περίοδο χαρακτηρίζεται από μία σειρά κλιματικών αλλαγών, συμπεριλαμβανομένης και της Νεαρής Δρυάδος, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση της θερμοκρασίας, της στάθμης της θάλασσας και των βροχοπτώσεων και κατά συνέπεια την απώλεια παράκτιων εδαφών. Η αλλαγή αυτή που σηματοδότησε και την έναρξη του Ολοκαίνου προσέφερε εναλλακτικές διατροφικές παροχές σε ψυχανθή και ξηρούς καρπούς και προσανατόλισε τις Μεσολιθικές κοινότητες σε διαφορετικές πηγές διατροφής βλ. Asouti et al 2018, 23

³³¹ Evans et al 1964, 140. Efstratiou et al 2013, 27

³³² Perlès et al 2013, 1002 - 03

σιταριού³³³. Η παρουσία τους στο μεταβατικό στρώμα X (1 – 2), σε συνδυασμό με την απουσία ή αδυναμία εντοπισμού κάποιου πειραματικού ενδημικού σταδίου εξημέρωσης στην προ - νεολιθική φάση, οδήγησε την ερευνήτρια Catherine Perlès και άλλους ερευνητές να την αποδώσουν σε μία «απότομη εισαγωγή» από αποίκους εξ Ανατολών³³⁴. Ωστόσο το επιχείρημα αυτό αφενός δεν λαμβάνει υπόψη το υπάρχον Μεσολιθικό υπόβαθρο και αφετέρου δεν εξηγεί την περίπου ταυτόχρονη εμφάνιση νεολιθικών οικισμών στον Ελλαδικό χώρο (π.χ Κνωσός, Μαυροπηγή Φυλλοτσαΐρι, Ζερέλια Θεσσαλία) με τα Μικρασιατικά παράλια (π.χ Ulucak, Çukuriçi Höyük) στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας.

Συγκεκριμένα, οι μηχανισμοί εκμετάλλευσης των αιγοπροβάτων, αλλά και η κατασκευή λεπίδων υπό πίεση στο Φράγγθι³³⁵, εμφανίζονται περίπου την ίδια χρονικά περίοδο (α μισό της 7^{ης} χιλιετίας) με θέσεις στα Μικρασιατικά παράλια (Ulucak, Çukuriçi Höyük)³³⁶. Ειδικά για το Ulucak (στρώμα VI), εκτός από τα εργαλεία με οψιανό της Μήλου³³⁷, τα αιγοπρόβατα έχουν το ίδιο μέγεθος με αυτών στο Φράγγθι³³⁸. Η αμφίπλευρη ύπαρξη παρόμοιων εξημερωμένων ζώων, καθώς και όμοιων τυπολογικά εργαλείων από Μηλιακό οψιανό, επισημαίνει την απουσία μονογραμμικής επίδρασης εξ Ανατολών και επιβεβαιώνει την παρουσία ενός δια – Αιγαιακού δικτύου επαφών. Άλλωστε, όπως έχει ήδη σημειωθεί παραπάνω, οι Μεσολιθικές ομάδες του σπηλαίου αποτελούν δρώντα υποκείμενα με δικά τους πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία επιβιώνουν και στην Αρχική Νεολιθική³³⁹, αποδεικνύοντας τη συνέχεια μεταξύ των δύο περιόδων και άρα την ύπαρξη τοπικού πληθυσμού την περίοδο αυτή στο σπήλαιο³⁴⁰.

Συνοψίζοντας, οι Μεσολιθικές κοινότητες του σπηλαίου διέθεταν υψηλές αντιληπτικές ικανότητες και αυξημένο τεχνογνωσιακό υπόβαθρο, επιτρέποντάς τους

³³³ Jacobsen 1969, 376. Hansen 1991, 145, 147 – 148. Perlès et al 2013, 1004. Munro – Stiner 2015, 597.

³³⁴ Perlès 2001, 38 – 45 και 58 - 63. Perlès et al 2013, 1007

³³⁵ Perlès et al 2013, 1004. Της ίδιας 2003, 83

³³⁶ Εκτενή αναφορά στον χαρακτήρα οργάνωσης της θέσης γίνεται στο κεφάλαιο 4 της παρούσας εργασίας, εναλλακτικά βλ. Horejs et al 2015, 307

³³⁷ Εκτενή αναφορά στον χαρακτήρα οργάνωσης της θέσης γίνεται στο κεφάλαιο 4 της παρούσας εργασίας, εναλλακτικά βλ. Çilingiroğlu A et al 2012, 149. Çevik 2019, 225

³³⁸ Munro – Stiner 2015, 601

³³⁹ Παραμένουν ίδια τα μακρολιθικά εργαλεία (πελέκεις, κρουστήρες κλπ.), η χρήση του οψιανού, ενώ διατηρούνται και οι ταφικές πρακτικές. Στο στρώμα της Αρχαιότερης Νεολιθικής Ι έχουν εντοπιστεί δύο ταφές με όποια πρακτικές ενταφιασμού με αυτήν από το Μεσολιθικό στρώμα βλ. Jacobsen 1969, 374

³⁴⁰ Asouti et al 2018, 24

να προσαρμοστούν στο μεταβαλλόμενο μεσολιθικό περιβάλλον του Ελλαδικού χώρου. Οι ικανότητες αυτές τους βοήθησαν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων για την άσκηση εξειδικευμένων πρακτικών όπως αυτή της ναυσιπλοΐας. Αυτή η ευελιξία στον Αιγαϊακό χώρο, πιθανώς να δημιούργησε τις επαφές μεταξύ Ελλαδικού χώρου και Ανατολής. Οι επαφές τεκμηριώνονται τόσο από την ταυτόχρονη εμφάνιση κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, όσο και ίσως, από το θαλάσσιο δίκτυο ανταλλαγών του οψιανού. Για τον λόγο αυτό είναι πιθανότερο ο νεολιθικός τρόπος ζωής στο Φράγγι να ξεκίνησε μέσω των επαφών και των ανταλλαγών με τις γεωργικές ομάδες της Ανατολής που επισκέπτονταν τη Μήλο. Εξ' ου και στην αρχική της φάσης παρουσιάζεται η επιλεκτική κατανάλωση εξημερωμένων ειδών, η οποία αναμειγνύεται με τοπικές ιδιομορφίες και μερικά χρόνια αργότερα εξελίσσεται εκτός του σπηλαίου και διαμορφώνεται σε μία μόνιμη αγροτική εγκατάσταση.

5.2 Σπήλαιο Θεόπετρας

Εξίσου σημαντική θέση της Μεσολιθικής είναι και το σπήλαιο της Θεόπετρας. Βρίσκεται στο ομώνυμο χωριό του δήμου Μετεώρων στα Τρίκαλα και καταλαμβάνει το βορειοδυτικό άκρο της θεσσαλικής πεδιάδας ανατολικά του όρους Κόζιακας³⁴¹. Χωροθετείται στη βόρεια πλευρά του μεγάλου ασβεστολιθικού όγκου³⁴² (**Εικόνα 42**) και φέρει μεγάλο αφιδωτό άνοιγμα 17μ. επί 3μ., επιτρέποντας την είσοδο στον θάλαμο του σπηλαίου, το εμβαδόν του οποίου αγγίζει περίπου τα 500 τ.μ³⁴³. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1987 έως και 2006 από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας με υπεύθυνη των ερευνών τη Νίνα Αποστολικά – Κυπαρίσση³⁴⁴. Η διερεύνηση αποκάλυψε ανθρώπινα ίχνη συστηματικής ανθρώπινης δραστηριότητας στο σπήλαιο τα οποία χρονολογούνται από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο μέχρι τα τέλη της Νεολιθικής περιόδου³⁴⁵, ενώ παρατηρούνται και μεταγενέστερα, αλλά σπανιότερα, επεισόδια χρήσης και στα νεότερα χρόνια. Οι προϊστορικές αποθέσεις ανάγονται σε 6 στρωματογραφικές ενότητες τη Μέση – Ανώτερη Παλαιολιθική 46000 – 12000 πριν από σήμερα (

³⁴¹ Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 17.

³⁴² Βρίσκεται σε υψόμετρο 280μ. από την επιφάνεια της στάθμης της θάλασσας και 60μ. από την επιφάνεια της πεδιάδας βλ. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 17

³⁴³ Ο θάλαμος διαμορφώνεται ως μία τετράπλευρη μονόχωρη κάτοψη με μικρές κόγχες στην περιφέρειά του βλ. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 17

³⁴⁴ Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 17- 27.

³⁴⁵ Οι 70 ραδιοχρονολογήσεις που περισυλλέχθηκαν από τον χώρο επιβεβαιώνουν το διάστημα χρήσης του βλ. Kyparissi-Apostolika 2003, 189. Της ίδιας 2000, 21 – 23

στρώματα I – IV)³⁴⁶, τη Μεσολιθική 9940 – 8550 π.Χ και 7060 – 6780 π.Χ (στρώμα V)³⁴⁷ και τη Νεολιθική 7060 – 6780 π.Χ και 4450 – 4230 π.Χ (στρώμα VI)³⁴⁸.

Η Μεσολιθική στρωματογραφική ενότητα, αν και έχει επιδεχθεί επεισόδια διάβρωσης³⁴⁹ και διαταραχές από σύγχρονες παρεμβάσεις³⁵⁰, αυτή σώζεται σε όλη την έκταση του σπηλαίου (**Εικόνα 43**)³⁵¹. Η οργάνωση της κατοίκησης της Κατώτερης Μεσολιθικής (8210 – 7830 π.Χ και 8530 – 8270 π.Χ)³⁵² περιόδου, αφορά στον εντοπισμό δαπέδων³⁵³, αλλά και σε εστίες που χρησίμευαν για φωτισμό και για τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες, όπως υποδηλώνουν οι συγκεντρώσεις διατροφικών καταλοίπων³⁵⁴ (**Εικόνα 44**). Στο τετράγωνο Γ8 του ίδιου στρώματος αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις από άψητες μάζες πηλού³⁵⁵ (**Εικόνα 45**), γεγονός που επιβεβαιώνει την προ - νεολιθική χρήση του υλικού αυτού. Ενδεχομένως σχετίζονται με πειραματισμό για την κατασκευή, πρώιμων αγγείων, όπως υποδεικνύουν τα ελάχιστα όστρακα που επίσης έχουν βρεθεί στα τετράγωνα Γ7, Γ8 και Δ7³⁵⁶. Το υλικό αυτό δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στο σπήλαιο, καθώς συγκεντρώσεις του καταγράφονται στο σπήλαιο ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική εποχή³⁵⁷. Οι μεσολιθικοί ένοικοι του σπηλαίου κατασκεύαζαν επιτόπια στο σπήλαιο από τοπικό ραδιολαρίτη λίθο³⁵⁸, φολίδες με μερική ή δευτερογενή επεξεργασία, εγκοπές και οδοντωτά εργαλεία³⁵⁹ (**Εικόνα 46**). Τυπολογικά τα εργαλεία αυτά δε διαφέρουν από τα αντίστοιχα της Κατώτερης Μεσολιθικής (στρώμα VII) στο Φράγχθι³⁶⁰.

³⁴⁶ Facorellis 2001, 1046. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 19. Της ίδιας 2003, 189

³⁴⁷ Facorellis 2001, 1046. Του ίδιου 2003, 57 - 58, table 3. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 21

³⁴⁸ Facorellis 2001, 1046. Του ίδιου 2003, 57, table 3. Karkanias & Weiner 2000, 38 – 39.

³⁴⁹ Karkanias & Weiner 2000

³⁵⁰ Kyparissi-Apostolika 2003, 189

³⁵¹ Kyparissi – Apostolika 2021, 26

³⁵² Kyparissi – Apostolika 2003, 189

³⁵³ Kyparissi – Apostolika 2021, 30

³⁵⁴ Κοτζαμάνη 2009, 242

³⁵⁵ Kyparissi-Apostolika 2003, 193

³⁵⁶ Αν και έχει γίνει υπόθεση να αποτελούν αναμοχλεύσεις από τα υπερκείμενα νεολιθικά στρώματα το γεγονός πως αυτά βρίσκονται 40 – 45 εκ. από το νεολιθικό στρώμα, αλλά και η πολύ εύθραπτη και πρώιμη τεχνοτροπικά κατασκευή τους, πιθανολογεί θετικά την περίπτωση να έχουν γίνει πειραματισμοί κατά τη Μεσολιθική περίοδο βλ. Kyparissi-Apostolika 2003, 191 - 193

³⁵⁷ Ανάμεσα στις μάζες παρατηρούνται και ορισμένες κυκλικού σχήματος άμορφες κατασκευές που χρονολογούνται το 25000 πριν από σήμερα βλ. Kyparissi-Apostolika 2003, 193

³⁵⁸ Αδάμ 2000, 165

³⁵⁹ Αδάμ 2000, 165

³⁶⁰ Αδάμ 2000, 165. Perlès 2003, 80 - 82

Η οικονομία όπως προκύπτει από τις αρχαιοβοτανικές και ζωοαρχαιολογικές αναλύσεις, είναι η γνωστή κυνηγετική – τροφοσυλλεκτική της περιόδου. Η φυτική διατροφή περιλάμβανε κυρίως φρούτα, καρπούς, και ψυχανθή³⁶¹, ενώ όσον αφορά το κρέας παρατηρείται μειωμένη κατανάλωση ζώων μεγάλου μεγέθους και αυξημένη κατανάλωση σε πτηνά και μικρά ζώα³⁶². Η χρήση του σπηλαίου στις επόμενες φάσεις της μεσολιθικής περιόδου μαρτυρείται από ελάχιστα κινητά ευρήματα, καθώς και από μία γυναικεία ταφή σε συνεσταλμένη στάση, ενταφιασμένη σε αβαθή λάκκο, που χρονολογείται βάσει ραδιοάνθρακα στην Ανώτερη Μεσολιθική (7050 – 7010 π.Χ)³⁶³. Σε άμεση επαφή με τα σκελετικά κατάλοιπα υπήρχαν κάποια λίθινα τέχνηρα, τα οποία δεν είναι βέβαιο εάν αποτελούσαν κτερίσματα ή αντιπροσωπεύουν αναμοχλεύσεις που εισχώρησαν κατά τη διάνοιξη και το γέμισμα του λάκκου³⁶⁴.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα εντός του σπηλαίου, συνεχίζεται και στη νεολιθική περίοδο στο στρώμα VI 7060 – 6780 π.Χ και 4450 – 4230 π.Χ³⁶⁵, ωστόσο είναι έντονα διαταραγμένη λόγω των σύγχρονων παρεμβάσεων και των επεισοδίων διάβρωσης, καθιστώντας αδύνατη τη διάκριση στρωματογραφικών φάσεων κατοίκησης ανά νεολιθική φάση³⁶⁶. Τα ελάχιστα σωζόμενα όστρακα μονόχρωμης κεραμικής ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο³⁶⁷, ενώ οι αρχαιοβοτανικές και ζωοαρχαιολογικές αναλύσεις υποδεικνύουν εξημερωμένα αιγοπρόβατα, δημητριακά και όσπρια. Ταυτόχρονα εμφανίζονται και άγριες μορφές οσπρίων υποδηλώνοντας ένα μεταβατικό στάδιο και ότι υπάρχει συστηματική εκμετάλλευση της περιβάλλουσας διαθέσιμης βλάστησης³⁶⁸.

Τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα, δηλαδή η κεραμική, τα λίθινα τέχνηρα (κατά βάση από πυριτόλιθο, με εξαίρεση ορισμένες λεπίδες από Μηλιακό οψιανό)³⁶⁹, τα ειδώλια, καθώς και τα εξημερωμένα φυτά και ζώα, υποδηλώνουν μία μόνιμου

³⁶¹ Το διαιτολόγιο περιλαμβάνει καρπούς, φρούτα, ψυχανθή και ορισμένα δημητριακά σε άγρια ακόμη μορφή (εξάστιχου, μονόκοκκου σιταριού, βρώμη) βλ. Κοτζαμάνη 2009, 238 – 241. Πρόσφατα συμπεριλήφθηκε και το υποφαές ένα είδος που βρίσκεται στα Βαλκάνια και όχι στην Ελλάδα βλ. Kyparissi – Apostolika 2021, 34

³⁶² Στη Μεσολιθική φάση εκλείπει η κατανάλωση μεγάλων άγριων ζώων όπως το ελάφι, ωστόσο εντοπίζονται χοίροι. Τη μεγαλύτερο εύρος της πρωτεΐνης προέρχεται από μικρά ζώα της τοπικής πανίδας όπως λαγούς, αλλά και πτηνά όπως περιστέρια βλ. Newton 2003, 199, 203

³⁶³ Stranorodi et al 1999, 274 – 275. Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 21. Της ίδιας 2003, 189

³⁶⁴ Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000, 21

³⁶⁵ Facorellis 2001, 1046. Του ίδιου 2003

³⁶⁶ Kyparissi-Apostolika 2000b, 142. Της ίδιας 2003, 189

³⁶⁷ Kyparissi-Apostolika 2000a, 184. Της ίδιας 2000b, 148

³⁶⁸ Κοτζαμάνη 2009, 254

³⁶⁹ Kyparissi-Apostolika 2000b, 148

χαρακτήρα εγκατάσταση καθόλη τη νεολιθική περίοδο³⁷⁰. Τα χαρακτηριστικά οργάνωσης δεν δείχνουν να υστερούν από τα σύγχρονα παραδείγματα της περιόδου από τη Θεσσαλία, όπως το Σέσκλο, η Άργισσα Μαγούλα, η Οτζάκι Μαγούλα, ο Πρόδρομος II και άλλα παραδείγματα³⁷¹. Τα εργαλεία από Μηλιακό οψιανό υποδεικνύουν ότι οι Μεσολιθικές ομάδες του σπηλαίου ανήκουν στο δίκτυο διακίνησης του πετρώματος, επιβεβαιώνοντας έμμεσα τις επαφές και με άλλες κοινότητες του Αιγαιακού χώρου.

5.2 Συζήτηση

Τα Μεσολιθικά ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας στο σπήλαιο της Θεόπετρας, είναι δηλωτικά της κατοίκησης από τοπικές ομάδες³⁷². Η σύνδεση των ομάδων με την περιοχή, υποστηρίζεται από σειρά ενδείξεων. Πρώτον η δυσεύρετη τοπογραφικά θέση του σπηλαίου καθιστά πολύ δύσκολη την ανακάλυψή του από ομάδες ανθρώπων που δεν ανήκουν στην περιοχή³⁷³. Δεύτερον η ύπαρξη δαπέδου, εστιών και τα αρχαιοβοτανικά και ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα στο εσωτερικό αυτών, οι μάζες πηλού και η μερική επεξεργασία τους³⁷⁴, σε συνάρτηση με τα ελάχιστα όστρακα κεραμικής, καθώς και η χρήση τοπικού υλικού (ραδιολαρίτη) για την κατασκευή εργαλείων, αντανακλούν σταθερές συνθήκες εγκατάστασης, ως αποτέλεσμα προσαρμογής των Μεσολιθικών ομάδων στον χώρο³⁷⁵. Τέλος, ο επιμελημένος ενταφιασμός της Ανώτερης Μεσολιθικής εντός του χώρου κατοίκησης υποδηλώνει τη σημασία του νεκρού ατόμου στο πλαίσιο της κοινότητας³⁷⁶, αλλά και υποδεικνύει την παρουσία συγκεκριμένων συμβολικών πρακτικών και ιδεολογιών³⁷⁷.

Η ιδιότυπη λιθοτεχνία με βάση τις φολίδες, τυπολογικά δεν ακολουθεί τις νόρμες άλλων Μεσολιθικών θέσεων, όπως το Φράγχθι³⁷⁸, – με το οποίο μοιράζεται μόνο κοινά στοιχεία με το στρώμα VII, - και συνηγορεί με την άποψη της γεωγραφικά απομονωμένης θέσης³⁷⁹. Επεκτείνοντας λίγο παραπάνω το ζήτημα της σύνδεσης των ομάδων με την περιοχή ή αίσθηση της επικράτειας (territoriality),

³⁷⁰ Kyparissi-Apostolika 2000b, 150

³⁷¹ Kyparissi-Apostolika 2000b, 151

³⁷² Kyparissi-Apostolika 2003, 194

³⁷³ Kyparissi-Apostolika 2000a, 194

³⁷⁴ Πρόκειται για τρεις περιπτώσεις πήλινου δαπέδου βλ. Kyparissi-Apostolika 2006, 60

³⁷⁵ Kyparissi-Apostolika 2000a, 194

³⁷⁶ Kyparissi-Apostolika 2000a, 194

³⁷⁷ Kyparissi-Apostolika 2021, 37

³⁷⁸ Οι λιθοτεχνίες από το σπήλαιο της Θεόπετρας προσιδιάζουν κάπως με αυτές του στρώματος VII από το Φράγχθι, αλλά παρατηρούνται ιδιοτυπίες, βλ. παραπάνω σχολιασμό της θέσης.

³⁷⁹ Kyparissi-Apostolika 2003, 196

δηλωτικό στοιχείο αποτελεί και η κατανάλωση τοπικών άγριων ειδών όπως τα φρούτα, οι καρποί, τα όσπρια και η άγρια χλωρίδα³⁸⁰. Αξιοσημείωτη είναι η κατανάλωση, για πρώτη φορά στον Ελλαδικό χώρο, άγριων δημητριακών όπως, το εξάστιχο κριθάρι και το μονόκοκκο σιτάρι³⁸¹. Η παρουσία τους, δεν πιστοποιεί με ασφάλεια συστηματικές πρακτικές που θα οδήγησαν εν τέλει στην εξημέρωσή τους. Ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο μερικής φροντίδας και διαχείρισης των άγριων φυτικών πηγών του περιβάλλοντα χώρου³⁸². Η πιθανότητα αυτή αποδίδει στις Μεσολιθικές ομάδες γνώση του φυσικού τους περιβάλλοντος και μακρά αλληλεπίδραση με αυτό. Κυρίως, αναγνωρίζει την ύπαρξη ισχυρού υποβάθρου προτού ξεκινήσει ο νεολιθικός τρόπος ζωής. Ομοίως και τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα, με την προτίμηση σε μικρά θηράματα όπως, λαγοί, περιστέρια και ερπετά³⁸³, συνδέονται με την τοπική πανίδα.

Οι ενδείξεις αλληλεπίδρασης των μεσολιθικών ομάδων με το περιβάλλον υποδηλώνουν την ομαλή μετάβαση ή συνέχεια από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική. Εξίσου ενδεικτική είναι και η συνέχεια στην κατασκευή φολίδων ως βασικού εργαλειακού τύπου³⁸⁴. Πρόσθετος εργαλειακός εξοπλισμός της περιόδου είναι οι λεπίδες κυρίως από οψιανό της μήλου, οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, εντάσσουν και τους νεολιθικούς κατοίκους της Θεόπετρας στα δίκτυα διακίνησης, ανταλλαγών και επαφών, τόσο με εγκαταστάσεις του Ελλαδικού χώρου, όπως το Σέσκλο, την Άργισσα στη Θεσσαλία, το σπήλαιο Φράγγχι στην Αργολίδα³⁸⁵ όσο και των Μικρασιατικών παραλίων, όπως το Çukuriçi Höyük. Τα αρχαιοβοτανικά δεδομένα επίσης συνηγορούν σε μεταβατική συνέχεια, καθώς οι Νεολιθικές ομάδες καταναλώνουν σε άγρια και εξημερωμένη μορφή όσπρια, υποδεικνύοντας την πιθανότητα διαχείρισης των άγριων πηγών του περιβάλλοντος³⁸⁶. Τέλος και η πρώιμη εμφάνιση πηλού και οστράκων κεραμικής φαίνεται να υποδηλώνει συνέχεια από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική περίοδο. Η αισθητά πρόχειρη κατασκευή των οστράκων αυτών, μαρτυρά ένα στάδιο πειραματισμού. Πρέπει να σημειωθεί πως, όστρακα

³⁸⁰ Κοτζαμάνη 2009, 242 – 244

³⁸¹ Μαγκαφά 2000, 136. Κοτζαμάνη 2009, 239, πίνακα 5.21

³⁸² Κοτζαμάνη 2009, 244 – 245

³⁸³ Newton 2003, 203 – 204

³⁸⁴ Kyparissi-Apostolika 2003, 190 – 191

³⁸⁵ Kyparissi-Apostolika 2003, 190

³⁸⁶ Κοτζαμάνη 2009, 254

παρόμοιας τεχνολογίας βρέθηκαν και στο σπήλαιο Φράγγθι³⁸⁷, αν και μπορεί αυτά να έχουν εισχωρήσει από τα νεολιθικά στρώματα³⁸⁸.

Συνοψίζοντας, η Μεσολιθική κοινότητα της Θεόπετρας φαίνεται ότι αλληλεπιδρούσε επιτυχώς με το περιβάλλον της και ήταν ικανή με αυξημένες αντιληπτικές ικανότητες και τεχνογνωσιακό υπόβαθρο. Η εμφάνιση εξημερωμένων αιγοπροβάτων στο σπήλαιο, έρχεται σε αντιδιαστολή με το επιχείρημα περί ικανότητας τοπικής μετάβασης στο νεολιθικό τρόπο ζωής. Από την άλλη η παρουσία λεπίδων οψιανού από την Μήλο ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο καταρρίπτει το επιχείρημα περί κοινωνικής απομόνωσης. Επιπροσθέτως, η παρουσία άγριων ζώων ταυτόχρονα με την παρουσία των εξημερωμένων αιγοπροβάτων³⁸⁹, υπογραμμίζει, την ύπαρξη ομάδων, οι οποίες δείχνουν μία προτίμηση στον συγκεκριμένο τόπο. Εν κατακλείδι, τα δεδομένα υποδηλώνουν μία ισχυρή Μεσολιθική κοινότητα η οποία έζησε, εξοικειώθηκε και αλληλεπίδρασε με το περιβάλλον, τον χώρο και το τοπίο και μάλλον δεν απορροφήθηκε, ούτε εξαλείφτηκε από μεταναστευτικές γεωργικές ομάδες, οι οποίες επέβαλλαν το νεολιθικό τρόπο ζωής. Πιθανότατα, επέλεξε συνειδητά να προσαρμόσει εκείνα τα νέα στοιχεία που της ήταν αναγκαία για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας και της συνέχειάς της.

5.3 Σπήλαιο Ζαΐμη

Ακόμη μία Μεσολιθική θέση που εμπλουτίζει την εικόνα του τρόπου οργάνωσης και δράσης των κοινωνιών την περίοδο αυτή είναι και η βραχοσκεπή Ζαΐμη. Βρίσκεται στη βραχώδη και απόκρημνη περιοχή της Κακιάς Σκάλας ανάμεσα στα Μέγαρα και την Κινέττα της Αττικής³⁹⁰. Η θέση, που σήμερα φαίνεται να έχει καταστραφεί εξαιτίας της κατασκευής της εθνικής οδού Αθηνών - Κορίνθου³⁹¹, βρισκόταν 128 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας, ο θάλαμος είχε πλάτος 2 έως 5 μέτρα και βάθος 9 μέτρα³⁹² (**Εικόνα 47**). Τη βραχοσκεπή ερεύνησε ο Adalbert Markovich το 1928³⁹³, αποκαλύπτοντας ίχνη κατοίκησης από τη Μεσολιθική περίοδο

³⁸⁷ Perlès 1999, 316 - 317

³⁸⁸ Perlès 1999, 317

³⁸⁹ Newton 2003, 199

³⁹⁰ Σάμψων 2010, 35

³⁹¹ Galanidou 2003, 101

³⁹² Galanidou 2003, 101

³⁹³ Markovich 1933, 135. Galanidou 2003, 101

μέχρι και τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας³⁹⁴. Διέκρινε βάσει των λιθοτεχνιών 10 στρωματογραφικές ενότητες (I – X), συμπεριλαμβανομένης της Μεσολιθικής (στρώματα VII – IX) και της Νεολιθικής περιόδου (στρώματα V και VI)³⁹⁵. Μάλιστα θεώρησε πως το στρώμα VI εξαιτίας της απουσίας ευρημάτων, αποτελεί μεταβατική φάση από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική εποχή³⁹⁶.

Την ανθρώπινη παρουσία στη βραχοσκεπή μαρτυρούν τα πολυάριθμα λίθινα τέχνηρα, τα χερσαία όστρεα, τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα, κυρίως βοοειδών, καθώς και τα ίχνη τέφρας³⁹⁷. Από τα 648 λίθινα τέχνηρα από κερατόλιθο, πυριτόλιθο και ίασπη, τα 443 ανήκουν στα Μεσολιθικά στρώματα VII έως και IX³⁹⁸. Στο στρώμα VII ταυτίζονται μόλις 15 τέχνηρα, τα δύο εξ αυτών με δευτερογενή επεξεργασία, ενώ απουσιάζουν πλήρως οι πυρήνες παρασκευής των εργαλείων³⁹⁹. Η τυπολογία τους αφορά αιχμές βελών, λεπίδες και ξέστρα, εργαλεία που προσιδιάζουν έντονα με το επόμενο στρώμα VIII⁴⁰⁰. Τα περισσότερα από τα εργαλεία του επόμενου στρώματος είναι μικρολιθικού μεγέθους, φέρουν επεξεργασία στη μία πλευρά, ενώ απουσιάζουν και στη φάση αυτή οι πυρήνες⁴⁰¹ (**Εικόνα 48**). Η τυπολογία των εργαλείων, με εξαίρεση των μειωμένο αριθμό μικρολίθων, παραμένει ίδια και στην φάση IX (**Εικόνα 49**), ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αυξημένος όγκος σε πυρήνες κυρίως για την κατασκευή λεπίδων⁴⁰².

Οι επιχώσεις της νεολιθικής, τα ίχνη της οποίας εντοπίζονται στα στρώματα V –VI, έχουν δεχθεί παρεμβάσεις από φυσικά αίτια⁴⁰³, δυσχεραίνοντας την προσπάθεια διάκρισης των επιμέρους φάσεων. Από τα σωζόμενα κινητά ευρήματα παρατηρείται πως στο στρώμα V εντοπίζονται ελάχιστα οστά αιγοειδών και ορισμένα όστρακα μονόχρωμης κεραμικής⁴⁰⁴, ενώ στο αμέσως επόμενο στρώμα VI εντοπίζονται έντονα ίχνη καύσης, οστά αιγοειδών, χερσαία και θαλάσσια όστρεα, καθώς και αρκετά

³⁹⁴ Η ανασκαφή έφτασε μέχρι το φυσικό έδαφος 2.10μ. βλ. Markovich 1933, 141. Galanidou 2003, 101 table 7.1

³⁹⁵ Ο ανασκαφέας απέδωσε το στρώμα IX στη φάση Early Megarian και τα στρώματα VII και VIII στη φάση Late Megarian, λόγω της ονομασίας της περιοχής που βρέθηκε η βραχοσκεπή βλ. Markovich 1933, 143, 144 Fig 40

³⁹⁶ Markovich 1933, 143. Galanidou 2003, 104

³⁹⁷ Galanidou 2003, 104

³⁹⁸ Galanidou 2003, 104

³⁹⁹ Galanidou 2003, 104

⁴⁰⁰ Galanidou 2003, 104

⁴⁰¹ Galanidou 2003, 104

⁴⁰² Galanidou 2003, 104 - 106

⁴⁰³ Οι προσμείξεις ριζών και ριζιδίων έχουν αναμοχλεύσει τα ευρήματα βλ. Galanidou 2003, 101

⁴⁰⁴ Παπαγεωρίου – Σταμπόλη & Μελέντης 1996, 55

μονόχρωμα όστρακα κεραμικής⁴⁰⁵. Η λιθοτεχνία αφορά εργαλεία από Μηλιακό οψιανό, πυριτόλιθο και πιθανόν ίασπη, ένα τοπικό πέτρωμα της περιοχής, ενώ τυπολογικά αναγνωρίζονται φολίδες αιχμές και λεπίδες⁴⁰⁶.

5.3 Συζήτηση

Παρά τα δυσδιάκριτα και ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία, η εικόνα των ομάδων που διαμένουν στη βραχοσκεπή δεν απομακρύνεται από αντίστοιχα σπήλαια της Μεσολιθικής περιόδου, όπως το Φράγγθι και τη Θεόπετρα. Το ενδιαφέρον βέβαια με τη βραχοσκεπή Ζαΐμη έγκειται στις διάφορες λιθοτεχνίες που εντοπίζονται. Σύμφωνα με τη μελέτη της Νένας Γαλανίδου στα λίθινα τέχνηρα της βραχοσκεπής⁴⁰⁷, προκύπτει πως ο εντοπισμός εργαλείων με την τεχνική της μικρογλυφίδας στις φάσεις VIII και IX, προσιδιάζει με ορισμένες λιθοτεχνίες της Ανώτερης παλαιολιθικής στην Ελλάδα⁴⁰⁸. Τα εργαλεία αυτά εντοπίζονται στα κατώτερα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής στο Φράγγθι, ενώ απουσιάζουν πλήρως από την Κατώτερη Μεσολιθική⁴⁰⁹. Όμοια εικόνα επικρατεί και για τα Μεσολιθικά στρώματα της Θεόπετρας⁴¹⁰. Κατά συνέπεια η απουσία τους από τα στρώματα της βραχοσκεπής κατά τη 10^η και 9^η χιλιετία, ίσως αποτελεί ιδιοτυπία της λιθοτεχνίας της Μεσολιθικής περιόδου στη βραχοσκεπή. Από την άλλη, εάν δεχτούμε την παρατήρηση της Γαλανίδου, τότε οι λιθοτεχνίες με την τεχνική της μικρογλυφίδας στα στρώματα VIII και IX αφορούν την Ανώτερη Παλαιολιθική περίοδο⁴¹¹. Εξίσου πιθανό είναι όμως να σχετίζονται και με μεταβατική φάση από την Παλαιολιθική στη Μεσολιθική εποχή⁴¹².

Η επιβίωση μερικών λίθινων τεχνικών και στις επόμενες περιόδους, δηλώνει την ύπαρξη ομάδων στην περιοχή, οι οποίες δείχνουν προτίμηση στην περιοχή. Παρότι είναι δύσκολο βάσει των ανασκαφικών πληροφοριών του Markovich να ιχνηλατηθεί ο τρόπος ζωής των Μεσολιθικών κατοίκων, αποτελεί λογική η υπόθεση, αυτοί να τρέφονταν από την τοπική βλάστηση και πανίδα. Το πιο ενδιαφέρον βέβαια

⁴⁰⁵ Παπαγεωρίου – Σταμπόλη & Μελέντης 1996, 55

⁴⁰⁶ Παπαγεωρίου – Σταμπόλη & Μελέντης 1996, 55

⁴⁰⁷ Galanidou 2003, 104

⁴⁰⁸ Galanidou 2003, 106

⁴⁰⁹ Perlès 2003, 80 - 82

⁴¹⁰ Αδάμ 2000, 165

⁴¹¹ Galanidou 2003, 106

⁴¹² Το φαινόμενο αυτό ενδεχομένως σχετίζεται με την πρώιμη «Μεσολιθικοποίηση», καθώς επιβιώνουν στοιχεία του τέλους του πλειστοκαίνου, στην αρχή του ολοκαίνου βλ. Galanidou 2003, 106

έχει να κάνει με τη συνέχιση της κατοίκησης και κατά τη Νεολιθική περίοδο. Τα σωζόμενα στοιχεία από λίθινα εργαλεία Μηλιακού οψιανού υποδεικνύουν μία κοινότητα που ανήκει στο δίκτυο διακίνησης του πετρώματος και άρα αποτελεί φορέα των ανταλλαγών και των επαφών με άλλες κοινότητες του Ελλαδικού χώρου ή ακόμη και με τα Μικρασιατικά παράλια. Οι επαφές αυτές οδήγησαν στην εμφάνιση εξημερωμένης μορφής ζώων και φυτών και άρα στην προσαρμογή της μέχρι πρότινος ζωής τους στα νέα δεδομένα.

5.4 Μαρουλάς Κύθνου

Στον Αιγαιακό χώρο, εκτός από το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα, στοιχεία μόνιμης εγκατάστασης κατά τη Μεσολιθική περίοδο προσφέρει και ο μοναδικός μέχρι στιγμής υπαίθριος οικισμός του Μαρουλά στην Κύθνο (**Εικόνα 50**). Ως προ – νεολιθική θέση επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον ανθρωπολόγο Kenneth Honea το 1975⁴¹³. Το 1995 πραγματοποιήθηκε η πρώτη ανασκαφική έρευνα και ακολούθησαν νεότερες ανασκαφές το 2001 έως και το 2005 από το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου σε συνεργασία με την ΕΦΑ (πρώην ΚΑ' ΕΠΚΑ) Κυκλάδων, υπό την καθοδήγηση του Αδαμάντιου Σάμψων⁴¹⁴. Αποκαλύφθηκαν τα ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας της Μεσολιθικής περιόδου σε έναν υπαίθριο οικισμό των αρχών της 9^{ης} χιλιετίας και συγκεκριμένα το 8800 – 8600 π.Χ⁴¹⁵.

Ο μεσολιθικός υπαίθριος οικισμός του Μαρουλά, ήταν οργανωμένος σε πυκνές συστάδες, χωρίς σαφή χωροδιάταξη⁴¹⁶ (**Εικόνα 51**), με κυκλικά μονόχωρα κτίσματα διαμέτρου 3 έως 4 μέτρων⁴¹⁷ (**Εικόνα 52**) και λίθινα θεμέλια. Η ανωδομή, η οποία δε σώζεται, αποτελούνταν από φθαρτά υλικά⁴¹⁸. Εσωτερικά έφεραν λιθόστρωτα δάπεδα⁴¹⁹ (**Εικόνα 53**), στην επιφάνεια των οποίων υπήρχαν διασκορπισμένα διατροφικά κατάλοιπα, τριπτά εργαλεία (μυλόλιθοι), και κοπτικά εργαλεία από οψιανό, πυριτόλιθο και τοπικό χαλαζία⁴²⁰, στοιχεία δηλωτικά οικιακής χρήσης. Εκτός από τις υπέργειες κυκλικές κατασκευές, στον οικοδομικό σχεδιασμό

⁴¹³ Honea 1975, 277 - 279

⁴¹⁴ Σάμψων 2010, 91

⁴¹⁵ Σάμψων 2010, 125

⁴¹⁶ Αποτέλεσμα αυτής αποτελεί η έντονη διάβρωση που έχει υποστεί ο οικισμός από την αύξηση της ανόδου της θάλασσας και μέρος του στα ανατολικά έχει καταβυθιστεί βλ. Σάμψων 2010, 102

⁴¹⁷ Σάμψων 2010, 104

⁴¹⁸ Σάμψων 2010, 103

⁴¹⁹ Στα περισσότερα κτίσματα παρατηρούνται πολλαπλές επιστρώσεις, πιθανότατα λόγω συχνών ανανεώσεων αυτών βλ. Σάμψων 2010, 104

⁴²⁰ Σάμψων 2010, 103

απαντούν και δύο ημι - υπόγειες κατασκευές (C14 και C15)⁴²¹ με πολλαπλές στρώσεις από λίθινα δάπεδα, υποδηλώνοντας μακροχρόνια ή και συνεχή χρήση των κατασκευών⁴²². Ανάμεσα στις οικίες ξεχωρίζουν δύο μεγαλύτερων διαστάσεων κυκλικά κτίσματα διαμέτρου 5 μέτρων (C16 και C6)⁴²³, λαξευμένα επί του φυσικού βράχου. Εσωτερικά είχαν λίθινα δάπεδα στην επιφάνεια των οποίων εντοπίστηκαν λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, καθώς και τμήματα ανθρώπινων οστών. Στο κτίσμα C16 υπήρχε και εστία με διατροφικά κατάλοιπα τριγύρω⁴²⁴. Πιθανώς πρόκειται για κοινοτικού χαρακτήρα κτίσματα, στα οποία πραγματοποιούνταν συγκεντρώσεις ή και κοινοτικά γεύματα⁴²⁵.

Η κοινωνική πολυπλοκότητα εκφράζεται και δια των πολυάριθμων και ποικίλων ταφικών πρακτικών, όπως εντοπίστηκαν κάτω από τα δάπεδα των οικιών⁴²⁶, ή σε τεχνητές ρηχές κοιλότητες που έχουν λαξευτεί στον φυσικό βράχο (**Εικόνα 54**), ή σε αβαθείς λάκκους, οι οποίοι περιφερειακά ορίζονται με λίθινες πλάκες⁴²⁷ (**Εικόνα 55**). Σε αρκετές περιπτώσεις εφαρμόζεται και η πρακτική της ανακομιδής με πολλά κρανία ή άλλα τμήματα να απουσιάζουν από τους σκελετούς και να εντοπίζονται εναποθεθειμένα στην επιφάνεια κάποιου λίθινου δαπέδου ή και κάτω από αυτό⁴²⁸.

Οι αρχαιοβοτανικές και ζωοαρχαιολογικές αναλύσεις υποδεικνύουν κυνηγετική – τροφосуλλεκτική οικονομία με πρόσθετη στρατηγική διαβίωσης τη θάλασσα⁴²⁹. Από τις αναλύσεις προέκυψε ότι κατανάλωναν φυτά ανοιχτής στέπας (αγρωστώδη) και άγρια δημητριακά ή εδώδιμους σπόρους, όπως υποδηλώνει η ύπαρξη μυλόλιθων⁴³⁰. Σύμφωνα με το ζωοαρχαιολογικό υλικό κατανάλωναν λιγότερο μεγάλου μεγέθους οπληφόρα ζώα και περισσότερο μικρού μεγέθους ζώα και πτηνά⁴³¹, ενώ τη συντριπτική πλειονότητα της πρωτεΐνης στους κατοίκους παρείχαν

⁴²¹ Σάμψων 2010, 98 – 100

⁴²² Σάμψων 2010, 90

⁴²³ Για το C16 βλ. Σάμψων 2010, 91 και για το C6 βλ. Του ίδιου 2010, 101

⁴²⁴ Σάμψων 2010, 91 - 101

⁴²⁵ Σάμψων 2010, 101

⁴²⁶ Συνολικά έχουν ανασκαφεί 26 βλ. Σάμψων 2010, 106

⁴²⁷ Σάμψων 2010, 106 και 160

⁴²⁸ Τέτοια περίπτωση αποτελεί ο εντοπισμός δύο κρανίων στο δάπεδο του κτίσματος C3 βλ. Σάμψων 2010, 95 – 96 και 112

⁴²⁹ Σάμψων 2010, 112

⁴³⁰ Η κατανάλωση άγριων δημητριακών δε διαφέρει από τα είδη που κατανάλωναν στα σπήλαια Φράγγχι και Θεόπετρα βλ. Σάμψων 2010, 116

⁴³¹ Τα μόνα μεγάλου μεγέθους ζώα ήταν οι χοίροι, ενώ τα μικρού μεγέθους ζώα αφορούν λαγούς, αλεπού, κουνάβια βλ Trantalidou 2010, 171. Σάμψων 2010, 114

οι χοίροι⁴³². Πιθανολογείται πως το είδος αυτό αποτελεί εισαγωγή από την ηπειρωτική Ελλάδα⁴³³, ενώ το μικρό τους μέγεθος πιθανώς οφείλεται στην έλλειψη καλής διατροφής ή και στον έλεγχο που άσκησαν οι κάτοικοι σε αυτά τα ζώα⁴³⁴. Συμπληρωματική διατροφή παρείχαν τα ψάρια, καθώς και τα θαλάσσια και χερσαία όστρεα⁴³⁵.

Οι κάτοικοι του οικισμού κατασκεύαζαν εργαλεία από Μηλιακό οψιανό, τοπικό χαλαζία και πυριτόλιθο⁴³⁶. Τον χαλαζία επεξεργάζονταν κυρίως στο Βόρειο – Ανατολικό τμήμα του οικισμού. Τυπολογικά απαντούν οι φολίδες και σφηνίσκοι (splintered pieces)⁴³⁷ (**Εικόνα 56**). Ο οψιανός μεταφερόταν από τη Μήλο υπό τη μορφή πυρήνων και η επεξεργασία του πραγματοποιούνταν στο Νότιο - Ανατολικό τμήμα του οικισμού⁴³⁸, όπου κατασκευάζονταν λεπίδες μικρού μεγέθους με την αμφίδρομη τεχνική, φολίδες με επεξεργασία και πλευρικά ξέστρα⁴³⁹. Στο σύνολο του ο εργαλειικός εξοπλισμός προσιδιάζει με εκείνων των φάσεων VII – VIII στο σπήλαιο Φράγχι και της φάσης V στο σπήλαιο της Θεόπετρας.

5.4 Συζήτηση

Ο υπαίθριος Μεσολιθικός οικισμός του Μαρουλά, παρόλο που είχε σύντομη διάρκεια⁴⁴⁰, σώζει σε εξαιρετικό βαθμό στοιχεία αρχιτεκτονικής και κοινωνικής οργάνωσης, προσφέροντας αρκετά δεδομένα για την ανασύσταση του τρόπου ζωής των κατοίκων την περίοδο αυτή στον Ελλαδικό χώρο. Εμφανίζονται πολλά αρχιτεκτονικά και πολιτισμικά στοιχεία που έχουν χαρακτηρίσει πολιτισμικά οικισμούς της Ανατολής, μερικές χιλιάδες χρόνια νωρίτερα, όπως οι κυκλικές οικίες με λίθινα θεμέλια και οι ταφές κάτω από τα δάπεδα αυτών. Οικήματα τέτοιου τύπου κάνουν την εμφάνισή τους στην Εγγύς Ανατολή ήδη από τη 13^η χιλιετία σε οικισμούς του Νατούφιου πολιτισμού και συνεχίζουν να εμφανίζονται και κατά την προ

⁴³² Trantalidou 2010, 166, table 1. Σάμψων 2010, 114

⁴³³ Trantalidou 2008, 74

⁴³⁴ Σάμψων 2010, 115

⁴³⁵ Σάμψων 2010, 112

⁴³⁶ Χρησιμοποιούσαν κυρίως τον τοπικό χαλαζία και σε σημαντικό βαθμό και τον Μηλιακό οψιανό, ενώ μικρό ενδιαφέρον έδειχναν στην κατεργασία εργαλείων από πυριτόλιθο βλ. Σάμψων 2010, 117

⁴³⁷ Σάμψων 2010, 118

⁴³⁸ Σάμψων 2010, 117

⁴³⁹ Σάμψων 2010, 118

⁴⁴⁰ Από ραδιοχρονολογήσεις C14 προέκυψε πως ο οικισμός είχε διάρκεια ζωής μερικών αιώνων στις αρχές της 9^{ης} χιλιετίας 8800 – 8600 π.Χ βλ. Σάμψων 2010, 125

κεραμική νεολιθική Α (PPNA) περίοδο την 9^η και 8^η χιλιετία⁴⁴¹. Δυτικότερα τέτοιες οικίες εμφανίζονται ταυτόχρονα με τον Μαρουλά και στην Κύπρο⁴⁴².

Οι ποικίλες ταφικές πρακτικές που εντοπίζονται στον οικισμό δηλώνουν αφενός την κοινωνική πολυπλοκότητα, αφετέρου διαπραγματεύονται ζητήματα αίσθησης του τόπου ή της αίσθησης της επικράτειας (territoriality). Για παράδειγμα οι ενταφιασμοί κάτω από τα δάπεδα έχουν χαρακτηρίσει οικισμούς της Ανατολής, όπως την Ιεριχώ⁴⁴³ και το Çatal Höyük⁴⁴⁴ και θεωρείται ότι αποτελούν συμβολικές πρακτικές μνήμης που συνδέουν άμεσα τους κατοίκους με τους προγόνους. Παράλληλα σχετίζονται με τη συμβολική δήλωση της κοινής καταγωγής. Στον Μαρουλά, εκτός από τις ταφές κάτω από τα δάπεδα εμφανίζονται και ταφές σε ρηχές κοιλάτιες. Ταφές πλησίον ή εντός του χώρου κατοικίας των νομάδων κυνηγών – τροφοσυλλεκτών απαντούν στην Ανώτερη Παλαιολιθική και Μεσολιθική φάση των σπηλαίων Φράγγχι και Θεόπετρα⁴⁴⁵. Ο ανασκαφέας Αδαμάντιος Σάμψων ερμήνευσε την ποικιλία των ταφικών πρακτικών ως κοινωνική διαφοροποίηση εντός της κοινότητας⁴⁴⁶. Ωστόσο, δεδομένης της ομοιογένειας του είδους και της κατανομής των ευρημάτων στις κατοικίες και στον οικισμό γενικότερα, αυτή η άποψη δεν υποστηρίζεται. Είναι πιθανότερο, η ποικιλομορφία να σχετίζεται με τις ιδεολογίες και τις συμβολικές πρακτικές της Μεσολιθικής κοινότητας του Μαρουλά, καθώς και να αποτελεί ένδειξη της σύνδεσής τους με την περιοχή. Σε αυτό συνηγορούν και οι αναλύσεις DNA που πραγματοποιήθηκαν σε δείγματα σκελετών και προσδιόρισαν την προέλευση των κατοίκων από τον Ελλαδικό χώρο⁴⁴⁷. Εάν αυτό ισχύει, τότε απορρίπτεται η πιθανότητα μετακίνησης και εγκατάστασης ομάδων κυνηγών – τροφοσυλλεκτών ή και πρώιμων αγροτών από την Ανατολή. Αυτό, εν συνεχεία υποδηλώνει, πως η ύπαρξη αρχιτεκτονικών και συμβολικών πρακτικών εξηγείται

⁴⁴¹ Βλέπε κεφάλαιο 2^ο της εργασίας

⁴⁴² Σάμψων 2010, 104

⁴⁴³ Kenyon 1957, 60 – 64

⁴⁴⁴ Boz & Hager 2013, 413

⁴⁴⁵ Petrović 2021, 296 – 297

⁴⁴⁶ Σάμψων 2010, 112

⁴⁴⁷ Την εντοπιότητα των πληθυσμιακών ομάδων φαίνεται να επιβεβαιώνουν και ορισμένα ανατομικά χαρακτηριστικά στους σκελετούς, όπως η υπερπλατυμερία και ευρυκνημία, τα οποία δεν εμφανίζονται, όπως θεωρούνταν, για πρώτη φορά στη Νεολιθική περίοδο βλ. Σάμψων 2010, 105 και 111

μέσω του δικτύου επαφών, ανταλλαγών και προώθησης ιδεών που ανέπτυξαν οι Μεσολιθικοί Αιγαιακοί πληθυσμοί με γειτονικές ομάδες της Ανατολής⁴⁴⁸.

Σε αυτό φαίνεται να συνηγορεί και η παρουσία του Μηλιακού οψιανού, αλλά και τα υπολείμματα ψαριών και θαλάσσιων οστρέων, τα οποία μαρτυρούν έμπειρους θαλασσοπόρους, οι οποίοι συμμετέχουν στο θαλάσσιο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών⁴⁴⁹. Το γεγονός μάλιστα πως οι κάτοικοι μετέφεραν τον οψιανό σε ακατέργαστα τμήματα και τον επεξεργάζονταν κατά χώραν στον οικισμό, υποδεικνύει τον τοπικό χαρακτήρα της παραγωγής⁴⁵⁰, αλλά και το ότι η Μήλος αποτελούσε το κομβικό σημείο συναναστροφής των Αιγαιακών Μεσολιθικών πληθυσμών, με ομάδες διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης⁴⁵¹.

Την προτίμηση των ομάδων στην συγκεκριμένη περιοχή τονίζουν εξίσου και τα αρχαιοβοτανικά και ζωοαρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία προέρχονται από το τοπικό φυσικό περιβάλλον. Το πιο ενδιαφέρον είναι η συστηματική κατανάλωση χοίρου, ο οποίος εμφανίζεται, αν και σε άγρια μορφή, σε μικρότερο μέγεθος⁴⁵². Στην αλλαγή αυτή ενδεχομένως να συνέβαλλε η συστηματική του κατανάλωση και άρα διαχείριση του είδους από τον άνθρωπο⁴⁵³. Συγκεκριμένα ο χοίρος καταναλωνόταν σε νεαρή ακόμη ηλικία, γεγονός που ίσως οδήγησε στην πρόωμη εξημέρωσή του⁴⁵⁴. Εάν ισχύει αυτό, τότε επιβεβαιώνεται για πρώτη φορά στον Ελλαδικό χώρο η άσκηση μηχανισμού διαχείρισης της άγριας πανίδας με σκοπό την εξασφάλιση και συστηματική παροχή κρέατος⁴⁵⁵.

Συνοψίζοντας, τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν πως ο Μεσολιθικός οικισμός στον Μαρουλά, είχε χαρακτηριστικά μόνιμης κατοίκησης. Παρά την ύπαρξη συμβολικών ή αρχιτεκτονικών πρακτικών που αναπτύχθηκαν στην Ανατολή, στο

⁴⁴⁸ Σάμψων 2010, 105

⁴⁴⁹ Σάμψων 2010, 112

⁴⁵⁰ Η λιθοτεχνία του οικισμού μοιάζει με την αντίστοιχη σύγχρονη από το Φράγγθι, τη Θεόπετρα, καθώς και τη βραχοσκεπή Ζαΐμη. Πρόκειται δηλαδή για φολίδες με δευτερογενή επεξεργασία και για μικρολιθικά εργαλεία, που σχετίζονται με την τροφосуλλογή και το κυνήγι μικρών και όχι μεγάλου μεγέθους ζώων βλ. Σάμψων 2010, 121

⁴⁵¹ Σάμψων 2010, 112

⁴⁵² Trantalidou 2010, 166

⁴⁵³ Σάμψων 2010, 115

⁴⁵⁴ Trantalidou 2010, 173. Σάμψων 2010, 115

⁴⁵⁵ Σε αυτό συνηγορεί και η συστηματική κατανάλωση μικρού μεγέθους ζώων και πτηνών, καθώς και ψαριών.

μεγαλύτερο μέρος τους τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά⁴⁵⁶, δηλώνουν τοπικό χαρακτήρα, ο οποίος απορρέει από τις προϋπάρχουσες νομαδικές κοινότητες της Παλαιολιθικής περιόδου στον Ελλαδικό χώρο. Το ίδιο μοτίβο συνέχειας παρατηρείται και στη Νεολιθική περίοδο, καθώς πολλές από τις ανωτέρω πτυχές επιβιώνουν και αναβιώνουν κατά τη Νεολιθική περίοδο στον Ελλαδικό χώρο. Για παράδειγμα παρατηρείται αρχιτεκτονική συνέχεια στα κυκλικά κτίρια και τις αποθηκευτικές κατασκευές σε θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής Ι περί το 6500 π.Χ, όπως στη Μαυροπηγή- Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης⁴⁵⁷, και στο Σέσκλο Θεσσαλίας⁴⁵⁸. Οι ομάδες του Μαρουλά, με την συμμετοχή τους στο δίκτυο διακίνησης του Μηλιακού οψιανού, αναπόφευκτα ήρθαν σε επαφή και με κοινότητες διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης και κατά συνέπεια υιοθέτησαν εκείνα τα στοιχεία που ενδεχομένως θεωρούσαν απαραίτητα για την επιβίωσή τους.

Σύνοψη

Τα ανωτέρω παραδείγματα υποδεικνύουν πως στον Ελλαδικό χώρο κατά τη Μεσολιθική περίοδο, επικρατεί ένας τμηματικά σωζόμενος υλικός πολιτισμός από διαφορετικές ομάδες, σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας, με διαφορετικές οικονομίες και τρόπο ζωής και πιθανώς διαφορετικές ταυτότητες, στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν ένα «μωσαϊκό»⁴⁵⁹. Παρά τον ημιμόνιμο και ανομοιόμορφο χαρακτήρα των εγκαταστάσεων, επικρατεί την περίοδο αυτή ένα ισχυρό ανθρώπινο υπόβαθρο⁴⁶⁰. Η ιδιαιτερότητα της Μεσολιθικής εποχής στην Ελλάδα έγκειται στην προτίμηση που έδειξαν οι ομάδες σε συγκεκριμένες περιοχές, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη μηχανισμών για την επιτυχημένη εκμετάλλευση του περιβάλλοντος. Κατάφεραν να δημιουργήσουν ή να χρησιμοποιήσουν τις λιθοτεχνίες που τους ήταν απαραίτητες για να καλύψουν τις διατροφικές τους ανάγκες, ενώ δεν δίστασαν να στραφούν προς τη θάλασσα προκειμένου να συμπληρώσουν τα στοιχεία που τους έλειπαν.

Η αναπτυγμένη αντιληπτική και προσαρμοστική ικανότητα που εξέφρασαν οι εν κινήσει αυτές ομάδες, τις οδήγησαν στο να προσανατολιστούν προς το υδάτινο στοιχείο είναι και το «επαναστατικό δεδομένο» της εποχής αυτής, καθώς οι

⁴⁵⁶ Όπως οι λιθοτεχνίες, οι ταφικές πρακτικές, ακόμη και ορισμένα ζητήματα διατροφής.

⁴⁵⁷ Karamitrou 2015, 58

⁴⁵⁸ Winjen 1981, 14 - 15

⁴⁵⁹ Galanidou 2011, 236

⁴⁶⁰ Galanidou 2011, 232

νομαδικές κοινότητες κατάφεραν να εξερευνήσουν νέες περιοχές και να εκμεταλλευτούν νέα υλικά. Η ανακάλυψη της τοποθεσίας του Μηλιακού οψιανού και εν συνεχεία η εξόρυξη και επεξεργασία του, έδωσε το έναυσμα της έναρξης του δικτύου διακίνησης, ανταλλαγών και επαφών στον Ελλαδικό χώρο και με γειτονικές γεωγραφικές ζώνες της Ανατολής. Όλα τα ανωτέρω στοιχεία επιβιώνουν σε μεγάλο βαθμό και κατά τη Νεολιθική περίοδο, που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο, αποδεικνύοντας έτσι την ύπαρξη προ - νεολιθικών κοινοτήτων.

Κεφάλαιο 6^ο: Η εμφάνιση του Νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα την 7^η χιλιετία

Η έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο γίνεται στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας ταυτόχρονα με εκείνη στα Μικρασιατικά παράλια. Οι μέχρι πρότινος ερμηνείες σχετικά με τον εκνεολιθισμό των γεωγραφικών αυτών περιοχών, αφορούσαν κύματα μεταναστεύσεων εξ Ανατολών παράλληλα με τη μεταφορά του «νεολιθικού πακέτου» σε περιοχές με περιορισμένη ή καθόλου ανθρώπινη δραστηριότητα⁴⁶¹. Την άποψη αυτή προσπάθησαν να ανατρέψουν οι Vladimir Milojevic και Δημήτρης Θεοχάρης με τις έρευνές τους στη Θεσσαλία τη δεκαετία του 1950 και 1960 και τον εντοπισμό προ - κεραμικών ή ακεραμικών στρωμάτων⁴⁶², υπό την επίδραση των ανασκαφών στην προκεραμική Ιεριχώ της Εγγύς Ανατολής⁴⁶³. Η νεότερη έρευνα από την άλλη, κατέδειξε την αναγκαιότητα εξέτασης των ανωτέρω δεδομένων σε ένα πιο θεωρητικό πλαίσιο με προσοχή στη διερεύνηση της κυκλοφορίας των ιδεών και του υλικού πολιτισμού. Επικεντρώθηκε επίσης και στο δίκτυο των επαφών και σχέσεων που ανέπτυξαν μεταξύ τους οι νεολιθικές κοινότητες της Ελλάδας και των Μικρασιατικών παραλίων σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο⁴⁶⁴.

6.1 Αρχική Νεολιθική (Initial Neolithic): 6600 – 6500 π.Χ

Επανεξετάζοντας τα ζητήματα ταύτισης και χρονολόγησης της «ακεραμικής – προ - κεραμικής» περιόδου διαφόρων θέσεων του Ελλαδικού χώρου, η νεότερη έρευνα κατέληξε πως, ανάμεσα στην Τελική Μεσολιθική και την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, πράγματι μεταβάλλεται μία σύντομη φάση μερικών αιώνων από το 6700 έως το 6500 π.Χ (**Πίνακας 5**), κατά την οποία η κεραμική απουσιάζει ή σπανίζει σε σημαντικό βαθμό. Η φάση αυτή στη βιβλιογραφία συναντάται με τον όρο Αρχική Νεολιθική (Initial Neolithic)⁴⁶⁵ και όπως θα σχολιαστεί παρακάτω, δεν τεκμηριώνεται επαρκώς στις περισσότερες από τις νεολιθικές εγκαταστάσεις που ο Milojevic και ο Θεοχάρης είχαν ταυτίσει με «ακεραμικές ή προ - κεραμικές», αλλά

⁴⁶¹ Özdoğan M 2011b, 419. Του ίδιου 2013b, 2

⁴⁶² Ο Milojevic εργάστηκε στην Άργισσα Μαγούλα, ενώ ο Θεοχάρης δραστηριοποιήθηκε στο Σέσκλο, το Γεδίκι, το Αχίλλειον και αλλού βλ Perlès 2001, 68 – 71. Reingruber & Thissen 2009, 752

⁴⁶³ Kenyon 1957.

⁴⁶⁴ Souvatzi, Reingruber & Toufexis 2021, 1177

⁴⁶⁵ Ως όρος προτάθηκε από την Catherine Perlès το 2001, αντί των ακεραμική ή προ κεραμική νεολιθική, βλ Perlès 2001, 64. Reingruber 2015, 149 - 150. Souvatzi, Reingruber & Toufexis 2021, 1177.

επιβεβαιώνεται στην Κνωσό⁴⁶⁶ και το σπήλαιο Φράγχθι⁴⁶⁷ και οι οποίες χρονολογούνται περί το 6700 π.Χ.⁴⁶⁸. Τέλος, ως πολιτισμική στρωματογραφική ενότητα δεν αποκλείεται να εμφανίζεται και βορειότερα στη Μαυροπηγή - θέση Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης (βλ. παρακάτω) και της οποίας η ιδρυτική φάση τοποθετείται σύμφωνα με ραδιοχρονολογήσεις, στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας το 6624 π.Χ.⁴⁶⁹ (**Χάρτης 11**).

6.1.1 Το ζήτημα της «ακεραμικής» φάσης στην Άργισσα Μαγούλα και στο Σέσκλο

Ο Vladimir Milojcic ερεύνησε την Άργισσα Μαγούλα στη Λάρισα από το 1956 έως και το 1958 και αποκάλυψε όπως υποστήριξε στρώμα της ακεραμικής περιόδου⁴⁷⁰, σε βάθος περίπου 8 μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους. Σε μία σταυρόσχημη τομή γνωστή με τον όρο “*Kreuzgraben*”⁴⁷¹ αποκάλυψε μία σειρά από λάκκους ελλειψοειδούς σχήματος (α – ζ)⁴⁷² (**Εικόνα 57**), εντός των οποίων υπήρχαν ίχνη καύσης, διάφορα κατάλοιπα εξημερωμένων φυτών και ζώων, λίθινα (**Εικόνα 58**) και οστέινα τέχνηρα, λίθινα ενώτια (**Εικόνα 59**), μάζες πηλού, καθώς και ένα σύνολο περίπου 122 οστράκων κεραμικής⁴⁷³. Αρχικά ταύτισε τους λάκκους με «υπόσκαφες οικίες»⁴⁷⁴, αλλά αργότερα τους χαρακτήρισε «άγνωστης χρήσης»⁴⁷⁵.

Την ίδια περίοδο ο Δημήτριος Θεοχάρης πραγματοποίησε έρευνες στη μαγούλα του Σέσκλου (**Χάρτης 12**), με σκοπό να αποκαλύψει και ο ίδιος «προ - κεραμικά» στρώματα⁴⁷⁶. Στον πυθμένα μικρών τομών στη μαγούλα (τομέας Α)⁴⁷⁷

⁴⁶⁶ Evans et al 1964, 132

⁴⁶⁷ Προς αποφυγή επαναλήψεως, για μία εκτεταμένη αναφορά στη θέση βλέπε Κεφάλαιο 5.1 της εργασίας ή εναλλακτικά τις δημοσιεύσεις Jacobsen 1969. Jacobsen & Farrand 1987. Farrand 2000. Perlès et al 2013

⁴⁶⁸ Για τις ραδιοχρονολογήσεις C14 στο Φράγχθι βλ. http://www.14sea.org/3_11b.html#site1, ενώ για την Κνωσό βλ. http://www.14sea.org/3_11b.html#site2

⁴⁶⁹ Με εξαίρεση τη χρονολογία ίδρυσης του οικισμού, μέχρι στιγμής δεν έχουν γίνει σαφείς φάσεις διαχωρισμού ανάμεσα στην Αρχική Νεολιθική και την Αρχαιότερη Νεολιθική Ι βλ. Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 58. http://www.14sea.org/3_11d.html

⁴⁷⁰ Αρχικά είχε υπολογίσει το στρώμα στο 1 μέτρο και αργότερα μείωσε στα 0.50μ. βλ. Milojcic 1962, 14

⁴⁷¹ Milojcic 1960, 320

⁴⁷² Οι λάκκοι είχαν μήκος 2.60 – 3.89μ και πλάτος 1.80 – 2.60μ. βλ. Milojcic 1960. 324. Reingruber 2005, 161. Perlès 2001, 70

⁴⁷³ Την ύπαρξη των οστράκων ερμήνευσε ως αναμοχλεύσεις από το υπερκείμενο στρώμα κεραμικής της Αρχαιότερης Νεολιθικής βλ. Milojcic 1962, 19. Perlès 2001, 70, 77, 81

⁴⁷⁴ Milojcic 1959, 6

⁴⁷⁵ Milojcic 1962, 12

⁴⁷⁶ Perlès 2001, 68 υποσημείωση 8

⁴⁷⁷ Διερεύνησε το στρώμα σε 7 τομές βλ. Θεοχάρης 1962, 24 – 29. Winjen 1981, 10 - 11

(Εικόνα 60) και στα δυτικά αυτής (τομέας Γ)⁴⁷⁸, εντόπισε ορύγματα⁴⁷⁹ με ίχνη καύσης στο εσωτερικό τους, καθώς και διάφορα διατροφικά υπολείμματα, λίθινα και οστείνα τέχνηρα, αλλά και ελάχιστα όστρακα κεραμικής⁴⁸⁰. Στην τομή 2 του Τομέα Γ εντόπισε λαξευμένο όρυγμα επί του φυσικού εδάφους⁴⁸¹ **(Εικόνα 61)**, εντός του οποίου υπήρχε παρόμοιο σύνολο ευρημάτων με αυτό των λάκκων του Τομέα Α, χωρίς κεραμική⁴⁸².

Σύμφωνα με την εκ νέου αξιολόγηση των αρχαιολογικών δεδομένων στην Άργισσα Μαγούλα και στο Σέσκλο από μεταγενέστερους/ες ερευνητές/τριες όπως η Catherine Perlès και η Agathe Reingruber, δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται η αρχική ερμηνεία των Milošević και Θεοχάρη περί εγκαταστάσεων από προκεραμικές κοινότητες⁴⁸³. Στην περίπτωση του Σέσκλου με εξαίρεση το όρυγμα της τομής 2 του Τομέα Γ, στο οποίο απουσιάζει η κεραμική, σε καμία άλλη από τομή δεν αναγνωρίζεται η ύπαρξη ενός πραγματικά «ακεραμικού» στρώματος⁴⁸⁴. Επιπλέον, τα όστρακα στο εσωτερικό των λάκκων, είναι όμοια τεχνοτροπικά με εκείνα της επόμενης περιόδου, και πιθανώς όντως ανήκουν στην AN I, περίοδο κατά την οποία τα ορύγματα αυτά λειτουργούσαν ως οικίες⁴⁸⁵.

Στην περίπτωση της Άργισσας, η Agathe Reingruber, επισημαίνει πως αφενός το πάχος της επίχωσης αυτής δεν ξεπερνούσε τα 0.30εκ⁴⁸⁶ και αφετέρου δεν παρατηρούνται εργασίες λάξευσης για τη δημιουργία των ορυγμάτων. Αντιθέτως οι λάκκοι πιθανώς αποτελούσαν ανωμαλίες του φυσικού εδάφους όπως ακριβώς τους συνάντησαν οι πρώτοι κάτοικοι κατά την άφιξή τους στην περιοχή⁴⁸⁷. Αναφορικά με τα όστρακα αν και είναι λιγότερα από εκείνα της κλασικής AN I φάσης (στρώμα 29) **(Πίνακας 6)**, η παρουσία τους οπωσδήποτε δεν οφείλεται σε αναμοχλεύσεις από τα υπερκείμενα κεραμικά στρώματα⁴⁸⁸. Η Reingruber κατέληξε στο ότι δεν υπάρχουν πουθενά μεγάλου πάχους, μακροχρόνιες και οριζόντια εκτενείς επιχώσεις⁴⁸⁹ και ότι

⁴⁷⁸ Θεοχάρης 1972a, 8. Θεοχάρης 1972b, 10. Winjen 1981, 16

⁴⁷⁹ Θεοχάρης 1962, 29. Winjen 1981, 11 και 48

⁴⁸⁰ Θεοχάρης 1962, 28 – 29. Του ίδιου 1963, 42. Perlès 2001, 69. Reingruber 2005, 167

⁴⁸¹ Θεοχάρης 1972b, 10. Winjen 1981, 17

⁴⁸² Θεοχάρης 1972a, 10 – 11. Του ίδιου 1972b, 10. Winjen 1981, 17 – 18

⁴⁸³ Reingruber 2015, 154

⁴⁸⁴ Winjen 1981, 11 και 17

⁴⁸⁵ Perlès 2001, 185

⁴⁸⁶ Reingruber 2005, 162

⁴⁸⁷ Reingruber 2005, 164

⁴⁸⁸ Reingruber 2005, 164

⁴⁸⁹ Reingruber 2005, 164 - 165

είναι πολύ πιθανό (βλ. παρακάτω), ο Milošević να ανέσκαψε επιχώσεις εξωτερικά του κύριου πυρήνα του οικισμού και όχι στρώματα κάποιας «ακεραμικής» εγκατάστασης⁴⁹⁰. Άλλωστε και οι ραδιοχρονολογήσεις των δύο οικισμών συγκλίνουν στην ίδρυσή τους περί το 6500 π.Χ.⁴⁹¹ (**Πίνακες 7, 8**), δηλαδή κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική Ι, όταν η κεραμική ήταν σε πλήρη χρήση στις πρώιμες νεολιθικές κοινότητες.

6.1.2 Αρχική Νεολιθική φάση στην Κνωσό της Κρήτης

Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στην Κρήτη καταγράφονται ήδη από την Κατώτερη Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική περίοδο στη νότια ακτή του νησιού στη θέση Πλακιάς⁴⁹², ωστόσο η Κνωσός αποτελεί την πρωιμότερη χρονολογικά θέση του νησιού στην οποία μαρτυρούνται για πρώτη φορά στοιχεία μόνιμης εγκατάστασης (**Χάρτης 13**). Η Νεολιθική Κνωσός ανασκάφηκε συστηματικά από το 1956 έως και το 1971 υπό την καθοδήγηση των Sinclair Hood και John D. Evans⁴⁹³, στην περιοχή της Κεντρικής Αυλής του Μινωικού Ανακτόρου (**Εικόνα 62**). Αποκαλύφθηκαν 10 στρωματογραφικές ενότητες από την Τελική Νεολιθική (στρώμα Ι) έως και την Ακεραμική Νεολιθική (στρώμα Χ)⁴⁹⁴. Νεότερες έρευνες ακολούθησαν το 1997 από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υπό την καθοδήγηση του Νίκου Ευστρατίου⁴⁹⁵, με στόχο την περαιτέρω αποσαφήνιση των δεδομένων από τις ανασκαφές του Evans⁴⁹⁶ (**Εικόνα 63**).

Η Αρχική Νεολιθική, δηλαδή το ακεραμικό στρώμα Χ της Κνωσού, χρονολογείται περίπου το 6700 π.Χ.⁴⁹⁷ (**Πίνακας 9**) και σώζει αποσπασματικά αρχιτεκτονικές δομές από ψημένες πλίνθους⁴⁹⁸, ίχνη από πασσαλότρυπες και λάκκους, περιμετρικά των οποίων υπήρχαν ελάχιστες φολίδες από οψιανό και πυριτόλιθο, καθώς και μακρολιθικά εργαλεία (πελέκεις) (**Εικόνα 64**) και τριπτά

⁴⁹⁰ Reingruber 2008, 155

⁴⁹¹ Reingruber 2015, 153. http://www.14sea.org/3_IIc.html

⁴⁹² Strasser et al 2010, 153

⁴⁹³ Evans et al 1964, 132. Efstratiou et al 2013, 1

⁴⁹⁴ Evans et al 1964, 132

⁴⁹⁵ Efstratiou et al 2013, 27

⁴⁹⁶ Τα στρώματα του Evans έχουν αποδοθεί με λατινική αρίθμηση από το Ι – Χ βλ. Efstratiou et al 2013, 25

⁴⁹⁷ Οι χρονολογήσεις προκύπτουν από μετρήσεις C₁₄, ενώ το πάχος του στρώματος είναι 0.50 – 0.60μ βλ. Efstratiou et al 2013, 29. Reingruber – Thissen 2009, 758 - 761. Douka et al 2017, 309. http://www.14sea.org/3_IIb.html#site2

⁴⁹⁸ Evans et al 1964, 142. Του ίδιου 1971, 101. Efstratiou et al 2013, 27

εργαλεία από τοπικό χαλαζία⁴⁹⁹, ενώ απουσιάζουν οι αιχμές βελών⁵⁰⁰ και η κεραμική⁵⁰¹. Ζωοαρχειολογικές και αρχαιοβοτανικές αναλύσεις υποδηλώνουν κατανάλωση εξημερωμένων φυτών και ζώων⁵⁰², όπως τα βοοειδή, τα αιγοπρόβατα⁵⁰³ και τα δημητριακά και σε μικρότερο βαθμό τα όσπρια⁵⁰⁴.

6.1.2 Συζήτηση

Στο σύνολό τους τα ευρήματα επιβεβαιώνουν για πρώτη φορά στον Ελλαδικό χώρο την παρουσία ακεραμικού οικισμού με μόνιμα χαρακτηριστικά, μόλις μερικές εκατοντάδες χρόνια προτού κάνουν την εμφάνισή τους οι κοινωνίες της Αρχαιότερης Νεολιθικής⁵⁰⁵. Λόγω της έλλειψης ενδείξεων κάποιας τοπικής διαδικασίας εξημέρωσης των διατροφικών ειδών που αναφέρθηκαν παραπάνω⁵⁰⁶, η ίδρυση της Νεολιθικής Κνωσού θα μπορούσε να αποδοθεί σε μετακινήσεις γεωργικών ομάδων εξ Ανατολών, ακόμη και από την Κύπρο, οι οποίες είχαν ήδη υιοθετήσει τον νεολιθικό τρόπο ζωής⁵⁰⁷. Όμως η παρουσία του Μηλιακού οψιανού στη θέση, καταδεικνύει μία ομάδα με ικανότητες ναυσιπλοΐας, εξοικειωμένη με τη θάλασσα και η οποία πιθανότατα ανήκει στο ευρύτερο δίκτυο διακίνησης του πετρώματος. Το δίκτυο αυτό αναπόφευκτα αποτέλεσε μέσο απόκτησης επαφών και σχέσεων και με άλλες ομάδες που δραστηριοποιούνταν στον Αιγαιακό χώρο⁵⁰⁸. Αν και δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν οι πιθανές κατευθύνσεις των μετακινήσεων, ούτε και οι ρίζες των πρώτων αγροτικών ομάδων που εγκαταστάθηκαν την Κνωσό⁵⁰⁹, είναι βέβαιο πως η ίδρυση της θέσης ήταν αποτέλεσμα των επαφών που ανέπτυξαν τα περιφερειακά Μεσολιθικά σύνολα του Αιγαιακού χώρου⁵¹⁰, όπως το Φράγγθι⁵¹¹ με τις αγροτικές ομάδες από το Çukuriçi Höyük⁵¹² και το Ulucak⁵¹³ στα Μικρασιατικά παράλια την περίοδο αυτή.

⁴⁹⁹ Horwitz 2013, 173

⁵⁰⁰ Horwitz 2013, 173

⁵⁰¹ Evans 1971, 99. Efstratiou et al 2013, 27

⁵⁰² Efstratiou et al 2013, 27

⁵⁰³ Ripoll 2013, 133

⁵⁰⁴ Sarpaki 2013, 87

⁵⁰⁵ Evans 1971, 99. Efstratiou et al 2013, 27

⁵⁰⁶ Douka et al 2017, 312

⁵⁰⁷ Douka et al 2017, 309

⁵⁰⁸ Reingruber 2011, 301 – 303

⁵⁰⁹ Douka et al 2017, 314

⁵¹⁰ Reingruber 2018, 10

⁵¹¹ Jacobsen & Farrand 1987, 2

⁵¹² Horejs et al 2015, 307

⁵¹³ Çilingiroğlu A et al 2012, 149.

Υπό αυτό το πρίσμα, η εμφάνιση μίας γεωργικής ομάδας σε μία απομακρυσμένη περιοχή όπως η Κρήτη δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Το πραγματικά ενδιαφέρον και άξιο περαιτέρω εξέτασης είναι η έκταση και ο βαθμός άσκησης της ναυσιπλοΐας στον Αιγαιακό χώρο την περίοδο αυτή. Οι πρώτοι κάτοικοι της ακεραμικής ή της Αρχικής Νεολιθικής, αποτελούν μία οργανωμένη αγροκτηνοτροφική κοινότητα, η οποία δεν είναι εξοικειωμένη με το νησιωτικό περιβάλλον⁵¹⁴. Αυτό φαίνεται κυρίως από τη σύντομη διάρκεια ζωής του οικισμού στη φάση αυτή και από το κενό μίας χιλιετίας που ακολουθεί έως την επόμενη εγκατάσταση, γεγονός που υποδηλώνει είτε μετακίνηση της κοινότητας σε κάποια άλλη γειτονική περιοχή, είτε στην καθολική εγκατάλειψη του χώρου και την επανακατοίκησή του από μία νέα ομάδα⁵¹⁵. Η απομονωμένη γεωγραφικά τοποθεσία της Κνωσού αντισταθμίζεται από τη στρατηγική της θέση κοντά στη θάλασσα, η οποία προσφέρει στην αρχική ομάδα τη δυνατότητα δραστηριοποίησης στο θαλάσσιο Αιγαιακό δίκτυο⁵¹⁶. Από μόνη της μία τέτοια εγκατάσταση δεν μπορεί να εξηγήσει ολοκληρωτικά την έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα, βέβαια προσφέρει ωστόσο πολυσήμαντες πληροφορίες για την ύπαρξη προκεραμικών κοινοτήτων και στον Ελλαδικό χώρο πριν την Αρχαιότερη Νεολιθική.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της Αρχικής Νεολιθικής στην Ελλάδα, ως φάση μαρτυράται περιορισμένα και αποσπασματικά, ενδεχομένως και λόγω της δυσκολίας εντοπισμού ή της ελλιπούς διατήρησης τέτοιων θέσεων στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, εγκαταστάσεις όπως αυτή της Κνωσού, το σπήλαιο Φράγγχι και ενδεχομένως και ο οικισμός της Μαυροπηγής – Φυλλοτσαΐρι στην Κοζάνη (βλ. παρακάτω), παρουσιάζουν ενδείξεις προσαρμογής σε έναν τρόπο ζωής, όχι απαραίτητα επειδή οι ομάδες προέρχονται εξ Ανατολών, αλλά ίσως επειδή οι νεοσύστατες γεωργικές κοινότητες πιθανότατα αποτελούνται από Μεσολιθικές ομάδες, οι οποίες μόλις έχουν προσαρμόσει στοιχεία του νεολιθικού τρόπου ζωής.

6.2 Αρχαιότερη Νεολιθική I 6500 – 6300 π.Χ

Η Αρχαιότερη Νεολιθική διαρκεί βάσει ραδιοχρονολογήσεων από το 6500 – 6000/5700 π.Χ⁵¹⁷ όταν και παρατηρείται η προοδευτική εξάπλωση μόνιμων οικισμών

⁵¹⁴ Douka et al 2017, 312

⁵¹⁵ Douka et al 2017, 317

⁵¹⁶ Douka et al 2017, 317

⁵¹⁷ Perlès 2001, 99

στον γεωγραφικό ορίζοντα του Ελλαδικού χώρου⁵¹⁸. Υποδιαιρείται βάσει της κεραμικής τυπολογίας σε τρεις υποφάσεις την Αρχαιότερη Νεολιθική I με τη μονόχρωμη κεραμική (6500 – 6300 π.Χ), την Αρχαιότερη Νεολιθική II (6300 – 6000 π.Χ) με τα ερυθρά αγγεία με στιλβωμένες επιφάνειες και μελανοστεφή ή άλλα πρώιμα διακοσμητικά στοιχεία και την Αρχαιότερη Νεολιθική III (6000 - 5700 π.Χ), με την εμπίεστη τεχνική⁵¹⁹. Οι οικισμοί μονιμοποιούν τον χαρακτήρα της οργάνωσής τους, με τις οικίες να σχηματίζουν συστάδες ανάμεσά στις οποίες παρεμβάλλονται ελεύθεροι κοινόχρηστοι χώροι⁵²⁰. Η αρχιτεκτονική συνίσταται κυρίως σε πασσαλόπηκτη δόμηση ή wattle and daub τεχνική⁵²¹ και πήλινα ή λιθόστρωτα δάπεδα⁵²², όπου και πραγματοποιούνται μερικώς οι καθημερινές δραστηριότητες. Η οικονομία εξ' ολοκλήρου βασίζεται στη μεθοδική άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, ωστόσο στα πρώτα χρόνια υπάρχει επιπροσθέτως και το κυνήγι⁵²³. Τέλος, τον υλικό πολιτισμό συμπληρώνει η κατασκευή και η χρήση πήλινων αντικειμένων όπως τα ειδώλια, οι σφραγίδες και τα αγγεία⁵²⁴, ενώ δεν απουσιάζουν και οι έμμεσες μαρτυρίες υφαντουργίας⁵²⁵.

Για πολλά χρόνια υπήρχε η άποψη πως οι πρώτες ομάδες της Αρχαιότερης Νεολιθικής δρούσαν στην κεντρική Ελλάδα⁵²⁶, διότι οι περισσότερες μαρτυρίες προέρχονταν από το Γεντίκι, τα Ζερέλια⁵²⁷, την Οτζάκι Μαγούλα⁵²⁸, την Σουφλί Μαγούλα⁵²⁹, την Άργισσα Μαγούλα και το Σέσκλο (6500 π.Χ) της ανατολικής Θεσσαλίας. Τα τελευταία χρόνια η έρευνα υπέδειξε πως ως περίοδος, όχι μόνο δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη περιοχή⁵³⁰, αλλά εκτείνεται σε όλον τον Ελλαδικό χώρο. Για παράδειγμα στη Δυτική Θεσσαλία και ειδικά στην περιοχή του Κάμπου της Καρδίτσας (**Χάρτης 14**), εντοπίστηκαν τουλάχιστον 891 σημεία αρχαιολογικού

⁵¹⁸ Perlès 2001, 113

⁵¹⁹ Souvatzi et al 2021, 1178

⁵²⁰ Perlès 2001, 193. Παπαδόπουλος 2016, 58

⁵²¹ Perlès 2001, 180 και 186. Παπαδόπουλος 2016, 58

⁵²² Perlès 2001, 190

⁵²³ Παπαδόπουλος 2016, 58 - 59

⁵²⁴ Perlès 2001, 98

⁵²⁵ Έμμεσες μαρτυρίες αποτελούν οι αποτυπώσεις ψάθας στη βάση αγγείων, τα υφαντικά βαρίδια και σφονδύλια, καθώς και οι οστέινες βελόνες βλ. Perlès 2001, 243 - 252

⁵²⁶ Perlès 2001, 115- 120

⁵²⁷ Souvatzi et al 2021, 1179 – 1182

⁵²⁸ Milojcic 1971, 14 – 16

⁵²⁹ Γαλλής 1982, 23

⁵³⁰ Για μια σύντομη επισκόπηση των θέσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία βλ. Souvatzi et al 2021, 1179 - 1186

ενδιαφέροντος⁵³¹ (**Χάρτης 15**), 7 εκ των οποίων χρονολογούνται στην AN⁵³². Μάλιστα μία από αυτές, ο Πρόδρομος II, ιδρύθηκε το 6416 π.Χ (**Πίνακας 10**), δηλαδή σχεδόν ίδια χρονική περίοδο με την Άργισσα και το Σέσκλο⁵³³, ενώ ο υλικός του πολιτισμός μοιράζεται κοινά στοιχεία με τη βόρεια Ελλάδα⁵³⁴. Στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, κατά την περίοδο αυτή υπάρχουν τουλάχιστον τρεις εγκαταστάσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής, η Μαγούλα Καραμουρλάρ⁵³⁵, η Ομβριά και η Αμυγδαλή 1⁵³⁶. Στη βόρεια Ελλάδα και συγκεκριμένα στην περιοχή της Θράκης, το σύγχρονο ερευνητικό πρόγραμμα *MapFarm* (Mapping the early farmers in Thrace)⁵³⁷, έχει αναγνωρίσει τουλάχιστον 27 εγκαταστάσεις της περιόδου⁵³⁸ (**Χάρτης 16**). Η αρχαιότερη εξ αυτών είναι η Μάκρη στην περιοχή του Έβρου, όπου ραδιοχρονολογήσεις C₁₄ κατέδειξαν δραστηριότητα από το 6400 / 6010 π.Χ⁵³⁹ και πιθανότερα από το 6200/ 6100 π.Χ⁵⁴⁰, σχεδόν σύγχρονη δηλαδή με την εγκατάσταση Hoca Çeşme, αλλά πρωιμότερη από τον οικισμό Ασαği Pinar στην Ανατολική Θράκη. Στην περιοχή της Μακεδονίας έρευνες με πυρηνοληψίες σύμφωνα με τη μέθοδο των

⁵³¹ Στο πλαίσιο του προγράμματος «αναδασμός της γης» το οποίο άλλαξε ριζικά την τοπογραφία του κάμπου διάφοροι ερευνητές όπως η Αθανασία (Νάνσυ) Κραχτοπούλου και άλλοι επιστήμονες με τη χρήση ψηφιακών μεθόδων προσπαθούν να ανιχνεύσουν και να καταγράψουν τις αρχαιότητες της περιοχής. Από τα 891 σημεία τα 377 σχετίζονται με οικισμούς που σώζουν ανάγλυφο ή αφορούν ταφικούς τύμβους βλ. Κραχτοπούλου κ.α 2015, 179. Krahtorouli et al 2020, 31

⁵³² Krahtorouli 2019, 76

⁵³³ Τα ευρήματα του οικισμού της Αρχαιότερης Νεολιθικής I περιορίζονται στην υψηλή ραδιοχρονολόγηση της πρώτης εγκατάστασης και ενδεχομένως στην ξύλινη στέγη την οποία είχε αποκαλύψει ο Γ. Χουρμουζιάδης κατά τις πρώτες έρευνες του 1970 – 1972 βλ. Χουρμουζιάδης 1971, 174. Του ίδιου 1972, 399. Για τη χρονολόγηση βλ. Krahtorouli 2019, 76 και της ίδιας 2020, 31 - 32

⁵³⁴ Στη θέση αναγνωρίζονται τα κατάλοιπα από λαθούρι το οποίο δεν υπάρχει σε κάποιον άλλον οικισμό της Θεσσαλίας, παρά μόνο στα Σέρβια της Β. Ελλάδος και τα κράνα, τα οποία είναι γνωστά στον Ελλαδικό χώρο από τη Νέα Νικομήδεια και τους Σιταγρούς βλ. Halstead & Jones 1980, 103 και 106. Ενδιαφέρον έχει και ο τρόπος καταστροφής του οικισμού της AN II στα τέλη του 6000 π.Χ από πυρκαγιά και η οποία σύμφωνα με τις νέες έρευνες πιθανόν ήταν εσκεμμένη βλ. Krahtorouli et al 2020, 37. Η πρακτική του καμένου ορίζοντα αφορά μία διαδεδομένη ενέργεια στα Βαλκάνια και την Ανατολή ήδη από το 6500 π.Χ μάλιστα στο Ulucak από τα Μικρασιατικά παράλια συναντάται το 6200 π.Χ (φάση V) βλ. Brami et al 2014, 171

⁵³⁵ Perlès 2001, 128 - 129

⁵³⁶ Σύμφωνα με τις πληροφορίες από πρόσφατη διάλεξη 28/3/2023 των Δημήτρη Αγνωσιώτη και Γιώργου Τουφεξή «Η λίμνη Κάρλα στην προϊστορία» που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο σεμιναριακού μαθήματος του ΠΜΣ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, *Αρχαιολογία της Θεσσαλίας: νέες έρευνες και σύγχρονες προσεγγίσεις*

⁵³⁷ Πρόκειται για ένα τριετές ερευνητικό πρόγραμμα που πραγματοποιείται υπό τη συνεργασία και αιγίδα του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και άλλων Πανεπιστημίων (ΑΠΘ κλπ.) και φορέων (Εφορίες Αρχαιοτήτων και άλλων ερευνητικών κέντρων), σκοπό έχει τον εντοπισμό και την καταγραφή θέσεων της Νεολιθικής περιόδου για πληροφορίες βλ. <https://mapfarm.he.duth.gr/> και Urem et al 2022, 118

⁵³⁸ Οι θέσεις χρονολογικά καλύπτουν όλη τη Νεολιθική περίοδο, υπάρχουν και ορισμένες της αρχαιότερης νεολιθικής βλ. Urem et al 2022, 119

⁵³⁹ Ammerman et al 2008, 148

⁵⁴⁰ Efstratiou 2016, 108

καρότων στο Ντικιλί Τας στην Καβάλα, κατέδειξαν ως ιδρυτική φάση εγκατάστασης το 6434/6356 π.Χ⁵⁴¹, σχεδόν σύγχρονη εγκατάσταση με τους οικισμούς της Θεσσαλίας. Λίγο πρωιμότερος φαίνεται να είναι ο οικισμός στη Μαυροπηγή - θέση Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης (**Χάρτης 17**), με ιδρυτική φάση το 6624 π.Χ⁵⁴². Στην ίδια περιοχή και λίγο υστερότερες χρονολογικά, περί το 6500 π.Χ παρουσιάζονται οι θέσεις Σουλούκια – Ποντοκόμης⁵⁴³ και Βρύση – Ποντοκόμης στην Κοζάνη⁵⁴⁴.

Βάσει των ανωτέρω, παρατηρείται ότι κατά την έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο, υπάρχει διασπορά κατοίκησης στον χάρτη και δεν περιορίζεται γεωγραφικά, αντίθετα από ό,τι θεωρούνταν παλαιότερα μόνο στην Κεντρική Ελλάδα⁵⁴⁵. Μέσω της διασποράς αυτής γίνεται σαφές, πως η νεολιθικοποίηση του Ελλαδικού χώρου είναι αποτέλεσμα μίας σύνθετης διαδικασίας που περιλαμβάνει μετακινήσεις, οι οποίες προέκυψαν ως απόρροια της αλληλεπίδρασης των δευτερογενών περιοχών νεολιθικοποίησης όπως τα Μικρασιατικά παράλια, ο Ελλαδικός χώρος και τα Βαλκάνια, με τις κύριες ζώνες διαμόρφωσης του φαινομένου, δηλαδή την Ανατολία, στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας⁵⁴⁶.

6.2.1 Μαυροπηγή - θέση Φυλλοτσαΐρι Κοζάνης (6624 π.Χ)

Αν και κατά τι μεταγενέστερη από τις εγκαταστάσεις της Αρχικής Νεολιθικής στην Κνωσό και στο σπήλαιο Φράγγχι στον Ελλαδικό χώρο, καθώς και από τους οικισμούς Çukuriçi Höyük⁵⁴⁷ και Ulucak⁵⁴⁸ στα Μικρασιατικά Παράλια, η Μαυροπηγή - θέση Φυλλοτσαΐρι, είναι μία από τις πρωιμότερες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο, με ισχυρές ενδείξεις να αποτελεί και η ίδια μία θέση της Αρχικής Νεολιθικής⁵⁴⁹. Ο οικισμός βρίσκεται νότια της Πτολεμαΐδας, μεταξύ των όρων Βερμίου και Ασκιού⁵⁵⁰, στη λεκάνη της Κίτρινης

⁵⁴¹ Lespez et al 2013, 5

⁵⁴² Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 50

⁵⁴³ Stroulia et al 2022, 95 - 96

⁵⁴⁴ Καραμήτρου - Μεντεσίδη 2014, 244

⁵⁴⁵ Perlès 2001, 115- 120

⁵⁴⁶ Özdoğan E 2015, 34

⁵⁴⁷ Horejs et al 2015, 297 - 298

⁵⁴⁸ Çilingiroğlu A et al 2012, 139

⁵⁴⁹ Από τα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα δεδομένα δεν είναι ξεκάθαρο εάν παρήγαγαν κεραμική από την ιδρυτική φάση εγκατάστασης ή εάν η κεραμική εμφανίστηκε το 6500 π.Χ όπως και στους υπόλοιπους οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής βλ. Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 68

⁵⁵⁰ Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 49

Λίμνης, μίας πυκνοκατοικημένης κατά τους προϊστορικούς χρόνους περιοχή⁵⁵¹. Ανασκαφές από το 2005 έως και το 2006 από την ΕΦΑ Κοζάνης υπό τη διεύθυνση της Γεωργίας Καραμήτρου – Μεντεσίδη⁵⁵², αποκάλυψαν εκτεταμένο οικισμό της Αρχαιότερης Νεολιθικής που χρονολογείται από το 6624 έως και το 5900 π.Χ⁵⁵³ και αποτελεί την πρωιμότερη χρονολογικά θέση που έχει εντοπιστεί έως και σήμερα συνολικά στη Βόρεια Ελλάδα. Η κατοίκηση διακρίνεται σε 3 υποφάσεις, Στρώμα III 6624 – 6500 π.Χ, Στρώμα II 6400 – 6300 π.Χ και Στρώμα I 6200 – 5900 π.Χ⁵⁵⁴ (**Πίνακας 11**).

Κατά την ιδρυτική φάση (Στρώμα III 6624 – 6500 π.Χ) η κατοίκηση περιορίζεται στο κεντρικό τμήμα του οικισμού (**Εικόνα 65**) και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη ενός ημι – υπόγειου ορύγματος λαξευμένου επί του φυσικού εδάφους («Κεντρικό όρυγμα»), βάθους 2μ. και έκτασης 25 τ.μ, με επικλινή τοιχώματα⁵⁵⁵ (**Εικόνα 66**). Το όρυγμα αυτό διέθετε κεντρική είσοδο που οδηγούσε σε δύο χώρους με πήλινα δάπεδα πάνω στα οποία υπήρχε μία θερμική κατασκευή⁵⁵⁶. Ο υλικός πολιτισμός της φάσης αυτής συνίσταται σε ελάχιστα μονόχρωμα αγγεία (**Εικόνα 67**), οστέινα και τριπτά εργαλεία (**Εικόνα 68**), λίθινες λεπίδες από οψιανό και λιγότερο από τοπικό λίθο⁵⁵⁷, και άλλα πήλινα αντικείμενα όπως σφονδύλια, ειδώλια και σφραγίδες⁵⁵⁸ (**Εικόνα 69**). Στην επόμενη φάση (Στρώμα II 6400 – 6300 π.Χ) ο οικισμός επεκτάθηκε περίξ του «Κεντρικού ορύγματος»⁵⁵⁹, στα βορειοδυτικά με την λάξευση ενός ακόμη ημι – υπόγειου κτίσματος το «Δυτικό όρυγμα» και νότια με τη κατασκευή του «Ελλειψοειδούς οικήματος»⁵⁶⁰. Την περίοδο αυτή αυξήθηκε η κατασκευή εργαλείων από χαλαζία, ενώ μειώθηκε η εμφάνιση του οψιανού και του πυριτόλιθου⁵⁶¹. Το τέλος της φάσης αυτής σηματοδοτείται από την μερική

⁵⁵¹ Ευρύτερα εντοπίζονται πλήθος οικισμών που καλύπτει όλη τη περίοδο της Νεολιθικής εποχής βλ. Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 49

⁵⁵² Η θέση δεν υφίσταται σήμερα, καθώς αφού ανασκάφηκε, καταστράφηκε στο πλαίσιο εξόρυξης λιγνίτη της ΔΕΗ βλ. Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 50

⁵⁵³ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 58

⁵⁵⁴ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 68

⁵⁵⁵ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 51

⁵⁵⁶ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 51

⁵⁵⁷ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 72 - 73

⁵⁵⁸ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 62

⁵⁵⁹ Στη φάση αυτή το οίκημα διατήρησε την ημι – υπόγεια μορφή, ωστόσο επεκτάθηκε το δάπεδό του προκειμένου να φιλοξενηθούν επαρκώς οι δραστηριότητες στο εσωτερικό του, όπως υποδηλώνουν τα αγγεία, τα τριπτά εργαλεία για τη σύνθλιψη των δημητριακών, τα ζωικά οστά και οι μάζες πηλού βλ. Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 51

⁵⁶⁰ Καραμήτρου – Μεντεσίδη et al 2016, 55

⁵⁶¹ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89

καταστροφή του «κεντρικού ορύγματος» από πυρκαγιά. Κατά την τελευταία φάση κατοίκησης της Αρχαιότερης Νεολιθικής (Στρώμα I 6200 – 5900 π.Χ)⁵⁶², ο οικισμός απέκτησε σύνθετη πολεοδομική κάτοψη⁵⁶³. Ο υλικός πολιτισμός καθόλη τη διάρκεια της εγκατάστασης παραμένει σχετικά ίδιος, με μόνο το υλικό των λίθινων εργαλείων να διαφοροποιείται ανά φάση. Οι αρχαιοβοτανικές⁵⁶⁴ και ζωοαρχαιολογικές αναλύσεις⁵⁶⁵, δείχνουν μία αγροτική και κτηνοτροφική κοινότητα.

6.2.1 Συζήτηση

Ο οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι παρουσιάζει εξ αρχής οργανωμένο χαρακτήρα κατοίκησης και ακολουθεί τον νεολιθικό τρόπο ζωής, ωστόσο βρίσκεται σε στάδιο προσαρμογής. Το στάδιο αυτό παρατηρείται σε διάφορα στοιχεία του πολιτισμικού ορίζοντα, όπως στην αρχιτεκτονική, στον υλικό εξοπλισμό, στις συμβολικές πρακτικές και την εξασφάλιση της τροφής. Η επιλογή των κατοίκων να κατασκευάσουν ένα κυκλικό ημιυπόγειο όρυγμα και να διαμείνουν σε αυτό, αποδεικνύει αφενός τη χρήση των κατασκευών αυτών, ως οικίες⁵⁶⁶. Κατά δεύτερον, η συνεχής του χρήση και η διατήρηση της κυκλικής του μορφής, υποδηλώνει τη συνειδητή προτίμηση των κατοίκων να παραμείνουν σε έναν περιορισμένο χώρο, εκφράζοντας συμβολικά την αναγνώριση της προέλευσης σε γραμμές της κοινής καταγωγής και ενισχύοντας παράλληλα ζητήματα της κοινωνικής μνήμης⁵⁶⁷.

Ομοίως και στον εργαλειακό εξοπλισμό παρατηρούνται σταδιακές μεταβολές που υποδηλώνουν φάση προσαρμογής της ομάδας στην περιοχή. Το σύνολο των λιθοτεχνιών δημιουργεί το ενδεχόμενο η ιδρυτική ομάδα να εγκαταστάθηκε

⁵⁶² Το δάπεδο επεκτάθηκε ενώ στην επιφάνεια του εντοπίστηκαν πληθώρα ευρήματα, δηλωτικά της οικιακής χρήσης του χώρο βλ. Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 51

⁵⁶³ Το «κεντρικό όρυγμα» μετατράπηκε σε υπέργεια οικία διατηρώντας το κυκλικό του σχήμα και περίξ αυτής οικοδομήθηκαν 7 υπέργεια τετράπλευρης κάτοψης οικήματα με ανωδομή από wattle and daub, τα οποία εσωτερικά φέρουν πήλινα δάπεδα. Την κάτοψη του οικισμού συμπληρώνουν οι αύλακες και οι απορριμματικοί ή αποθηκευτικοί λάκκοι, ενώ σε διάφορα άλλα υπαίθρια μέρη του οικισμού υπήρχαν πρόχειρες κατασκευές εν είδει ποιμνιοστασίων που ορίζονταν από πασσαλότρυπες. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται για πρώτη φορά και ταφές κάτω από τα δάπεδα των οικιών ή σε λάκκους βλ Karamitrou – Mentessidi et al 2016 53 - 57

⁵⁶⁴ Βαλαμώτη 2011, 246

⁵⁶⁵ Μιχαλοπούλου 2017, 305

⁵⁶⁶ Perlès 2001, 185

⁵⁶⁷ Άλλες πρακτικές έκφρασης της κοινωνικής μνήμης αποτελούν και οι ταφές κάτω από τα δάπεδα, ωστόσο αυτές προστίθενται στον συμβολικό πολιτισμικό ορίζοντα της κοινότητας κατά την τελευταία φάση κατοίκησης (Στρώμα I 6200 π.Χ) και όχι στην αρχή και θα μπορούσαν να είναι αποτέλεσμα των επαφών και των επιρροών που άσκησαν γειτονικές περιοχές, όπως η Νέα Νικομήδεια, καθώς ταυτόχρονα εμφανίζονται στους δύο οικισμούς οι τετράπλευρες υπέργειες οικίες βλ. Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 69

φέρνοντας την εξωγενή πρώτη ύλη (οψιανός - πυριτόλιθος) ως έτοιμα προϊόντα υπό τη μορφή λεπίδων κατασκευασμένων με την τεχνική της πίεσης⁵⁶⁸. Παρόμοια λιθοτεχνία από οψιανό με τέτοια τεχνική υπάρχει την ίδια περίοδο στο Çukuriçi Höyük στα Μικρασιατικά παράλια⁵⁶⁹, στα Ανατολικά Βαλκάνια (Βουλγαρία) στο Karanovo I⁵⁷⁰ και στο σπήλαιο Φράγγχι στην Ελλάδα⁵⁷¹, ενώ λίγο υστερότερα είναι τα παραδείγματα από την Άργισσα και τον Πρόδρομο στη Θεσσαλία⁵⁷². Οι αρχαιολογικές ενδείξεις υποδεικνύουν πως η επεξεργασία των υλικών αυτών πραγματοποιούνταν από εξειδικευμένες ομάδες σε τοποθεσίες έξω από τον οικισμό⁵⁷³. Στις επόμενες φάσεις (Στρώμα II, I), τα εξωγενή προϊόντα μειώνονται και αυξάνεται η κατασκευή εργαλείων από τοπικό λίθο (χαλαζία, ραδιολαρίτη)⁵⁷⁴, τα οποία παράγονταν στον οικισμό⁵⁷⁵. Η αλλαγή στην προτίμηση του υλικού υποδηλώνει τη σταδιακή προσαρμογή της κοινότητας στο περιβάλλον⁵⁷⁶, ενώ η σταθερή εμφάνιση των εξωγενών υλικών, του οψιανού και του πυριτόλιθου, σε όλη τη διάρκεια της εγκατάστασης, δείχνει μία καλά δικτυωμένη κοινωνία που διατηρεί τις επαφές, την επικοινωνία και τις ανταλλαγές με περιοχές της Νότιας Ελλάδας⁵⁷⁷.

Τα αρχαιοβοτανικά και ζωϊκά κατάλοιπα αποτελούν ακόμη μία ένδειξη της βαθμιαίας προσαρμογής της ομάδας στον χώρο και στο περιβάλλον. Οι αναλύσεις δείχνουν αδιαμφισβήτητα πως πρόκειται για μία κοινότητα που εισάγει και ασκεί τη γεωργία και την κτηνοτροφία στην περιοχή⁵⁷⁸, όπως υποδηλώνουν τα εργαλεία για τη συγκομιδή, αλλά και οι πρόχειρες κατασκευές εν είδει ποιμνιοστασιών⁵⁷⁹. Ωστόσο, στην αρχική φάση εγκατάστασης δεν είναι διόλου αμελητέα και η υψηλή συχνότητα κατανάλωσης άγριων ζώων⁵⁸⁰. Η συμπληρωματική άσκηση του κυνηγιού δείχνει μία ομάδα η οποία έχει μεν υιοθετήσει γεωργικές – κτηνοτροφικές πρακτικές, αλλά δεν

⁵⁶⁸ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89

⁵⁶⁹ Horejs 2017, 31

⁵⁷⁰ Özdoğan M. 2013b, 6. Kaczanowska & Kozłowski 2016, 91

⁵⁷¹ Perlès 2003, 84

⁵⁷² Kaczanowska & Kozłowski 2016, 94

⁵⁷³ Το πόρισμα αυτό σχετίζεται με την απουσία πυρήνων και των υπολοίπων σταδίων κατεργασίας από τον οικισμό βλ. Kaczanowska & Kozłowski 2016, 90

⁵⁷⁴ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89 - 90

⁵⁷⁵ Στο στρώμα II τα εργαλεία από χαλαζία κατασκευάζονταν σε γειτνίαση με το «Δυτικό όρυγμα», ενώ τα εργαλεία του στρώματος I κατασκευάζονταν στον οικισμό βλ. Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89 - 90

⁵⁷⁶ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 94

⁵⁷⁷ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 90 - 93

⁵⁷⁸ Μιχαλοπούλου 2017, 306

⁵⁷⁹ Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 55

⁵⁸⁰ Μιχαλοπούλου 2017, 306 - 307

τις έχει ακόμη τελειοποιήσει⁵⁸¹, καθώς τα επίπεδα προσαρμογής των νεοεισαχθέντων οικόσιτων ζώων στο νέο φυσικό περιβάλλον δεν ήταν ικανοποιητικά⁵⁸². Συνεπώς η συγκυρία αυτή ώθησε στη συμπλήρωση των διατροφικών της αναγκών με το κυνήγι. Επιπροσθέτως όμως υποδηλώνει ότι η αρχική ομάδα στη θέση Φυλλοτσαΐρι δεν αποτελεί κοινότητα που έχει μετακινηθεί εξ Ανατολών, αλλά δρα στην περιοχή του Ελλαδικού χώρου και οφείλει την νεολιθικοποίησή της σε επαφές που έχει αναπτύξει με οικισμούς της Κεντρικής Ελλάδας.

Συνοψίζοντας, οι πρώτοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή φέρνοντας μαζί τους τον υλικό πολιτισμό που τους συνδέει με οικισμούς ή γεωγραφικές περιοχές του Ελλαδικού χώρου, στις οποίες μέχρι πρότινος ζούσαν. Τόσο η κοινή αρχιτεκτονική όσο και ο εργαλειικός εξοπλισμός δείχνουν μία κοινότητα που έχει αναπτύξει και διατηρεί συνεχώς τις επαφές και τις ανταλλαγές με περιοχές της Θεσσαλίας, αλλά και με γειτονικές σε αυτήν περιοχές όπως, τη Νέα Νικομήδεια, ενώ δεν αποκλείεται να επικοινωνεί και με τα Ανατολικά Βαλκάνια. Η κοινότητα της Αρχαιότερης Νεολιθικής Ι διαθέτει το γνωσιακό υπόβαθρο και τους μηχανισμούς άσκησης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, στερείται όμως την εμπειρία κάτι που αποδεικνύεται από τον τρόπο διαχείρισης των κοπαδιών και της επιπρόσθετης στρατηγικής επιβίωσης που αποτελεί το κυνήγι. Η παραδοχή αυτή ενισχύει περισσότερο την άποψη περί ενός τοπικού υποβάθρου στην περιοχή, το οποίο όμως υιοθέτησε εκείνα τα απαραίτητα στοιχεία για την επιβίωση της κοινότητας και το οποίο προσπάθησε να το εξασκήσει.

6.2.2 Σέσκλο, Θεσσαλία (6500 π.Χ)

Το νεολιθικό Σέσκλο βρίσκεται δυτικά του Βόλου και πρόκειται για ανθρωπογενή λόφο και επίπεδο οικισμό στις παρυφές, κοντά στο ομώνυμο χωριό της ενδοχώρας. Χρονολογικά τοποθετείται στο 6500 π.Χ⁵⁸³ και είναι σύγχρονο με αρκετές από τις θέσεις που έχουν προαναφερθεί στη Θεσσαλία, αλλά και τα Μικρασιατικά παράλια. Η μαγούλα ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον Χρήστο Τσουντα το 1901 – 1902⁵⁸⁴ και το 1908, αποκάλυψε τα ίχνη ενός οργανωμένου

⁵⁸¹ Κυνηγούν και εκμεταλλεύονται διατροφικά και σε άλλες παροχές άγρια ζώα νεαρής ηλικίας βλ. Μιχαλοπούλου 2017, 307

⁵⁸² Μιχαλοπούλου 2017, 311

⁵⁸³ Για ασφαλείς ραδιοχρονολογήσεις βλ. http://www.14sea.org/3_llc.html

⁵⁸⁴ Θεοχάρης 1962, 24

οικισμού της Μέσης και Νεότερης Νεολιθικής περιόδου⁵⁸⁵. Τις νεότερες έρευνες στον ανθρωπογενή λόφο και τη γύρω περιοχή συντόνισε από το 1956 έως και το 1977 ο Δημήτριος Θεοχάρης ύστερα από την αποκόλληση ενός τμήματος του λόφου στα βορειοανατολικά της μαγούλας, αποτέλεσμα του καταστροφικού σεισμού του 1955⁵⁸⁶. Σκοπός της έρευνας ήταν να εντοπίσει όλες τις φάσεις της νεολιθικής περιόδου και να τεκμηριώσει τις αρχικές φάσεις κατοίκησης⁵⁸⁷.

Σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα από τη μαγούλα (Τομέας Α) και από τους τομείς Β και Γ πέριξ αυτής⁵⁸⁸ (**Εικόνα 70**), ο οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής Ι αποτελούσε έναν εκτεταμένο οικισμό, ο οποίος στην αρχική του φάση θα πρέπει να ήταν οργανωμένος σε ημιυπόγεια, λαξευμένα ορύγματα εν είδει οικιών⁵⁸⁹. Σύντομα αυτά αντικαταστάθηκαν από υπέργεια, ελεύθερα στον χώρο τετράπλευρα κτίρια, με λίθινα θεμέλια, ανωδομή από wattle – and – daub⁵⁹⁰ και χωμάτινα δάπεδα⁵⁹¹. Ανάμεσα στις οικίες παρεμβάλλονταν υπαίθριοι λιθόστρωτοι χώροι με εστίες⁵⁹², οι οποίοι φιλοξενούσαν τις εργασίες παρασκευής και προετοιμασίας της τροφής, όπως συμπεραίνεται από τα ζωικά κατάλοιπα και τα τριπτά εργαλεία⁵⁹³, καθώς και άλλες καθημερινές δραστηριότητες της κοινότητας⁵⁹⁴. Στον υλικό πολιτισμό της φάσης επικρατούν, εργαλεία από οψιανό (λεπίδες), χαλαζία (φολίδες) και πυριτόλιθο (**Εικόνα 71**), οστείνια και τριπτά εργαλεία, πήλινα αντικείμενα όπως τα ειδώλια, σφραγίδες (pintaderras) (**Εικόνα 72**), μονόχρωμη

⁵⁸⁵ «Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου» βλ. Τσουντας 1908, 2

⁵⁸⁶ Ο καταστροφικός σεισμός έδωσε τη δυνατότητα στον ανασκαφέα να επανεξετάσει τη στρωματογραφία και προέκυψε πως οι ανθρωπογενείς επιχώσεις συνεχίζουν σε βάθος 2μ. από το σημείο που σταμάτησε τις εργασίες ο Χρ. Τσουντας βλ. Θεοχάρης 1957, 151 – 152. Winjen 1981, 10

⁵⁸⁷ Όπως σχολιάστηκε στο υποκεφάλαιο 6.1 της εργασίας

⁵⁸⁸ Winjen 1981, 11, 14 – 17. Οι έρευνες επικεντρώθηκαν στην Ακρόπολη (τομέας Α) και στα νότια αυτής (Τομέας Β) και στα δυτικά της (Τομέας Γ) βλ. στα Πρακτικά Ανάλεκτα Εξ Αθηνών Θεοχάρης 1962, 1963, 1965, 1966, 1968, 1972, 1973, 1976, 1977. Για μία συγκεντρωτική αναφορά βλ. Winjen 1968, 10 – 11

⁵⁸⁹ Θα πρέπει να καταλάμβαναν την περιοχή της Ακρόπολης και του Τομέα Γ, καθώς δεν βρέθηκαν στον Τομέα Β βλ. Θεοχάρης 1972a, 8. Θεοχάρης 1972b, 10.

⁵⁹⁰ Την ανωδομή υποδηλώνουν τα ίχνη από πασσαλότρυπες και τα ίχνη δορώσεων επάνω στον καμένο πηλό, βλ. Winjen 1981, 11, 14-15. Θεοχάρης 1962, 29. 1963, 41 – 42. 1967, 117. Souvatzi et al 2021, 1180

⁵⁹¹ Winjen 1981, 17 – 18

⁵⁹² Σύμφωνα με τον εντοπισμό εστίας σε υπαίθριο χώρο της Τομής 1-3 του Τομέα Γ, συμπεραίνεται πως στους αύλειους χώρους φιλοξενούνταν οι καθημερινές εργασίες βλ Winjen 1981, 18

⁵⁹³ Winjen 1981, 18

⁵⁹⁴ Αυτές θα πρέπει να αφορούσαν την κατασκευή λίθινων εργαλείων από τοπικό λίθο, ενδεχομένως και την παρασκευή πήλινων αντικειμένων, όπως υποδηλώνουν τα μονόχρωμα όστρακα κεραμικής και άλλα αντικείμενα όπως σφραγίδες (pintaderras) και ανθρωπόμορφα ειδώλια βλ. Winjen 1981 17-18, 27. 39 – 49. Για τις σφραγίδες βλ. Perlès 2001, 253 - 254

κεραμική και διάφορα αντικείμενα για την ύφανση⁵⁹⁵ (**Εικόνα 73**). Μέρος της συμβολικής έκφρασης της κοινότητας αποτελεί και η ταφή ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση⁵⁹⁶.

Στις επόμενες υποφάσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής II/III (6300 – 6000 π.Χ) η κατοίκηση περιορίζεται κυρίως στη μαγούλα (Τομέας Α), λιγότερο στον Τομέα Β, ενώ απουσιάζει πλήρως από τον Τομέα Γ και παρατηρούνται αλλαγές στην αρχιτεκτονική με τις οικίες να δομούνται με οπτόπλινθους και ανωδομή από *risé*⁵⁹⁷ και να φέρουν πήλινα δάπεδα. Ο υλικός πολιτισμός είναι ίδιος με της προηγούμενης φάσης, ενώ τα αγγεία είναι καλύτερης ποιότητας⁵⁹⁸. Τα αρχαιοβοτανικά και ζωοαρχαιολογικά δεδομένα καθ' όλη την Αρχαιότερη Νεολιθική υποδεικνύουν γεωργία και κτηνοτροφία με κατανάλωση εξημερωμένων δημητριακών, οσπρίων και αιγοπροβάτων⁵⁹⁹, ενώ σημειώνεται και ένας μικρός αριθμός κατανάλωσης άγριων ζώων, αλλά και ψαριών⁶⁰⁰.

6.2.2 Συζήτηση

Ο οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής I του Σέσκλου αντανακλά μία σύνθετη και καλά οργανωμένη κοινωνία,, η οποία διαμορφώθηκε σταδιακά και χωρίς να παρατηρούνται ίχνη προ - νεολιθικής δραστηριότητας. Το πιο αξιοσημείωτο είναι οι εξαιρετικά πρωτοφανείς για την περίοδο διαστάσεις έκτασης που καταλαμβάνει ο οικισμός, καθώς κατοικείται στη μαγούλα, αλλά και στην επίπεδη γύρω περιοχή. Το γεγονός αυτό οδήγησε την Catherine Perlès και άλλους ερευνητές να υποστηρίξουν πως η εμφάνιση του νεολιθικού τρόπου ζωής στη θέση είναι αποτέλεσμα μεταναστευτικών ομάδων εξ Ανατολών⁶⁰¹. Ωστόσο με εξαίρεση τον μόνιμο χαρακτήρα κατοίκησης και την εξημερωμένη οικονομία, στο Σέσκλο παρατηρούνται πολλές περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες με αντίστοιχους οικισμούς από την Ανατολή.

Συγκεκριμένα, στην ιδρυτική φάση εγκατάστασης οι κάτοικοι επιλέγουν να διαμείνουν σε ημιυπόγειες οικίες⁶⁰², κατ' εξοχήν διαδεδομένη παράδοση στην Εγγύς

⁵⁹⁵ Winjen 1981,39 – 47

⁵⁹⁶ Εντοπίστηκε στον Τομέα Β βλ. Θεοχάρης 1977, 90

⁵⁹⁷ Winjen 1981, 11

⁵⁹⁸ Winjen 1981, 11

⁵⁹⁹ Winjen 1981, 53

⁶⁰⁰ Winjen 1981, 54

⁶⁰¹ Perlès 2001, 58 – 63 και 303.

⁶⁰² Perlès 2001, 185

Ανατολή, ενδεχομένως γιατί αυτού του τύπου η κατασκευή αποτελεί αρχιτεκτονική παράδοση και στον Ελλαδικό χώρο, σύμφωνα με το παράδειγμα της Μαυροπηγής – Φυλλοτσαΐρι στην Κοζάνη⁶⁰³, αλλά και το αρκετά πρωιμότερο χρονολογικά Μεσολιθικό παράδειγμα του Μαρουλά στην Κύθνο. Στο Σέσκλο, όπως όμως και στη Μαυροπηγή, δεν φέρει λίθινα θεμέλια ή ενδείξεις της ανωδομής του, ενδεχομένως γιατί αποτελεί παραλλαγή του γνωστού τύπου εξ Ανατολών. Αυτή η ιδιοτυπία ίσως σχετίζεται με την ανάγκη των κοινοτήτων του Ελλαδικού χώρου να εκφράσουν και την κοινή τους καταγωγή. Η μετατροπή των οικιών αυτών σε απορριμματικούς λάκκους, όταν εμφανίζονται τα υπέργεια τετράπλευρα κτίσματα από wattle and daub, υποδεικνύουν την ανάγκη της κοινότητας να τα διατηρήσει ως έκφραση της κοινωνικής μνήμης. Η συγκέντρωση αυτή αιτιολογείται και δια της εκτεταμένης κατοίκησης την οποία λαμβάνει ο οικισμός την περίοδο αυτή, με τους κατοίκους να προτιμούν τις οικίες τους ελεύθερες στον χώρο. Εάν οι πρώτες ομάδες που εγκαταστάθηκαν στο Σέσκλο ήταν από την Ανατολή τότε εξ αρχής η αρχιτεκτονική θα αφορούσε υπέργεια, τετράπλευρα κτίρια με επιχρισμένα ερυθρά δάπεδα, όπως συμβαίνει στο Ulucak⁶⁰⁴. Αντιθέτως προτιμάται ένας τρόπος οργάνωσης που είναι γνωστός ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο.

Ομοίως και η οικονομία δείχνει μία κοινότητα η οποία δεν απομακρύνεται εντελώς από τις παραδοσιακές δραστηριότητες εξασφάλισης της τροφής, όπως είναι το κυνήγι και σε μικρότερο βαθμό η αλιεία⁶⁰⁵. Τα υπολείμματα ψαριών στο Σέσκλο, αλλά και η ύπαρξη του οψιανού δηλώνουν την επαφή του οικισμού με το υδάτινο στοιχείο και υποδεικνύουν μία ομάδα, η οποία, προτού εγκατασταθεί μόνιμα στη Θεσσαλική πεδιάδα, είναι πιθανό να δραστηριοποιούνταν σε παράκτιες περιοχές της Μαγνησίας⁶⁰⁶. Ο οψιανός αν και υπερισχύει στο Σέσκλο, έναντι των άλλων εξωγενών υλικών (πυριτόλιθος) και τοπικών λίθων (χαλαζίας), πιθανά εισαγόταν ως έτοιμο εργαλείο με τη μορφή λεπίδας από πίεση στον οικισμό, δεδομένης της απουσίας του σταδίου κατεργασίας του. Ως εξωγενές υλικό, κυριαρχεί την περίοδο αυτή χωρίς να περιορίζεται μόνο στο Κεντρικό τμήμα του Ελλαδικού χώρου⁶⁰⁷, όπως αποδεικνύεται

⁶⁰³ Karamitrou – Mentessidi et al 2016, 51

⁶⁰⁴ Çevik 2019, 221. Çevik & B. Erdoğan 2020, 78. Çilingiroğlu 2011, 68 – 69. Çilingiroğlu A et al 2012, 141

⁶⁰⁵ Winjen 1981, 53 - 54

⁶⁰⁶ Reingruber 2005, 167

⁶⁰⁷ Perlès 2001, 200 - 206

από την εμφάνισή του στη Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι της Κοζάνης⁶⁰⁸. Η διασπορά του στον χάρτη είναι δηλωτική ενός εκτεταμένου δικτύου ανταλλαγής σε ξηρά και θάλασσα⁶⁰⁹ και επιβεβαιώνει έμμεσα την ύπαρξη επαφών και σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών οικισμών. Οι μοναδικές θέσεις στην Ελλάδα, στις οποίες ελαττώνεται ο βαθμός εμφάνισης του πετρώματος, είναι το Αχίλλειο και ο Πρόδρομος στην Καρδίτσα, καθώς βρίσκονται κοντά στην Πίνδο, όπου πιθανότατα εξορύσσουν τον πυριτόλιθο⁶¹⁰.

Σύμφωνα με τον Renfrew⁶¹¹, η αφθονία και η διασπορά του πετρώματος οφείλεται στη διανομή του από «πλανόδιους εργαλειοτεχνίτες», ενώ η Perlès σημειώνει επιπροσθέτως πως πρόκειται για εξειδικευμένες ομάδες, με εμπειρία στη ναυσιπλοΐα⁶¹². Προσθέτει επίσης, πως τον ρόλο του «διανομέα» είναι πολύ πιθανό να τον έχουν αναλάβει Μεσολιθικές ομάδες του Αιγαϊκού χώρου, οι οποίες γνωρίζουν τη γεωγραφία της περιοχής και αποτελούν έμπειρες κοινότητες εξοικειωμένες με τη θάλασσα⁶¹³. Η τυπολογία επίσης με λεπίδες υπό πίεση εντοπίζεται κοντά στον Αιγαϊκό χώρο περί το 6600 π.Χ στο Çukuriçi Höyük⁶¹⁴, αλλά επίσης συναντάται και στο Σπήλαιο Φράγχι στην Ελλάδα στο στρώμα X της Τελικής Μεσολιθικής / Αρχικής Νεολιθικής (7000 – 6500 BC)⁶¹⁵. Τα παραπάνω πιστοποιούν την αμοιβαία ανταλλαγή ιδεών και υλικού πολιτισμού σε δια – Αιγαϊκό επίπεδο, η οποία διαμορφώθηκε ανάμεσα στην Ανατολή και στις Μεσολιθικές ομάδες του Αιγαϊκού χώρου την περίοδο λίγο πριν την έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στην Ελλάδα⁶¹⁶.

Τη φάση προσαρμογής τέλος, πιστοποιεί και η αυξημένη χρήση του πηλού για την κατασκευή διαφόρων αντικειμένων και αγγείων. Ο πηλός χρησιμοποιείται ήδη από τη Μεσολιθική στον Ελλαδικό χώρο στο σπήλαιο της Θεόπετρας⁶¹⁷, μάλιστα

⁶⁰⁸ Kaczanowska & Kozłowski 2016, 89 – 94

⁶⁰⁹ Perlès 2001, 207

⁶¹⁰ Perlès 2001, 207

⁶¹¹ Renfrew 1984, 34

⁶¹² Perlès 2001, 208

⁶¹³ Perlès 2001, 208

⁶¹⁴ Προϊόντα οψιανού σε διάφορα στάδια έχουν εντοπισθεί κατά χώραν στον οικισμό βλ. Horejs 2017, 31

⁶¹⁵ Perlès 2003, 84

⁶¹⁶ Reingruber 2008, 613

⁶¹⁷ Kyparissi-Apostolika 2003, 193

υπάρχουν ενδείξεις και για πρώιμη προσπάθεια παρασκευής αγγείων⁶¹⁸. Στο αρχικό και σύντομο στάδιο προσαρμογής στο Σέσκλο κάνουν την εμφάνισή τους ελάχιστα, σχετικά κακής ποιότητας και πρόχειρα κατασκευασμένα όστρακα αγγείων⁶¹⁹, κάτι που σύντομα μεταβάλλεται με τα αριθμητικά περισσότερα, καλύτερης ποιότητας, μονόχρωμα αγγεία, τα οποία ενδεχομένως ακόμη δεν έχουν χρηστικό χαρακτήρα⁶²⁰. Όλοι οι οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής I (6500 π.Χ) στην Ελλάδα παρουσιάζουν ομοιογενή χαρακτήρα στην παραγωγή αγγείων. Η ομοιογένεια αυτή ίσως είναι αποτέλεσμα των επαφών, αλλά και της κυκλοφορίας των αντικειμένων (οψιανός), ή ακόμη και των ίδιων των κεραμέων⁶²¹. Σύμφωνα με την ερευνήτρια Perlès, δεν αποκλείεται ακριβώς λόγω της μικρής ποσότητας οστράκων που υπάρχουν στους οικισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής, αυτά να κατασκευάζονταν από μία ομάδα κεραμέων, η οποία, εν συνεχεία, διαμοίραζε τα προϊόντα και στους υπόλοιπους οικισμούς⁶²². Να σημειωθεί πως την ίδια περίοδο σε αντίστοιχα παραδείγματα στα Μικρασιατικά παράλια, όπως το Çukuriçi Höyük η κεραμική σχεδόν απουσιάζει⁶²³, ενώ στο Ulucak απουσιάζει πλήρως και εμφανίζεται σε τελειοποιημένη μορφή το 6400 π.Χ (φάση V)⁶²⁴, μαζί με πήλινα ειδώλια και σφραγίδες (pintaderras)⁶²⁵, όμοιες με αυτές του Σέσκλου και της Άργισσας το 6500 π.Χ⁶²⁶.

Συνοψίζοντας, η ομάδα που πρωτοκατοικεί στο Σέσκλο, αποτελεί μία μόνιμη γεωργική κοινότητα, η οποία δε φαίνεται να μοιράζεται κοινά χαρακτηριστικά του με αντίστοιχα παραδείγματα από την Ανατολή. Από τον οικισμό λείπουν συμβολικές πρακτικές οι οποίες εφαρμόζονται στην Ανατολή⁶²⁷, όπως τα ερυθρά επιχρισμένα δάπεδα, οι τοιχογραφίες και οι ταφές κάτω από τα δάπεδα και μέσω αυτών

⁶¹⁸ Αν και έχει γίνει υπόθεση να αποτελούν αναμοχλεύσεις από τα υπερκείμενα νεολιθικά στρώματα το γεγονός πως αυτά βρίσκονται 40 – 45 εκ. από το νεολιθικό στρώμα, αλλά και η πολύ εύθραπτη και πρώιμη τεχνοτροπικά κατασκευή τους, πιθανολογεί θετικά την περίπτωση να έχουν γίνει πειραματισμοί κατά τη Μεσολιθική περίοδο βλ. Kyprissi-Apostolika 2003, 191 - 193

⁶¹⁹ Winjen 1981, 11

⁶²⁰ Perlès 2001, 220

⁶²¹ Perlès 2001, 220

⁶²² Perlès 2001, 220

⁶²³ Horejs et al 2015, 305

⁶²⁴ Çilingiroğlu A et al 2012, 143 – 144 και 146 – 148

⁶²⁵ Çilingiroğlu A et al 2012, 152

⁶²⁶ Perlès 2001, 252

⁶²⁷ Απουσιάζουν τα ερυθρά δάπεδα, οι ταφές κάτω από τα δάπεδα, οι επιχρισμένοι τοίχοι και άλλου τύπου κοινοτικά κτίρια τα οποία χρησιμοποιούν οικισμοί της Ανατολής με γνωστότερο το παράδειγμα του Çatal Höyük στην Ανατολία και του Ulucak στα Μικρασιατικά παράλια βλ. Κεφάλαιο 3 και 4 της εργασίας.

εκφράζουν ζητήματα προέλευσης και κοινωνικής μνήμης. Στο Σέσκλο παρουσιάζονται διαφορετικά στοιχεία αρχιτεκτονικής παράδοσης μέσω των οποίων αναγνωρίζονται ζητήματα κοινής καταγωγής και συνέχειας στον χρόνο. Ωστόσο δεν μπορούμε να αρνηθούμε την ύπαρξη ενός εκτεταμένου δικτύου ανταλλαγών, επαφών και διακίνησης του οψιανού σε στεριά και θάλασσα, δηλωτικές των δια – Αιγαιακών σχέσεων που ανέπτυξαν αμφίπλευρα Ανατολή και Δύση και οι οποίες ευθύνονται για την διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο⁶²⁸.

6.2.3 Άργισσα Μαγούλα Θεσσαλία (6.500 π.Χ)

Ταυτόχρονα με τη Νεολιθική εγκατάσταση του Σέσκλου στη Θεσσαλία το 6500 π.Χ⁶²⁹, ιδρύεται και ο νεολιθικός οικισμός της Άργισσας Μαγούλας στη Λάρισα στο βορειότερο τμήμα του Πηνειού ποταμού⁶³⁰. Πρόκειται για ανθρωπογενή λόφο, του οποίου το μήκος υπολογίζεται στα 300 μέτρα, ενώ το πλάτος του περιορίζεται στα 100 μέτρα εξαιτίας των συνεχών επεισοδίων διάβρωσης που προκλήθηκαν από το πέρασμα της κοιτίδας του ποταμού⁶³¹. Η θέση επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον Χρήστο Τσουντα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁶³², ωστόσο οι πρώτες συστηματικές έρευνες διεξήχθησαν από το 1956 έως και το 1958 υπό τον Vladimir Milojcic⁶³³, ο οποίος αποκάλυψε επιχώσεις από την Εποχή του Χαλκού έως και την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο 6500 π.Χ (στρώμα 29)⁶³⁴.

Η αρχική φάση εγκατάστασης της Αρχαιότερης Νεολιθικής I (στρώμα 29 – 28) (**Εικόνα 74**), αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα της μαγούλας, το οποίο λανθασμένα ο πρώτος ανασκαφέας Vladimir Milojcic είχε ταυτίσει με την «ακεραμική/ προκεραμική» φάση⁶³⁵. Τα ίχνη της περιόδου υπέρκεινται των λάκκων

⁶²⁸ Thissen 2000, 148. Reingruber 2008, 613 - 614. Της ίδιας 2011 301 – 303. Της ίδιας 2018, 9 – 10 και 14

⁶²⁹ Reingruber 2015, 165

⁶³⁰ Reingruber 2015, 153. Milojcic 1962, 1

⁶³¹ Milojcic 1962, 1. Reingruber 2005, 158

⁶³² Reingruber 2008, 130

⁶³³ Η αρχαιολογική σκαπάνη του 1955 ξεκίνησε με μία τομή 30 επί 7μ, στο σημείο όπου μέρος των επιχώσεων είχε υποχωρήσει, εξαιτίας της διάβρωσης αποκαλύπτοντας φυσικά τις στρωματογραφικές ενότητες κατοίκησης Reingruber 2008, 130. Milojcic 1956, 134

⁶³⁴ Τα υπόλοιπα στρώματα 30 – 31 αποτελούν το φυσικό έδαφος βλ. Reingruber 2005, 159, table 2

⁶³⁵ Τα στοιχεία με τα οποία ταύτισε ο Milojcic το στρώμα της «ακεραμικής/ προκεραμικής» περιόδου, έχουν αναθεωρηθεί και πρόκειται για στρώμα της AN I. Για την ανάλυση της φάσης βλ. υποκεφάλαιο 6.1 της εργασίας και Reingruber 2015, 153 και 159, table 2

(α – ζ)⁶³⁶, και περιορίζονται σε μία τετράγωνη κατασκευή από τμήματα πατημένου πηλού⁶³⁷, στην επιφάνεια της οποίας υπήρχαν πολυάριθμα όστρακα κεραμικής και τα λείψανα μίας εστίας⁶³⁸. Σε κοντινή απόσταση υπήρχαν τα υπολείμματα πυράς, πέριξ της οποίας σώζονται πασσαλότρυπες και λάκκοι⁶³⁹. Ο Milošević ερμήνευσε τα τμήματα του πακτωμένου πηλού και της εστίας, ως τα λείψανα του δαπέδου κάποιας οικίας που ονόμασε “*hut*”⁶⁴⁰, ενώ τα υπολείμματα πυράς τα ταύτισε με ίχνη ανοιχτής εστίας η οποία εδράζεται σε υπαίθριο κοινό χώρο ανάμεσα στις οικίες⁶⁴¹. Η Agathe Reingruber, επανεξετάζοντας τα δεδομένα, αντιπρότεινε την πιθανότητα να αποτελούν τα κατάλοιπα κατασκευών που βρίσκονται σε εξωτερικούς υπαίθριους χώρους ανάμεσα από τις οικίες⁶⁴². Σημειώνει πως η σκληρότητα της πήλινης επιφάνειας είναι αποτέλεσμα της συνεχούς χρήσης της εστίας και όχι κάποιας πήλινης επίστρωσης⁶⁴³. Στις επόμενες φάσεις σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τετράπλευρων οικιών με ανωδομή από πηλό⁶⁴⁴. Ο υλικός πολιτισμός σε όλες τις φάσεις δε διαφέρει από αυτόν του Σέσκλου, ωστόσο στην Αρχαιότερη Νεολιθική Ι παρατηρείται αυξημένη ποσότητα οψιανού εν συγκρίσει με τους άλλους οικισμούς της περιόδου (**Εικόνα 75**) και η οικονομία στηρίζεται βάσει των αρχαιοβοτανικών και ζωοαρχαιολογικών καταλοίπων, σε εξημερωμένα ζώα και φυτά και λιγότερο έως καθόλου στο κυνήγι⁶⁴⁵.

6.2.3 Συζήτηση

Τα δεδομένα στο σύνολό τους συνηγορούν στην ίδρυση ενός οικισμού το 6500 π.Χ από μία αγροτική κοινωνία, η οποία παράγει καλής ποιότητα αγγεία. Στην αρχική του φάση, ο οικισμός δεν παρουσιάζει κάποιο μεταβατικό στάδιο ή κάποια φάση προσαρμογής, όμοια με των προαναφερθέντων θέσεων της περιόδου. Για αυτό

⁶³⁶ Αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη της σταυρόσχημης τομής γνωστή με τον όρο “Kreuzgraben”. Οι λάκκοι είχαν μήκος 2.60 – 3.89μ και πλάτος 1.80 – 2.60μ. βλ. Milošević 1960. 320 και 324. Reingruber 2005, 161. Perlès 2001, 70

⁶³⁷ Reingruber 2008, 148

⁶³⁸ Reingruber 2008, 148

⁶³⁹ Reingruber 2008, 148

⁶⁴⁰ Reingruber 2008, 147

⁶⁴¹ Reingruber 2008, 150

⁶⁴² Το συμπέρασμα προκύπτει από την απουσία στοιχείων της ανωδομής της οικίας στην οποία σύμφωνα με τον Milošević το δάπεδο είναι μέρος. Επομένως είτε αυτή αποτελούνταν από φθαρτά υλικά που δε σώζονται, είτε όντως πρόκειται κατασκευές σε εξωτερικούς χώρους βλ. Reingruber 2008, 149

⁶⁴³ Reingruber 2008, 150

⁶⁴⁴ Reingruber 2008, 155

⁶⁴⁵ Βασίζεται στα αιγοπρόβατα, τους χοίρους και τα βοοειδή, καθώς και στο δίκκοκο σιτάρι και κριθάρι βλ. Reingruber 2005, 166

ίσως ευθύνεται το γεγονός πως οι αρχαιότητες που έχουν αποκαλυφθεί δεν αποτελούν μέρος του κεντρικού πυρήνα του οικισμού. Αυτό δυσχεραίνει την άμεση σύγκριση με αντίστοιχους οικισμούς εξ Ανατολών, ωστόσο από τα σωζόμενα δεδομένα παρατηρείται πώς και εδώ επικρατούν αρκετές διαφοροποιήσεις στον υλικό πολιτισμό⁶⁴⁶.

Συγκεκριμένα, στον οικισμό χρησιμοποιείται καλής ποιότητας κεραμική όμοια με εκείνη αντίστοιχων θέσεων στον Ελλαδικό χώρο, ενώ αυτό δε φαίνεται να ισχύει την ίδια περίοδο στα Μικρασιατικά παράλια. Ακόμη και όταν εμφανίζεται η κεραμική στο Ulucak (στρώμα V 6400 π.Χ), διαφέρει καθώς φέρει ερυθρή επιφάνεια και εμπιέστη διακόσμηση⁶⁴⁷, ενώ στη θέση ακόμη επικρατεί η μονόχρωμη κεραμική. Ακόμη ένα αντικείμενο που διαφέρει είναι τα ενώτια, τα οποία την περίοδο αυτή χαρακτηρίζουν τον υλικό πολιτισμό των εγκαταστάσεων στη Θεσσαλία, ενώ απουσιάζουν πλήρως από την Ανατολή⁶⁴⁸. Αντιστοίχως διαφοροποιούνται και τα οστέινα τέχνηρα, καθώς απουσιάζουν από την Άργισσα τα κουτάλια και επικρατούν άλλου είδους εργαλεία όπως οι στιλβωτήρες⁶⁴⁹. Τέλος και στην οικονομία παρατηρείται επιλογή των εξημερωμένων ζώων και φυτών. Καταναλώνεται το δίκοκκο σιτάρι και κριθάρι και όχι το μονόκοκκο το οποίο εμφανίζεται συχνότερα στην Ανατολή⁶⁵⁰.

Βάσει των δεδομένων αυτών, είναι απίθανο οι γεωργοί άποικοι εξ Ανατολών να άλλαξαν τις συνήθειές τους ή ακόμη και να απέρριψαν χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού τους, από την μία περιοχή στην άλλη, τα οποία είναι άμεσα συνυφασμένα με την αναγνώριση της ταυτότητάς τους⁶⁵¹. Είναι περισσότερο πιθανό οι τοπικές κοινότητες του Ελλαδικού χώρου να υιοθέτησαν ιδέες και μέρος του υλικού πολιτισμού από τις αγροτικές κοινότητες με τις οποίες αλληλεπιδρούσαν, εξαιτίας της διακίνησης του οψιανού ή άλλων αντικειμένων. Εξαιτίας αυτού του δια – Αιγαιακού κύματος μετακινήσεων διαδόθηκε ο νεολιθικός τρόπος ζωής και επέτρεψε

⁶⁴⁶ Reingruber 2005, 167

⁶⁴⁷ Çilingiroğlu 2011, 67

⁶⁴⁸ Reingruber 2005, 167

⁶⁴⁹ Reingruber 2005, 167

⁶⁵⁰ Στη Θεσσαλία το μονόκοκκο σιτάρι εμφανίζεται κυρίως στο Γεντίκι βλ. Reingruber 2005, 167

⁶⁵¹ Reingruber 2005, 167 – 168

στους κατοίκους της Άργισσας να υιοθετήσουν τα στοιχεία που τους ήταν απαραίτητα⁶⁵².

Σύνοψη

Εν κατακλείδι, η έναρξη του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο αποτελεί μία πολιτισμική φάση, η οποία εκφράστηκε διαφορετικά από τα πρότυπα της Ανατολής. Οι πρώτες κοινότητες αναζήτησαν και συνδύασαν εναλλακτικούς τρόπους οργάνωσης, εκφράζοντας τη διαφορετική σχέση που ανέπτυξαν οι άνθρωποι μεταξύ τους, αλλά και με την περιοχή εγκατάστασης⁶⁵³. Σε αυτό συνηγορεί και η ποικιλία στην επιλογή της αρχιτεκτονικής δόμησης των οικιών. Αλλού παρατηρείται η χρήση ημιυπόγειων οικιών, τα οποία αργότερα αντικαθίστανται από υπέργεια τετράπλευρα κτίρια, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο οικισμός οργανώνεται απευθείας με τετράπλευρες ισχυρές δομές. Ακόμη ένα βασικό στοιχείο είναι η μη στατικότητα των εγκαταστάσεων αυτών⁶⁵⁴. Στα ανωτέρω παραδείγματα, αλλά και σε άλλα σχετικά της Αρχαιότερης Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο, παρατηρούνται επεισόδια συνέχειας, ασυνέχειας ή εγκατάλειψης και μετακινήσεις στην ίδια την περιοχή εγκατάστασης, πιστοποιώντας τη μη στατικότητα των ομάδων αυτών στον χώρο.

Άλλωστε η ποικιλία στον υλικό πολιτισμό και οι συμβολικές πρακτικές των οικισμών του Ελλαδικού χώρου διαφέρουν από παραδείγματα της Ανατολής. Δηλώνουν την ενεργή συμπεριφορά των ομάδων που προϋπήρχαν στον Ελλαδικό χώρο και είχαν ήδη αναπτύξει πρακτικές που εξέφραζαν τις ιδεολογίες της κοινότητας και για τον λόγο αυτό δεν εντοπίζονται ερυθρά δάπεδα ή ταφές κάτω από αυτά. Ο νεολιθικός τρόπος ζωής στον Ελλαδικό χώρο φέρει μονάχα δύο κοινά στοιχεία με την Ανατολή, τη μονιμότητα και την εξημερωμένη οικονομία και αυτά δεν υιοθετούνται επακριβώς. Η εμφάνιση των στοιχείων αυτών οφείλεται στις δια – Αιγαιακές σχέσεις που ραγδαία αναπτύχθηκαν μεταξύ των μεσολιθικών κοινοτήτων με τις τοπικές κοινότητες από τα Μικρασιατικά παράλια. Πρόκειται για ένα δίκτυο επαφών και σχέσεων το οποίο επέτρεψε στην υιοθέτηση των στοιχείων που κάθε ομάδα είχε ανάγκη. Το ίδιο το δίκτυο συνέχισε να τροφοδοτείται αμφίπλευρα με ανταλλαγές υλικών, ιδεών και πληροφοριών καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου.

⁶⁵² Reingruber 2005, 166

⁶⁵³ Souvatzi et al 2021, 1187

⁶⁵⁴ Souvatzi et al 2021, 1187

Κεφάλαιο 7^ο: Συζήτηση – Συμπεράσματα

Η συγκριτική προσέγγιση που επιχειρείται στο κεφάλαιο αυτό κύριο σκοπό έχει να συνθέσει συνοπτικά όλα όσα προαναφέρθηκαν και σχολιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Στη συζήτηση πρόκειται να προσεγγισθεί το κεντρικό ερώτημα της εργασίας σχετικά με τη διαδικασία έναρξης του Νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο. Γενικά η νεολιθικοποίηση ως φαινόμενο αποτέλεσε μία από τις πιο μακρόπνοες αλλαγές και έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία του ανθρώπου. Συντελέσθηκε ύστερα από εκατοντάδες χρόνια συνεχών μετακινήσεων, στις αρχές του Ολοκαίνου στην Εγγύς Ανατολή, όπου και τέθηκαν τα πρώτα θεμέλια για τη μονιμοποίηση των εν κινήσει πληθυσμών και την εξημέρωση των πρώτων φυτών και ζώων.

Οι πρώτες ημιμόνιμες εγκαταστάσεις γνωστές με τον όρο Νατούφιος πολιτισμός, οργανώθηκαν από κυνηγετικές – τροφοσυλλεκτικές κοινότητες στα τέλη του 13.000 πριν από σήμερα στην Εγγύς Ανατολή. Η εμφάνιση μίας τέτοιας κοινωνικής αλλαγής δεν προκλήθηκε απότομα, ούτε δικαιολογείται μονάχα από τα διάφορα κλιματικά επεισόδια που συντελέστηκαν, αλλά είναι αποτέλεσμα μίας μακράς ζύμωσης διαφόρων οικονομικών και κυρίως κοινωνικών παραγόντων. Οι εν κινήσει πληθυσμιακές ομάδες ύστερα από πολυετή επαφή μεταξύ τους, αλλά και με το περιβάλλον, δημιούργησαν μία σύνθετη κοινωνική οργάνωση, η οποία διέπεται από συμβολικές πρακτικές έκφρασης της κοινωνικής μνήμης. Τα λίθινα θεμέλια, οι ταφές κάτω από τα δάπεδα, καθώς και οι ανακομιδές των κρανίων με την επιμελημένη όψη, σκοπό είχαν να αποτυπώσουν τις κοινωνικές ανάγκες και σχέσεις που ανέπτυξαν οι άνθρωποι μεταξύ τους, αλλά και να εκφράσουν συμβολικά τους δεσμούς που δημιούργησαν με τους προγόνους και την περιοχή εγκατάστασης. Τα δεδομένα αυτά ευθύνονται για την έναρξη της μονιμότητας, ενώ η συχνή συγκομιδή άγριων φυτών στα περιβάλλοντα αυτά ενδεχομένως έθεσε τα πρώτα θεμέλια εξημέρωσης. Άλλωστε αυτή η ανάγκη του ανθρώπου για συντροφικότητα και για μονιμότητα, χωρίς ακόμη να έχουν εξημερωθεί τα άγρια είδη, εκφράστηκε ακόμη πιο άμεσα στο Göbekli Tere στις αρχές τις 10^{ης} χιλιετίας.

Στο Göbekli Tere τα μεγαλιθικά κυκλικά κτίσματα οικοδομούνται από νομάδες κυνηγούς – τροφοσυλλέκτες/κτριες σε μία περίοδο κατά την οποία ακόμη απουσιάζουν οι μόνιμες εγκαταστάσεις και τα εξημερωμένα είδη φυτών και ζώων. Τα

συλλογικά κτίσματα αυτά δε φέρουν υποδήλωση οικιακής χρήσης, ενώ αντιθέτως διέπονται από έντονα στοιχεία συμβολισμού στο εσωτερικό τους. Κατά το παρελθόν, για τα κτίρια αυτά στο Göbekli Tere είχαν προταθεί διάφορες ερμηνείες, όπως ότι πρόκειται για ιερά, εντός των οποίων ασκούσαν λατρευτικές πρακτικές, με σκοπό την επιβολή του ανθρώπου στα άγρια ζώα προκειμένου αυτά να εξημερωθούν. Νεότερες προσεγγίσεις, απέρριψαν τις παραπάνω απόψεις και πρότειναν τις διάφορες κοινωνικές ανάγκες, ως τα κύρια κίνητρα για τη συγκέντρωση ομάδων κυνηγών εντός των κυκλικών κτιρίων. Με τη σειρά τους, οι εποχιακές συγκεντρώσεις αυτές τους έδωσαν τη δυνατότητα να ανταλλάξουν ιδέες και γνώσεις, καθώς και να ενισχύσουν τους δεσμούς μεταξύ τους, οι οποίοι διέπονταν από τα κοινά συναισθήματα συμμετοχής σε αυτές τις αξιομνημόνευτες δραστηριότητες. Άλλωστε, ο έντονα συμβολικός κόσμος που χαρακτηρίζει τις κατασκευές αυτές αποτελεί το ίδιο το ενεργό υποκείμενο της συλλογικής μνήμης, χαραγμένη στο λίθο⁶⁵⁵.

Η εγκατάλειψη της θέσης στα τέλη της 9^{ης} χιλιετίας, όταν εμφανίζονται οι πρώτοι μόνιμοι οικισμοί με επιλεγμένα εξημερωμένα φυτά, υποδηλώνει πως η συμβολική και κοινωνική συνθετότητα ήταν ο λόγος που ένωσε τους πληθυσμούς αυτούς. Για τον λόγο αυτό, συνέχισε να τιμάται και να επιβιώνει στη συλλογική μνήμη των μεταγενέστερων νεολιθικών εγκαταστάσεων, όπως φαίνεται στην περίπτωση της Ιεριχούς. Στον οικισμό αναβιώνουν πολιτισμικά στοιχεία που χαρακτήρισαν τον Νατούφιο πολιτισμό (ανακομιδές κρανίων), καθώς και κοινοτικές πρακτικές (οικοδόμηση κοινοτικού κτιρίου) για την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης όπως εκφράστηκαν στο Göbekli Tere.

Αποδεικνύεται με σχετική ασφάλεια και επιτυχία αυτή η μακροχρόνια ζύμωση του ανθρώπου με τον άνθρωπο και του ανθρώπου με το περιβάλλον. Καταδεικνύεται ακόμη καλύτερα η γένεση των μόνιμων εγκαταστάσεων ως μία κοινωνική δημιουργία, η οποία δεν εξαρτήθηκε πρώτα από την εξημέρωση των ειδών, αλλά ήταν απόρροια της ανάγκης του ανθρώπου για συντροφικότητα. Φυσικά, οι εν κινήσει ομάδες δεν εγκατέλειψαν αμέσως τον νομαδικό τρόπο ζωής, αλλά πέρασαν από μία σειρά διαφορετικών σταδίων μέχρι η μονιμότητα και τα εξημερωμένα φυτά και ζώα να αποτελέσουν ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της οργάνωσής τους. Κατά συνέπεια, στους πρώτους πλήρως μόνιμους οικισμούς

⁶⁵⁵ Clare et al 2020, 122

δημιουργήθηκε ένας ποικίλος κοινωνικός συνδυασμός, από εν κινήσει ομάδες και εγκατεστημένες κοινότητες, όπως αντανakλάται στο Aşıklı Höyük κατά την 9^η χιλιετία. Οι διαφορετικές ομάδες οργανώνονται στον χώρο κατά συνοικίες (neighborhoods)⁶⁵⁶, στο εσωτερικό των οποίων εξ αρχής αναβιώνουν διάφορες συμβολικές πρακτικές (ενταφιασμοί κάτω από τα δάπεδα, οικοδόμηση κοινοτικού κτιρίου), δηλώνοντας τη σύνδεση της κοινότητας με τους Επιπαλαιολιθικούς προγόνους της. Τα κοινοτικά κτίρια και στην περίπτωση αυτή, αφενός σκοπό έχουν να ενώσουν τις διαφορετικές ομάδες και αφετέρου να ενισχύσουν τους κοινωνικούς τους δεσμούς. Ο έντονα συμβολικός χαρακτήρας από την αρχή της εγκατάστασης, χωρίς ακόμη να έχουν εξημερωθεί τα φυτά και τα ζώα, απορρίπτει την πρόταση ότι οι μόνιμες εγκαταστάσεις είναι αποτέλεσμα του «νεολιθικού πακέτου», όπως το έχει ορίσει ο Childe⁶⁵⁷. Όταν ο οικισμός εγκαταλείφθηκε, η πρώην κοινότητα διαχύθηκε σε κοντινές περιοχές και εγκαταστάθηκε μαζί με άλλες περιφερόμενες ομάδες στο λίγο υστερότερο χρονολογικά Catal Höyük, εφαρμόζοντας πρώτα τις συμβολικές πρακτικές έκφρασης της κοινωνικής μνήμης (πυκνή δόμηση, ταφές κάτω από τα δάπεδα,).

Αντίστοιχες ενέργειες και από γύρω οικισμούς οδήγησαν στην ανάπτυξη τοπικών διαδρομών και διαφορετικών τρόπων διάδοσης του πολιτισμού των προ – κεραμικών νεολιθικών κοινωνιών, σε άλλες κοινότητες εντός της γεωγραφικής ζώνης της Ανατολής. Αποτέλεσμα της ώσμωσης αυτής ήταν η έναρξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής πέραν από την πυρηνική ζώνη διαμόρφωσής του, σε δευτερογενείς περιοχές όπως τα Μικρασιατικά παράλια, ο Ελλαδικός χώρος και τα Βαλκάνια. Στο Çukuriçi Höyük και το Ulucak στα Μικρασιατικά παράλια στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας η πρακτική της διάχυσης πολιτισμικών στοιχείων και η απουσία προ – νεολιθικής ακολουθίας οδήγησε τη Barbara Horejs να υποστηρίξει ότι οι ιδρυτικές ομάδες προέρχονται εξ Ανατολών⁶⁵⁸. Πράγματι οι οικισμοί φέρουν αρκετές ομοιότητες με τις πυρηνικές ζώνες διαμόρφωσης του φαινομένου⁶⁵⁹, ωστόσο στο σύνολό τους η χωροδιάταξη, ο υλικός πολιτισμός, η διατροφή (ψάρια), ακόμη και οι

⁶⁵⁶ Düring B.S 2005, 21

⁶⁵⁷ Σύμφωνα με τον Childe οι μεταναστευτικές ομάδες μετέφεραν μαζί τους τα εξημερωμένα φυτά και ζώα, τη μονιμότητα, τον υλικό πολιτισμό σε πελέκεις, κοπτικά εργαλεία και τριπτά εργαλεία, καθώς και την κεραμική και άλλα αντικείμενα για την υφαντουργία, χωρίς να συμπεριλαμβάνει τους πολιτισμούς. βλ Childe 1951, 75 – 80

⁶⁵⁸ Horejs et all 2015, 308 – 309

⁶⁵⁹ Μόνιμη εγκατάσταση, εξημερωμένα ζώα και φυτά, καθώς και συμβολικές πρακτικές έκφρασης της καταγωγής τους, βλ. τη συζήτηση στα υποκεφάλαια 4.1 και 4.2

συμβολικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν, διαφέρουν τόσο μεταξύ των οικισμών όσο και από αντίστοιχους της Ανατολίας και της Εγγύς Ανατολής⁶⁶⁰. Είναι πιθανότερο η διάδοση να συνέβη μέσω διαφορετικών μετακινήσεων ή τρόπων διάδοσης με τα οποία ήρθαν σε ξεχωριστή επαφή οι εν κινήσει τοπικές ομάδες της εκάστοτε περιοχής⁶⁶¹. Επιπροσθέτως το βασικότερο επιχείρημα που απορρίπτει την παρατήρηση της Horejs είναι η μεγάλη εξοικείωση των κοινωνιών αυτών με τη θάλασσα. Διαθέτουν δεξιότητες που δύσκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν από τις κτηνοτροφικές ομάδες εξ Ανατολών στις ακτές του Αιγαίου⁶⁶². Η μεγάλη ποσότητα του Μηλιακού οψιανού, των οστών από ψάρια τόνου και άλλων ειδών στην αρχική φάση εγκατάστασης και κυρίως στο Çukuriçi, υποδηλώνουν πως οι κάτοικοι των δύο παραπάνω οικισμών ήταν πεπειραμένοι θαλασσοπόροι, έμπειροι ψαράδες και γνώστες της τοποθεσίας εξόρυξης του πετρώματος. Η ενέργεια αυτή, σε συνδυασμό με το δραστήριο Μεσολιθικό υπόβαθρο του Ελλαδικού χώρου, οδήγησε στη διαμόρφωση δια – Αιγαιακών σχέσεων και άρα στην ανταλλαγή ιδεών, γνώσεων και υλικών μεταξύ των δύο περιοχών⁶⁶³ (Χάρτης 18). Το δίκτυο αυτό συνεχώς ανατροφοδοτούνταν αμφίπλευρα, με αποτέλεσμα αφενός, να διαδοθούν οι διάφορες μέθοδοι και μηχανισμοί του νεολιθικού τρόπου ζωής προς την Ελλάδα και αφετέρου να συμβάλλουν και οι Μεσολιθικές, αλλά και οι Νεολιθικές Ελλαδικές κοινότητες στη διάδοση του υλικού τους πολιτισμού προς την Ανατολή⁶⁶⁴ (Χάρτης 19).

Το ποικίλο κοινωνικό υπόβαθρο, αλλά και η σύνθετη και πολύχρονη διαδικασία διάδοσης του Νεολιθικού τρόπου ζωής, τονίζεται και από τη σταδιακή εμφάνισή του στην Ανατολική Θράκη στα τέλη της 7^{ης} χιλιετίας. Η ταχύτητα με την οποία αφομοιώθηκε, εισχώρησε και αναπτύχθηκε ως τρόπος ζωής εξαρτήθηκε άμεσα και από τις τοπικές μεσολιθικές κοινότητες. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο Aşağı Pınar παρουσιάζονται ανάμεικτα πολιτισμικά χαρακτηριστικά από την Ελλάδα και τα ΒΔ Μικρασιατικά παράλια, αλλά και τοπικές ιδιομορφίες χωροδιάταξης με τον οικισμό να οργανώνεται εντός τάφρων. Σύμφωνα με την

⁶⁶⁰ Οι οικίες στο Çukuriçi αποτελούνται από λίθινα θεμέλια και ανωδομή από wattle and daub και εσωτερικά δηλώνουν συμβολικά την καταγωγή τους μέσω των επιχρισμένων τοίχων και ίσως έφεραν και επιχρισμένα ερυθρά δάπεδα. Αντιθέτως οι οικίες στο Ulucak οικοδομήθηκαν με την τεχνική από πλάκες λάσπης (mud slab walls) και εφάρμοσαν στο εσωτερικό τους ποικίλες πρακτικές δήλωσης της προέλευσής τους

⁶⁶¹ Özdoğan E. 2015, 33

⁶⁶² Horejs et al 2015, 313

⁶⁶³ Reingruber 2008, 613 – 614. Thissen 2000, 148

⁶⁶⁴ Çilingiroğlu και Cakirlar 2013,27

Reingruber και τον Nikolov⁶⁶⁵, παρατηρείται ένα διαφορετικό κύμα προώθησης του φαινομένου από τα δυτικά (Ελλάδα ή Βαλκάνια) προς τα ανατολικά. Στο Aşağı Pınar η ερυθρή κεραμική προϋπάρχει των ερυθρών δαπέδων και συνηγορεί στην άποψη των ερευνητών και απορρίπτει το ενδεχόμενο η νεολιθικοποίηση να συνέβη από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Άλλωστε όπου υπήρχε ισχυρό Μεσολιθικό υπόβαθρο (περιοχή Μαρμαρά/ Μαύρη Θάλασσα), το κύμα προώθησης διακόπηκε ή επιβραδύνθηκε⁶⁶⁶. Από την άλλη, ακόμη ένα επιχείρημα που ενισχύει τα επεισόδια διάδοσης είναι το γεγονός πως ο ίδιος ο οικισμός αποτέλεσε τη γέφυρα διάδοσης του φαινομένου προς την ΝΑ Ευρώπη⁶⁶⁷. Η διάδραση και η επαφή των τοπικών πληθυσμών με τις γειτονικές γεωργικές κοινότητες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την ταχύτητα με την οποία αφομοιώθηκαν ορισμένα στοιχεία. Κατά συνέπεια η νεολιθικοποίηση των περιοχών αυτών είναι αδύνατον να συνέβη από αποικιοκρατικές μεταναστευτικές ομάδες εξ Ανατολών⁶⁶⁸.

Στον Ελλαδικό χώρο, κατά τη Μεσολιθική περίοδο, επικρατεί σποραδική, αλλά γεωγραφικά ευρεία κατοίκηση, η οποία φανερώνεται από την παρουσία νομαδικών κοινοτήτων. Η ιδιαιτερότητα της Μεσολιθικής στην Ελλάδα, έγκειται στην αναπτυγμένη αντιληπτική και προσαρμοστική ικανότητα. Κυρίως μαρτυράται στην πολιτισμική, υλική και οικονομική ανομοιομορφία των θέσεων, η οποία αποδίδει ένα «μωσαϊκό», παρά μία ενιαία πολιτισμική φάση⁶⁶⁹. Τα αρχαιολογικά στοιχεία από τα σπήλαια Φράγγχι και Θεόπετρα, τη βραχοσκεπή Ζαΐμη και τον υπαίθριο οικισμό του Μαρουλά προδίδουν, παρά τον ημιμόνιμο χαρακτήρα των θέσεων, την παρουσία ισχυρού Μεσολιθικού υποβάθρου. Παρά το γεγονός, ότι η διαμονή των ομάδων στις περιοχές παραμονής ήταν σύντομη, αυτή ήταν αρκετή ώστε να αλληλεπιδράσουν και να εκμεταλλευτούν επαρκώς το περιβάλλον. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι ομάδες εξέφρασαν τη σύνδεση με την περιοχή παραμονής ή ακόμη και την αίσθηση της επικράτειας (territoriality), ενώ μέσω των ταφικών πρακτικών, υποδήλωσαν τις συμβολικές πρακτικές και τις ιδεολογίες τους⁶⁷⁰. Επιπλέον, στην περίπτωση της Θεόπετρας, η παρουσία εξάστιχου άγριου κριθαριού στη Μεσολιθική, καθώς και η εξημερωμένη και άγρια μορφή οσπρίων κατά τη μετάβαση στη

⁶⁶⁵ Reingruber 2016, 100. Nikolov 2017, 77

⁶⁶⁶ Reingruber 2016, 100. Nikolov 2017, 77

⁶⁶⁷ Nikolov 2017, 73

⁶⁶⁸ Özdoğan O, 2013, 4 - 5

⁶⁶⁹ Galanidou 2011, 232 και 236

⁶⁷⁰ Kyparissi – Apostolika 2021, 37

Νεολιθική, δείχνει πως οι Μεσολιθικές ομάδες μπόρεσαν να αναπτύξουν μεθόδους διαχείρισης του περιβάλλοντος. Ομοίως και στον Μαρουλά η συστηματική κατανάλωση του χοίρου, πιθανώς οδήγησε στην αλλαγή του μεγέθους του και άρα σε μία πρόωμη εξημέρωσή του.

Τις ικανότητές τους επίσης υποδεικνύει και η στροφή τους προς τη θάλασσα. Κατάφεραν να εξερευνήσουν νέες περιοχές και να εκμεταλλευτούν νέα υλικά. Η ανακάλυψη της τοποθεσίας του Μηλιακού οφιανού και εν συνεχεία η εξόρυξη και η επεξεργασία του, έθεσε τα θεμέλια για τη ναυσιπλοΐα. Η ενέργεια αυτή, σε συνδυασμό με τις συχνές μετακινήσεις βοήθησαν την έναρξη ενός ευρέως δικτύου διακίνησης σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο. Αυτή η ενεργή συμπεριφορά των προ – νεολιθικών κοινοτήτων που δρούσαν στον Ελλαδικό χώρο, βοήθησε τη διάδοση του νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο.

Οι Μεσολιθικές κοινότητες του Ελλαδικού χώρου ευθύνονται για την ταχύτητα με την οποία τα Νεολιθικά στοιχεία προσαρμόζονται ή απορρίπτονται. Πολλά από τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού των Μεσολιθικών ομάδων επιβιώνουν σε σημαντικό βαθμό και κατά τη Νεολιθική περίοδο. Οι ταφικές πρακτικές, τα ιδιότυπα κυκλικά ορύγματα, η εξοικείωση με τη θάλασσα και η εμπειρία στη ναυσιπλοΐα, όλα είναι στοιχεία τα οποία αποδεικνύουν την ύπαρξη προ – νεολιθικών κοινοτήτων στον Ελλαδικό χώρο και παράλληλα απορρίπτουν την πιθανότητα της μετακίνησης και της εγκατάστασης ομάδων εξ Ανατολών σε ακατοίκητες περιοχές⁶⁷¹.

Προτού εμφανιστεί ο Νεολιθικός τρόπος ζωής στον Ελλαδικό χώρο το 6500 π.Χ, παρεμβάλλεται πρώτα μία σύντομη φάση από το 6700 έως το 6500 π.Χ, γνωστή βιβλιογραφικά με τον όρο Αρχική Νεολιθική (Initial Neolithic)⁶⁷², κατά την οποία η κεραμική απουσιάζει. Μαρτυράται αποσπασματικά και δε διακρίνεται στις «ακεραμικές/ προκεραμικές» θέσεις που ανέσκαψαν οι Milošević και Θεοχάρης. Περιπτώσεις όμως όπως αυτή της Κνωσού και του σπηλαίου Φράγγχι, παρουσιάζουν ενδείξεις προσαρμογής, όπως η σύντομη διάρκεια κατοίκησης κατά την αρχική φάση εγκατάστασης και η άσκηση του κυνηγιού ως συμπλήρωμα της διατροφής του. Οι ενδείξεις αυτές, δε σημαίνουν απαραίτητα ότι γίνονται γιατί οι ομάδες προέρχονται

⁶⁷¹ Perlès 2001, 38 – 45 και 58 - 63. Perlès et al 2013, 1007

⁶⁷² Ως όρος προτάθηκε από την Catherine Perlès το 2001, αντί των ακεραμική ή προ κεραμική νεολιθική, βλ Perlès 2001, 64. Reingruber 2015, 149 - 150. Souvatzi, Reingruber & Toufexis 2021, 1177.

από την Ανατολή, αλλά δείχνουν ότι οι γεωργικές κοινότητες αποτελούνται από Μεσολιθικές ομάδες, οι οποίες επιλεκτικά έχουν προσαρμόσει τα στοιχεία του νεολιθικού τρόπου ζωής στις ανάγκες τους.

Στην Κνωσό, το κύριο στοιχείο που συνδέει την ομάδα εγκατάστασης με τις Μεσολιθικές ομάδες είναι η παρουσία οψιανού από την αρχή. Η παρουσία του υποδηλώνει μία ομάδα με ικανότητες ναυσιπλοΐας, εξοικείωση με τη θάλασσα και συνδέει την κοινότητα της Κνωσού με το δίκτυο διακίνησης του πετρώματος από Μεσολιθικές ομάδες, όπως του Φράγγθι, αλλά και από αγροτικές κοινότητες στα Μικρασιατικά παράλια, όπως το Çukuriçi Höyük. Η πρώιμη, αν και σύντομη διάρκεια, εγκατάσταση της Κνωσού προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την ύπαρξη προ – κεραμικών κοινοτήτων στον Ελλαδικό χώρο. Αυτές οι πληροφορίες, σε συνδυασμό με τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού των Μεσολιθικών κοινοτήτων που αναβιώνουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική, υποδηλώνουν πράγματι την ύπαρξη ενός μεταβατικού σταδίου στον Ελλαδικό χώρο.

Εντός του πλαισίου αυτού εκδηλώθηκε η έναρξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής στον Ελλαδικό χώρο. Η θεωρία περί μετακινήσεων πληθυσμών και η εφαρμογή του «νεολιθικού πακέτου» εξ Ανατολών, όπως εκφράστηκε και από την Catherine Perlès⁶⁷³, δεν λαμβάνει υπόψη το υπάρχον Μεσολιθικό υπόβαθρο αλλά ούτε, καθώς φαίνεται την περίπου ταυτόχρονη εμφάνιση νεολιθικών οικισμών στον Ελλαδικό χώρο και στα Μικρασιατικά παράλια στο πρώτο μισό της 7^{ης} χιλιετίας. Τέλος, δε φαίνεται να εξετάζει επαρκώς και τον υλικό πολιτισμό των θέσεων της ΑΝ στην Ελλάδα οι οποίες παρουσιάζουν περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες με τους οικισμούς της Ανατολής.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα στον χάρτη του Ελλαδικού χώρου εξαπλώθηκαν μόνιμοι οικισμοί, παρουσιάζοντας διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά από τα πρότυπα της Ανατολής. Οι πρώτες κοινότητες στη Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι, στο Σέσκλο, στην Άργισσα και αλλού συνδύασαν εναλλακτικούς τρόπους οργάνωσης ως μία προσπάθεια έκφρασης της καταγωγής τους. Η επιλογή των πρώτων κατοίκων της Μαυροπηγής και του Σέσκλου να διαμείνουν σε κυκλικά ορύγματα χωρίς λίθινα θεμέλια αποτελεί ιδιοτυπία, η οποία ίσως σχετίζεται με την ανάγκη των κοινοτήτων του Ελλαδικού χώρου να εκφράσουν

⁶⁷³ Perlès 2001, 38 – 45 και 58 - 63

την κοινή τους καταγωγή με τις Μεσολιθικές κοινότητες, όπως αυτή του Μαρουλά στην Κύθνο. Εάν οι πρώτες ομάδες που εγκαταστάθηκαν στις θέσεις αυτές προέρχονταν από την Ανατολή, τότε εξ αρχής η αρχιτεκτονική θα υλοποιούνταν με υπέργεια, τετράπλευρα κτίρια. Κυρίως όμως, θα ενσωμάτωνε τις συμβολικές πρακτικές έκφρασης της προέλευσης και αναγνώρισης της κοινής καταγωγής, όπως συμβαίνει με τα ερυθρά δάπεδα, στο Ulucak, στο Çukuriçi και στο λίγο υστερότερο Aşağı Pınar.

Τα αρχαιοβοτανικά και ζωϊκά κατάλοιπα επίσης δείχνουν τη βαθμιαία προσαρμογή μιας ομάδας στον χώρο και στο περιβάλλον. Η συμπληρωματική άσκηση του κυνηγιού στη Μαυροπηγή, στο Σέσκλο και αλλού, υποδεικνύει πως η κοινότητα έχει υιοθετήσει τις γεωργικές και κτηνοτροφικές πρακτικές, αλλά δεν τις έχει τελειοποιήσει. Στην Άργισσα από την άλλη, παρατηρείται μία επιλεκτική αφομοίωση των εξημερωμένων φυτών. Καταναλώνεται το δίκοκκο σιτάρι και όχι το μονόκοκκο, που είναι και συνηθέστερο στην Ανατολή⁶⁷⁴. Η διαφοροποίηση αυτή ίσως έχει να κάνει με τις περιοχές με τις οποίες οι κοινότητες αυτές αλληλεπιδρούν.

Επίσης, η αυξημένη χρήση του πηλού και πιο συστηματική κατασκευή αγγείων, αποτελούν ακόμη ένα στοιχείο που απομακρύνει τις μεταναστεύσεις εξ Ανατολών ως τον λόγο της νεολιθικοποίησης του Ελλαδικού χώρου. Την ίδια περίοδο ο πηλός απουσιάζει από τα Μικρασιατικά παράλια, ενώ στις θέσεις της ΑΝ από την Ελλάδα τα όστρακα παρουσιάζουν ομοιογενή χαρακτηριστικά. Η ομοιογένεια ίσως οφείλεται στην κυκλοφορία των αντικειμένων⁶⁷⁵. Ως πρακτική δεν θα πρέπει να μας ξαφνιάζει, ακριβώς γιατί οι μετακινήσεις και οι ανταλλαγές, αποτελούν ένα κατεξοχήν χαρακτηριστικό το οποίο επικρατεί στην Μεσολιθική και φαίνεται πως επιβιώνει και στη Νεολιθική περίοδο.

Ο οψιανός αποτελεί ακόμη ένα ιδιαίτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τους οικισμούς του Ελλαδικού χώρου. Η γνώση της τοποθεσίας εξόρυξης του πετρώματος και η διακίνησή του σε ξηρά και θάλασσα ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτισμού των πληθυσμών του Ελλαδικού χώρου. Σε όλες τις θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής ο οψιανός υπερισχύει έναντι των άλλων εξωγενών υλικών (πυριτόλιθος). Εκεί όπου η ποσότητά του μειώνεται είναι σε θέσεις

⁶⁷⁴ Στη Θεσσαλία το μονόκοκκο σιτάρι εμφανίζεται κυρίως στο Γεντίκι βλ. Reingruber 2005, 167

⁶⁷⁵ Perlès 2001, 220

που βρίσκονται κοντά στην Πίνδο, όπου και πιθανότατα εξορύσσουν τον πυριτόλιθο⁶⁷⁶. Η σχεδόν παρόμοια εικόνα διανομής στις περιοχές του Ελλαδικού χώρου, στα Μικρασιατικά παράλια και ίσως στα Βαλκάνια συμφωνεί με την άποψη του Renfrew⁶⁷⁷ περί διασποράς του πετρώματος από «πλανόδιους εργαλειοτεχνίτες». Ακόμη και η υπόθεση της Perlès ότι η πρακτική αυτή πραγματοποιείται από εξειδικευμένες ομάδες της Μεσολιθικής περιόδου με εμπειρία στη ναυσιπλοΐα⁶⁷⁸, συμφωνεί με το δραστήριο, ικανό και εξειδικευμένο Μεσολιθικό υπόβαθρο που υπάρχει την περίοδο λίγο πριν εμφανιστούν οι Νεολιθικές κοινωνίες στην Ελλάδα.

Στην ολότητά του, ο υλικός πολιτισμός και οι συμβολικές πρακτικές του Ελλαδικού χώρου κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική διαφέρουν από τα παραδείγματα της Ανατολής. Η διάδοση του Νεολιθικού τρόπου ζωής εξαρτήθηκε άμεσα από τις Μεσολιθικές ομάδες που δρούσαν στον Αιγαιακό χώρο. Για τον λόγο αυτό, ο Νεολιθικός τρόπος ζωής στην Ελλάδα φέρει δύο κοινά στοιχεία με την Ανατολή - τη μονιμότητα και την εξημερωμένη οικονομία -, αλλά και αυτά δεν υιοθετούνται επακριβώς. Η παρατήρηση αυτή δείχνει την πολυπλοκότητα που κρύβεται πίσω από τη διαδικασία της νεολιθικοποίησης και τη συσχετίζει άμεσα με τις τοπικές κοινότητες, τις δυναμικές τους, καθώς και με τους τρόπους διάδοσης.

Ο τρόπος ή οι τρόποι διάδοσης, αφομοίωσης και απόρριψης πολιτισμικών στοιχείων αφορά πρώτα στις ανάγκες, στις ιδεολογίες και στις ικανότητες των Μεσολιθικών ομάδων. Δευτερευόντως σχετίζεται με τις επαφές των ομάδων αυτών σε τοπικό και υπερτοπικό επίπεδο. Ήδη από τη Μεσολιθική, στον Αιγαιακό χώρο τέθηκαν τα θεμέλια διαμόρφωσης ενός δικτύου διακίνησης υλικών προσαρμοσμένου στην κινητικότητα των ομάδων αυτών. Σταδιακά, το δίκτυο αυτό δημιούργησε αμοιβαίες δια - Αιγαιακές σχέσεις με τις τοπικές κοινότητες από τα Μικρασιατικά παράλια και οι οποίες διατηρήθηκαν αμφίπλευρα και από τις Νεολιθικές Ελλαδικές κοινότητες.

Κατά συνέπεια, η Νεολιθικοποίηση του Ελλαδικού χώρου είναι μία σύνθετη διαδικασία η οποία σχετίζεται άμεσα με τις επαφές και τις σχέσεις που ανέπτυξε με τους γεωργικούς πληθυσμούς της Ανατολής και συγκεκριμένα τα Μικρασιατικά παράλια. Αφομοίωσε εκείνα τα στοιχεία που είχε ανάγκη, χωρίς να απομακρυνθεί

⁶⁷⁶ Perlès 2001, 207

⁶⁷⁷ Renfrew 1984, 34

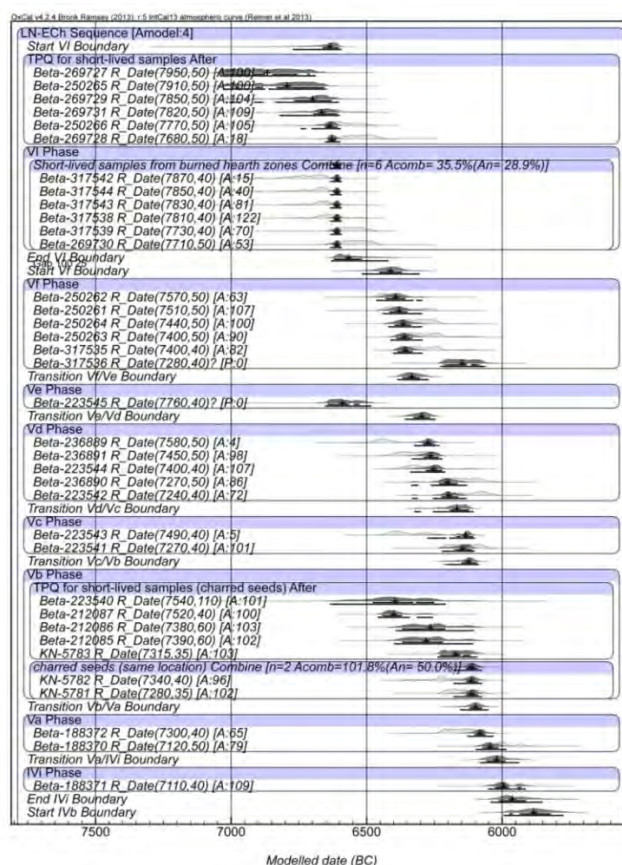
⁶⁷⁸ Perlès 2001, 208

από τις συμβολικές πρακτικές έκφρασης της καταγωγής και της δήλωσης της ταυτότητας των ομάδων της, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις Μεσολιθικές Αιγαιακές κοινότητες. Εν κατακλείδι, πρόκειται για έναν τρόπο ζωής, ο οποίος διαδόθηκε χάρη στο δίκτυο επαφών και σχέσεων με τα Μικρασιατικά παράλια, ένα δίκτυο το οποίο συνέχισε να τροφοδοτείται αμφίπλευρα με ανταλλαγές πρώτων υλών, πληροφοριών και γνώσεων καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου.

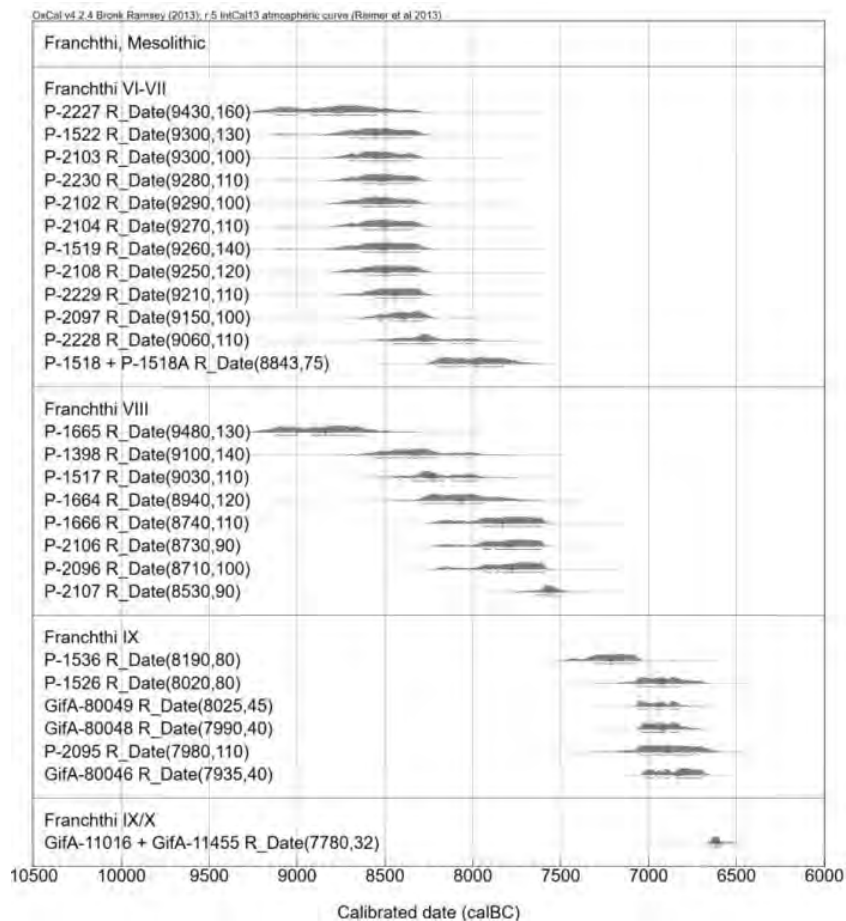
Πίνακες

Settlement Phase	Archaeological Period	Preliminary Dating
ÇuHö I	Present times	20 th century AD
ÇuHö II	Early Bronze Age 1 with mixed deposits	2900–2750 BC/20 th century AD
ÇuHö III	Early Bronze Age 1	2850–2800/2750 calBC
ÇuHö IV	Early Bronze Age 1	2950/2900–2850 calBC
ÇuHö Va	Early Bronze Age 1	3050–2950 calBC
ÇuHö Vb	Late Chalcolithic	3110–3050 calBC
ÇuHö VI	Late Chalcolithic	3270–3110 calBC
ÇuHö VII	Late Chalcolithic	3350–3270 calBC
Hiatus		
ÇuHö VIII	Late Neolithic	c. 6200–5970 calBC
ÇuHö IX	Late Neolithic	c. 6300–6200
ÇuHö X	Late Neolithic	c. 6400–6300
ÇuHö XI	Late Neolithic	c. 6500–6400
ÇuHö XII	Early Neolithic	c. 6600–6500 calBC
ÇuHö XIII	Early Neolithic	c. 6680–6600 calBC

Πίνακας 1 Χρονολογικός πίνακας με τις φάσεις κατοίκησης του Çukuriçi Höyük. Horejs et al 2017, 17, fig. 1.5

Πίνακας 2 Πίνακας με ραδιοχρονολογήσεις C₁₄ Ulucak (http://www.14sea.org/3_Pla.html#site2)

Πίνακας 3 Σπήλαιο Φράγγχι. Πίνακας με ραδιοχρονολογήσεις C_{14} από την Παλαιολιθική ως τη Νεολιθική (http://www.14sea.org/3_Pla-d.html#site1)

Table 2. New AMS radiocarbon dates from the Final Mesolithic and Initial Neolithic at Franchthi Cave. Delta ^{13}C values were measured on the Artemis accelerator mass spectrometer.

Sample reference	Unit	Material	mg C	$\delta^{13}C$	sample pMC	Radiocarbon age BP
GifA 80049/SacA 10946	FAN 169	charcoal	1.42	-28.8	36.82±0.21	8025±45
GifA 80048/SacA 10945	FAN 166bis	charcoal	1.53	-28.9	36.99±0.19	7990±40
GifA 80046/SacA 10910	FAN 166	charcoal	1.41	-25.8	37.24±0.19	7935±40
GifA 11016/SacA 23624	FAN 163A	seed	1.19	-24.4	37.80±0.18	7805±40
GifA 11455/SacA 26197	FAN 163B	seed	1.29	-22.0	38.14±0.25	7740±50
GifA 11017/SacA 23625	FAN 162A	seed	0.97	-26.7	37.97±0.19	7780±40
GifA 11456/SacA 26198	FAN 162B	seed	1.07	-24.3	38.60±0.24	7645±50
GifA 80044/SacA 10908	FAN 158	charcoal	1.41	-26.6	39.04±0.19	7555±40
GifA 80043/SacA 10907	FAN 151	charcoal	1.53	-26.1	37.35±0.18	7910±40

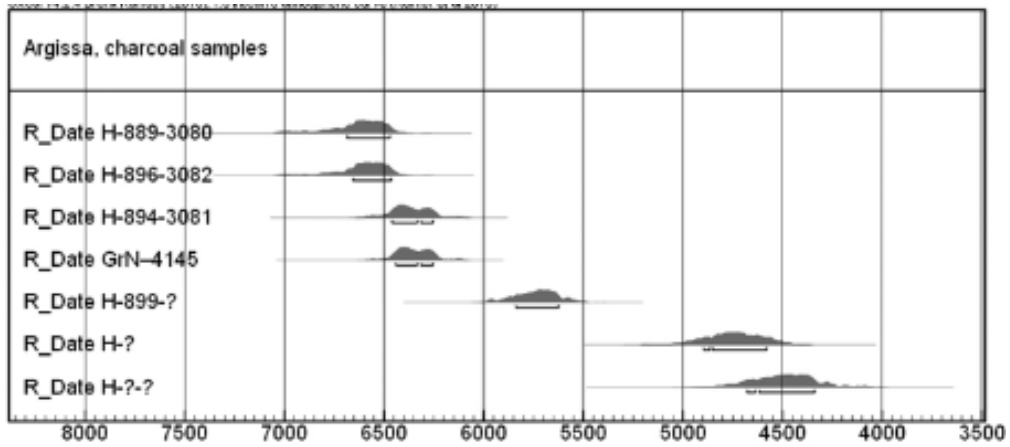
Πίνακας 4 Σπήλαιο Φράγγχι. Πίνακας με νέες ραδιοχρονολογήσεις C_{14} της Αρχικής Νεολιθικής. Perles et al 2013, 1008, table 2

Abs. dates cal BC \pm σ	Archaeological phases	Sites
c. 6600	EN I ('Initial Neolithic')	Beginning of the EN in predominantly coastal and/or hilly areas of the circum-Aegean
c. 6500–6300	EN I ('Early Ceramic')	Argissa, Sesklo
6280–6070	EN II ('Protosesklo')	Achilleion I–II, Sesklo, Larissa-Neraida
6070–5980	EN II/MN I ('Presesklo')	Achilleion IIIb, Otzaki
5980–5800	MN I ('Sesklo I')	Achilleion IVa, Cyclops Cave, Theopetra
c. 5750–5600	MN II ('Sesklo II')	Argissa, Sesklo, Agios Petros, Theopetra
c. 5540	MN III ('Sesklo III')	Achilleion IVb, Sesklo

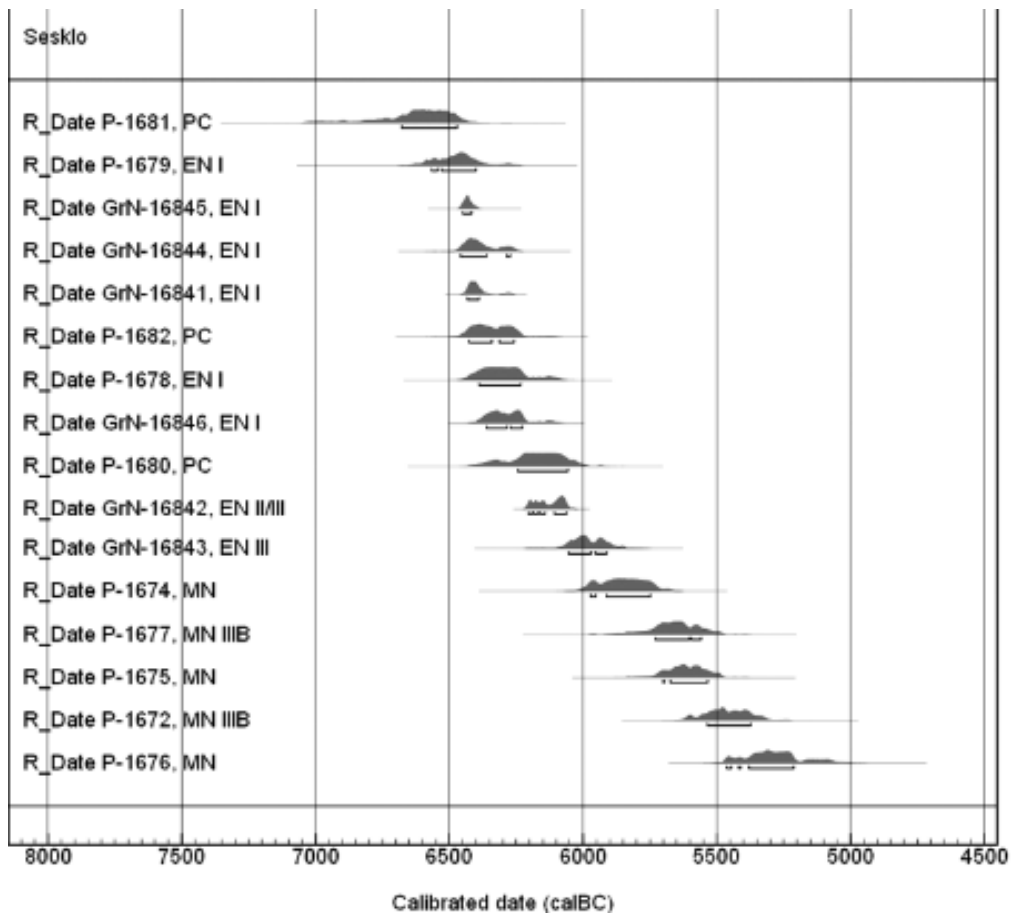
Πίνακας 5 Φάσεις της Νεολιθικής περιόδου. Reingruber et al 2017, 41, table 3

Depth in m	Levels	Milojčić	New (BC)
6,40-6,55	23a	"Sesklo"	(5500) MN II
6,55-6,65	23b		
6,65-6,75	23c		
6,75-6,90	24a 24b	"Vorsesklo"	MN I (6000)
6,90-7,00	25a		
7,00-7,05	25b		
7,05-7,15	25c		
7,15-7,23	26a		
7,23-7,30	26b		
7,30-7,45	26c		
7,45-7,50	27a	"Protosesklo"	EN II (6000-6200)
7,50-7,55	27b		
7,55-7,65	27c		
7,65-7,75	28a		
7,75-7,88	28b		
7,88-7,95	29	"Frühkeramikum"	EN I (6200-6450/300)
1956: Division of the trench; "Kreuzgraben" in the eastern part			
7,95	29b-29c: only in the western part	1958: Level 31 (cleaning) 31a-c: only in the eastern part; 31d: at 8,30 m virgin soil Complex β-ζ	"Prä- keramikum"
8,30		Virgin soil at 8,50 - 8,70 m	
8,40	30: virgin soil		

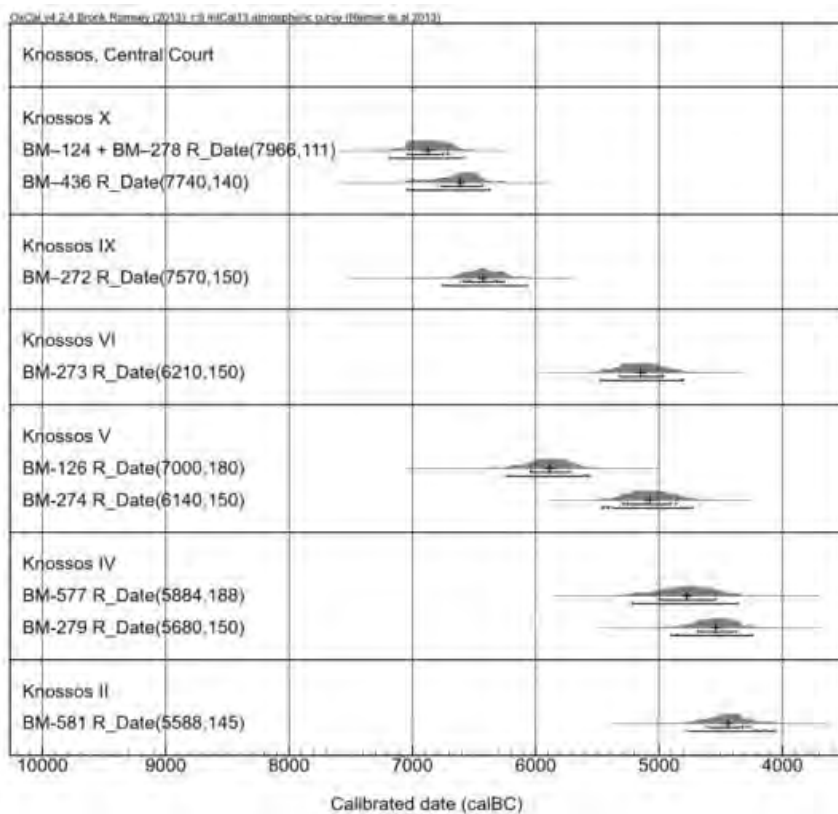
Πίνακας 6 Φάσεις Αργισσας. Reingruber 2005, 159, tab2

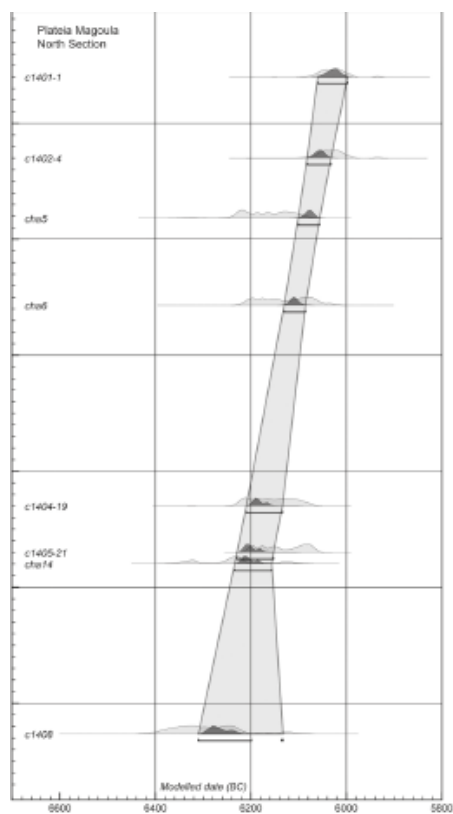
Πίνακας 7 Άργισσα. Ραδιοχρονολόγηση C_{14} της «Ακεραμικής». Reingruber 2008, 157, tab 3.4

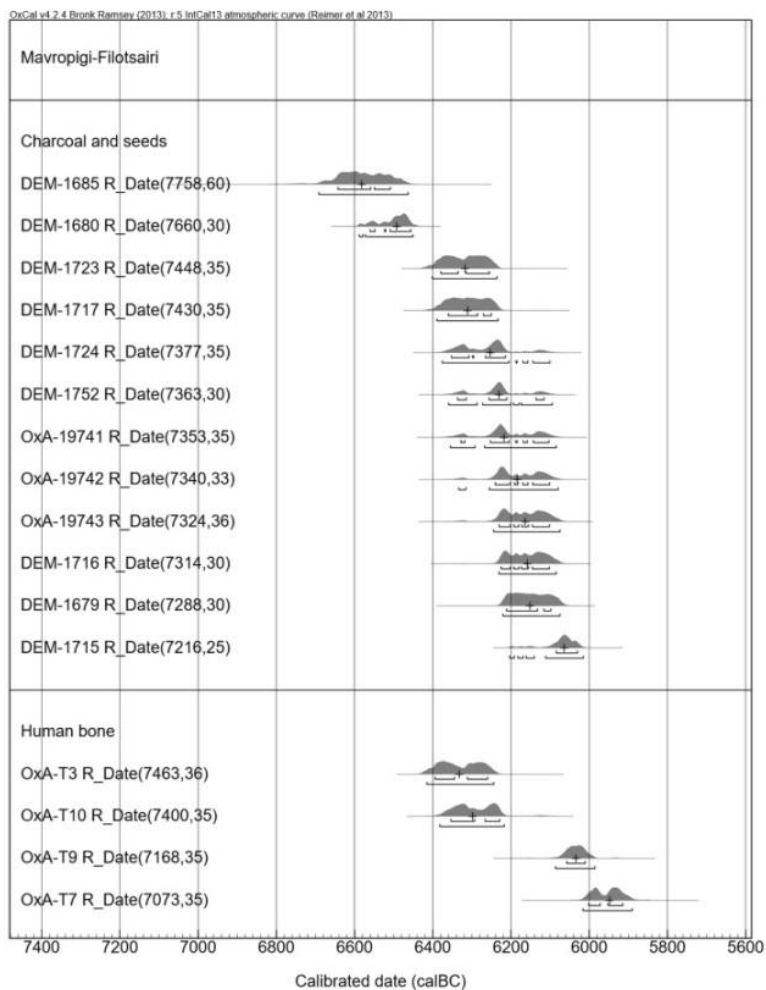
Πίνακας 8 Σέσκλο. Ραδιοχρονολογήσεις C_{14} της «Ακεραμικής». Reingruber 2015, 152, fig. 5

Πίνακας 9 Κνωσός. Χρονολογήσεις ραδιοάνθρακα C₁₄ της Αρχικής Νεολιθικής (http://www.14sea.org/3_I1b.html#site2)

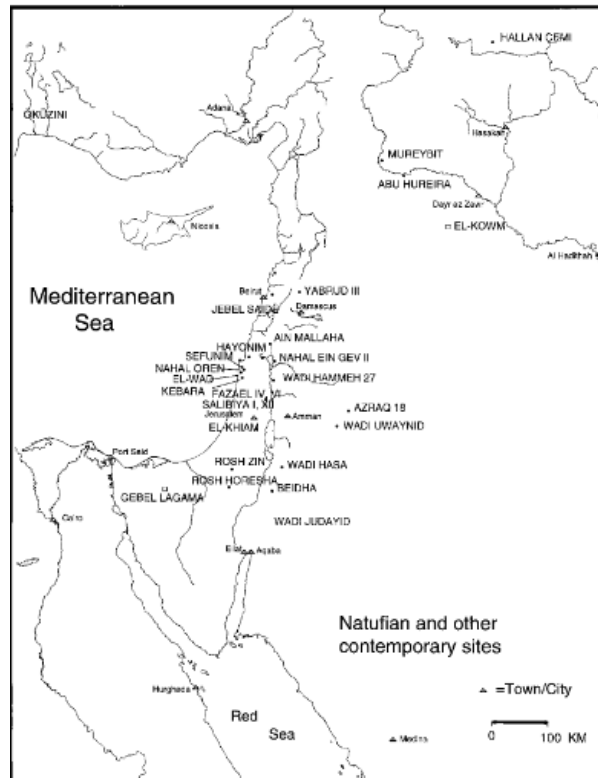

Πίνακας 10 Πρόδρομος II Καρδίτσα. Νέες χρονολογήσεις C₁₄. Krahtoroulou et al 2020 fig. 3.7

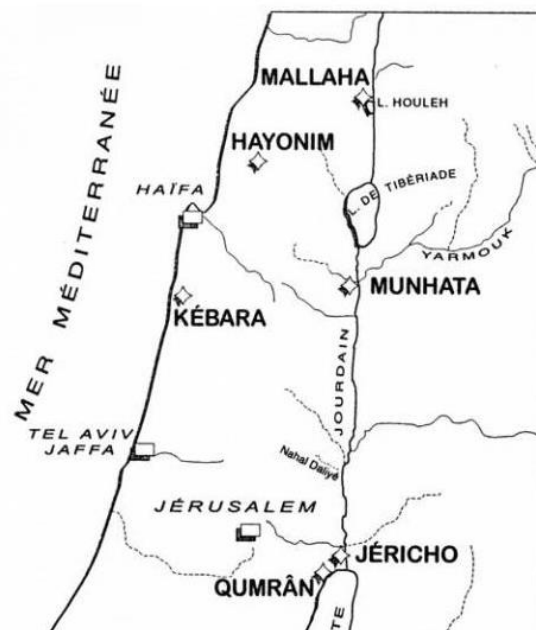

Πίνακας 11 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι. Ραδιοχρονολογήσεις C₁₄
http://www.14sea.org/3_IId.html#

Χάρτες

Χάρτης 1 Χάρτης με εγκαταστάσεις του Νατούφιου πολιτισμού. Bar - Yosef 1998, 162, fig. 2

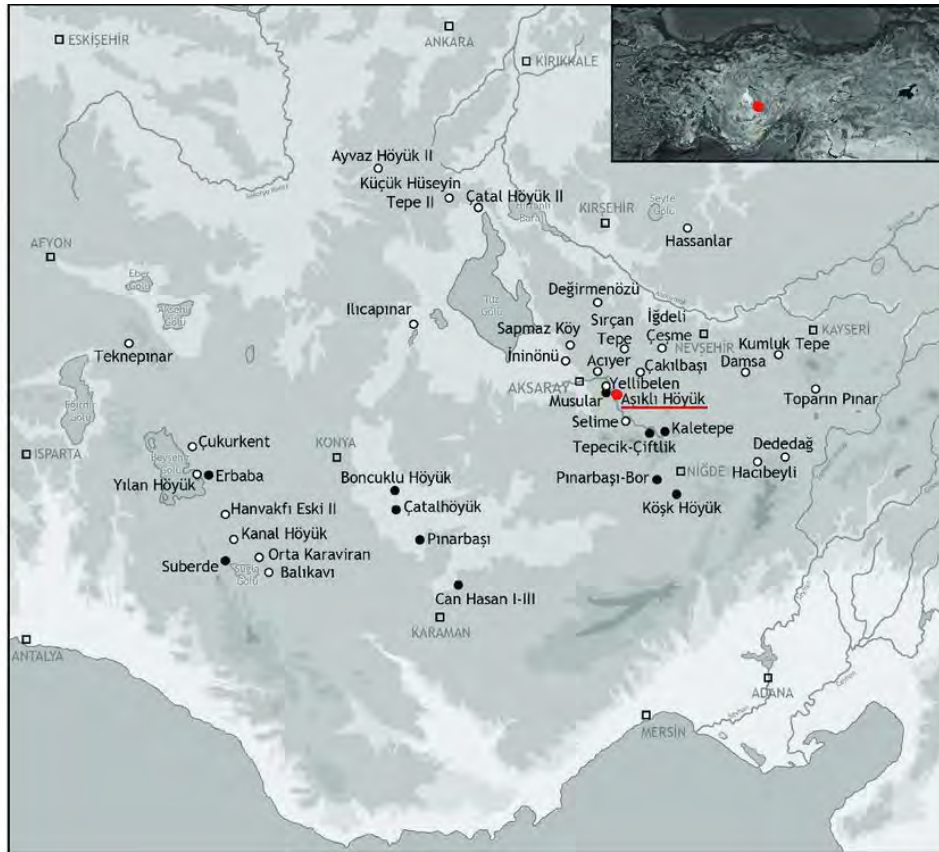
Χάρτης 2 Τοποθεσία Ain Mallaha και σπήλαιο Hayonim. Meignen 1997, fig. 1

Χάρτης 3 Χάρτης επισήμανσης της θέσης Gobekli Tepe
 (<https://www.smithsonianmag.com/history/gobekli-tepe-the-worlds-first-temple-83613665/>)

Χάρτης 4 Χάρτης Ιεριχούς
 (https://en.wikipedia.org/wiki/Jericho#/media/File:Fertile_crescent_Neolithic_B_circa_7500_BC.jpg)

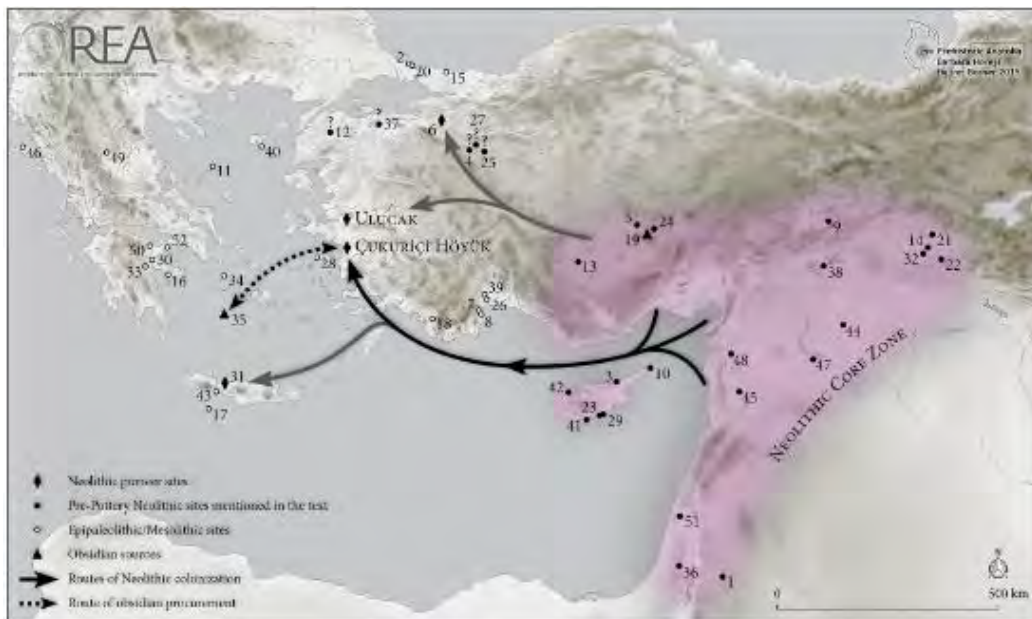
Χάρτης 5 Χάρτης Ανατολίας. Σημειωμένη με κόκκινο η θέση Αşıklı Höyük και κάτω δεξιά το Çatalhöyük. Uzburum 2018, 16, fig. 1

Χάρτης 6 Χάρτης Μικρασιατικών παραλίων. Επισημαίνεται το Çukuriçi Höyük και το Ulucak. Brami et al 2016, 23, fig. 1

Χάρτης 7 Χάρτης που επισημαίνεται η θέση Çukuriçi Höyük και η απόσταση από το νησί της Μήλου. Horejs 2017, 45, fig. 2.8

Χάρτης 8 Χάρτης που απεικονίζει τη διαδρομή της πιθανής προέλευσης της ομάδας του Çukuriçi Höyük σύμφωνα με την Horejs. Horejs et al 2015, 322, fig. 15

Χάρτης 9 Χάρτης Ανατολικής Θράκης. Επισημαίνεται το Αşağı Pinar. Özdoğan E. 2020, 219, fig. 16.1

Χάρτης 10 Χάρτης με Μεσολιθικές θέσεις (με κόκκινο σημειώνονται αυτές που εξετάζονται στο κείμενο). Asouti et al 2018, 3, fig.1

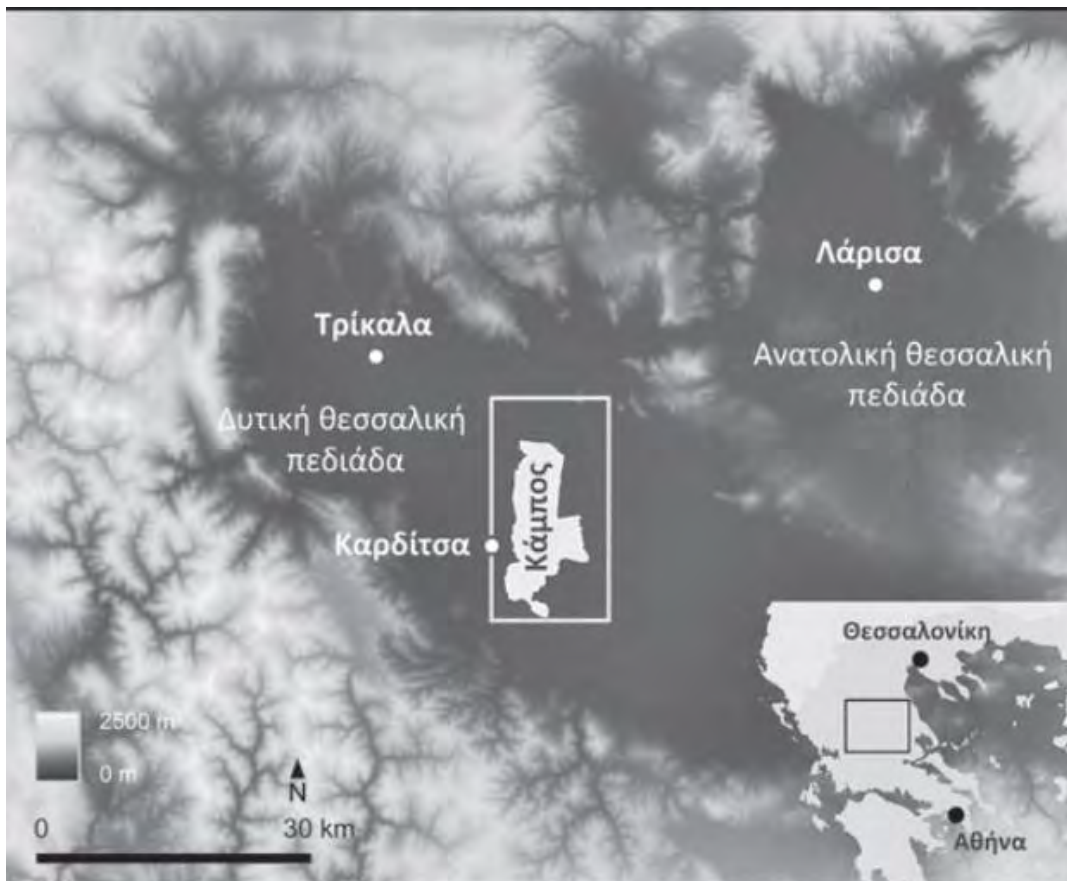
Χάρτης 11 Χάρτης με σύγχρονες θέσεις της Αρχικής Νεολιθικής στην Ελλάδα και στα Μικρασιατικά παράλια. Douka et al 2017, 313

Χάρτης 12 Θέσεις της "ακεραμικής" - "προκεραμικής" και Αρχικής Νεολιθικής. Με κόκκινο σημειώνονται επίσης θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής Reingruber 2015, 149, fig. 1

Χάρτης 13 Χάρτης Κρήτης, σημειώνεται ο Πλακιάς και η Κνωσός. Strasser et al 2010, 146, fig. 1

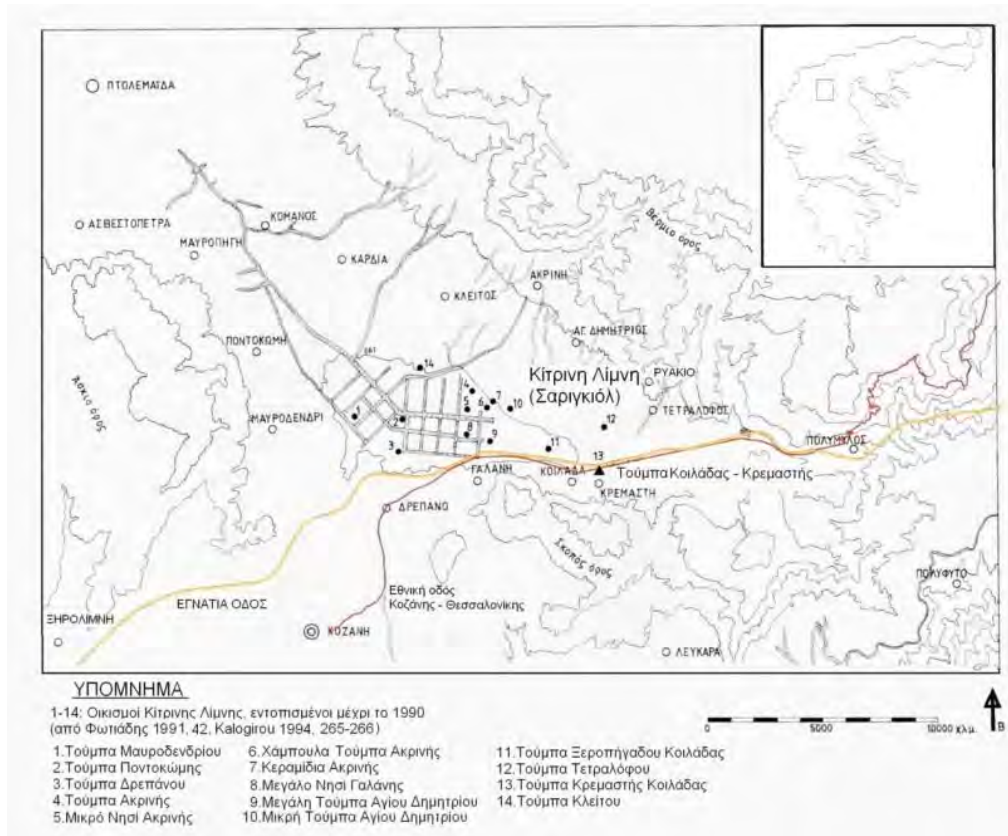
Χάρτης 14 Κάμπος Καρδίτσας. Krahtoroulou et al 2015, fig. 1

Χάρτης 15 Ορισμένες από τις θέσεις που έχουν εντοπιστεί μέσω του Kampos Project. Krahtopoulou et al 2020, 31, fig. 3.4

Χάρτης 16 Θέσεις ΑΝ στη Θράκη σύμφωνα με το πρόγραμμα MapFarm. Urem 2023

Χάρτης 17 Περιοχή Κίτρινης Λίμνης στην Κοζάνη
 (<https://www.archaiologia.gr/blog/2015/09/07/%CE%BF>)

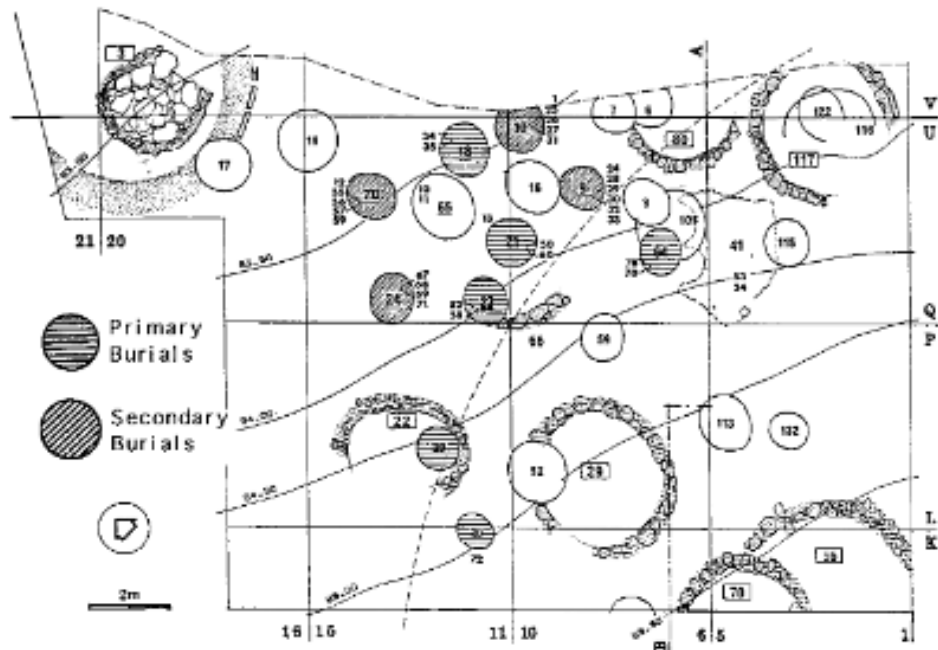

Χάρτης 18 Διασπορά οφιανού κατά τη Νεολιθική περίοδο. Reingruber 2011, 303, fig. 15

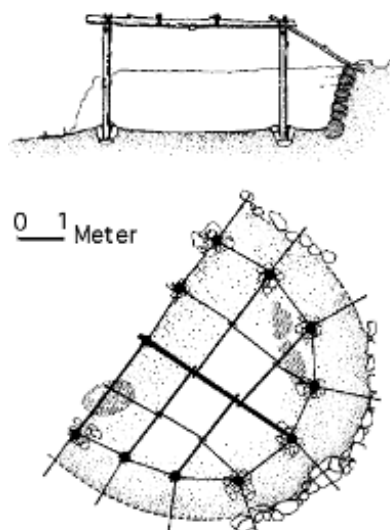

Χάρτης 19 Διασπορά σφραγίδων κατά τη Νεολιθική περίοδο. Reingruber 2011, 304, fig. 17

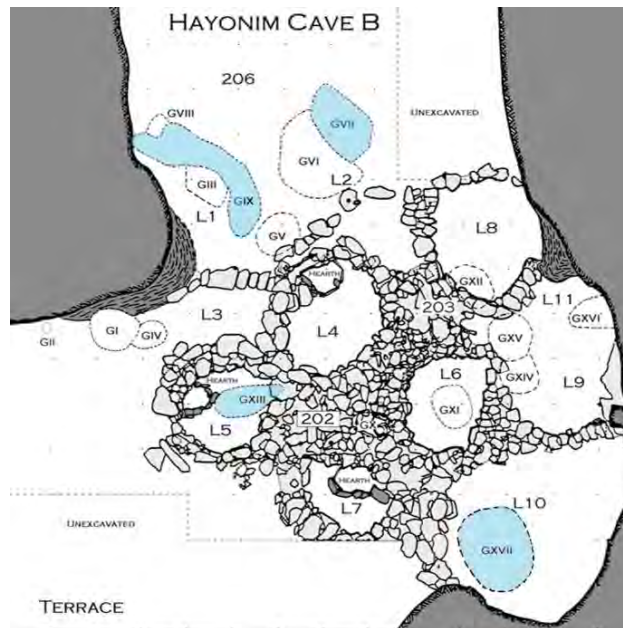
Εικόνες

Εικόνα 1 Κάτοψη Ain Mallaha. Bar - Yosef 1998, 163, fig. 3

Εικόνα 2 Ain Mallaha κάτοψη και αποκατάσταση μεγάλης οικίας 131. Bar - Yosef 1998, 163, fig 4

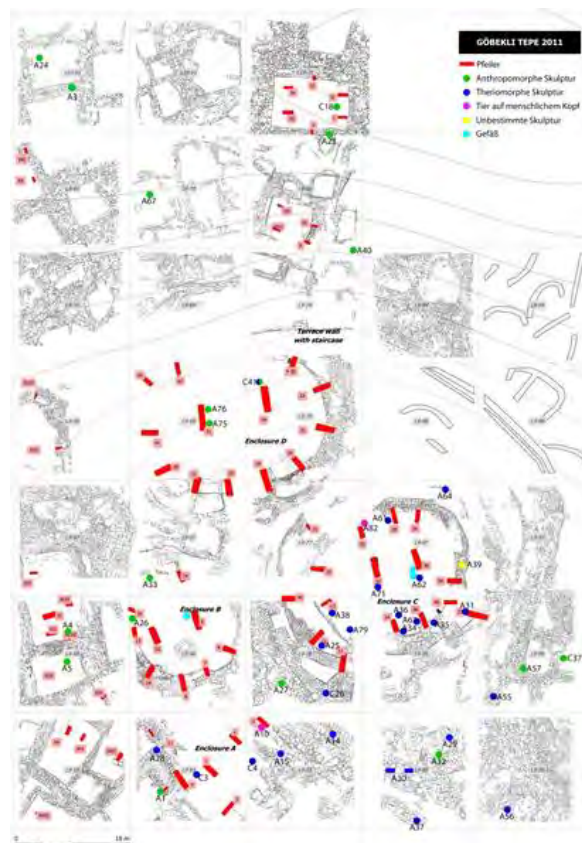
Εικόνα 3 Σπήλαιο Hayonim κάτοψη οικιών και επισήμανση με μπλε των ενταφιασμών.
Grosman & Belfer Cohen 2022, Fig. 1

Εικόνα 4 Κρανίο με επίθετες διακοσμήσεις από την εγκατάσταση El Wad. Bar - Yosef 1998,
165, fig. 5

Εικόνα 5 Αεροφωτογραφία Gobekli Tepe. Clare 2020, 82

Εικόνα 6 Gobekli Tepe κάτοψη κυκλικών και ορθογώνιων κτιρίων.

Εικόνα 7 Κυκλικά κτίσματα A – D. Peters et al 2019, 2, fig. 1

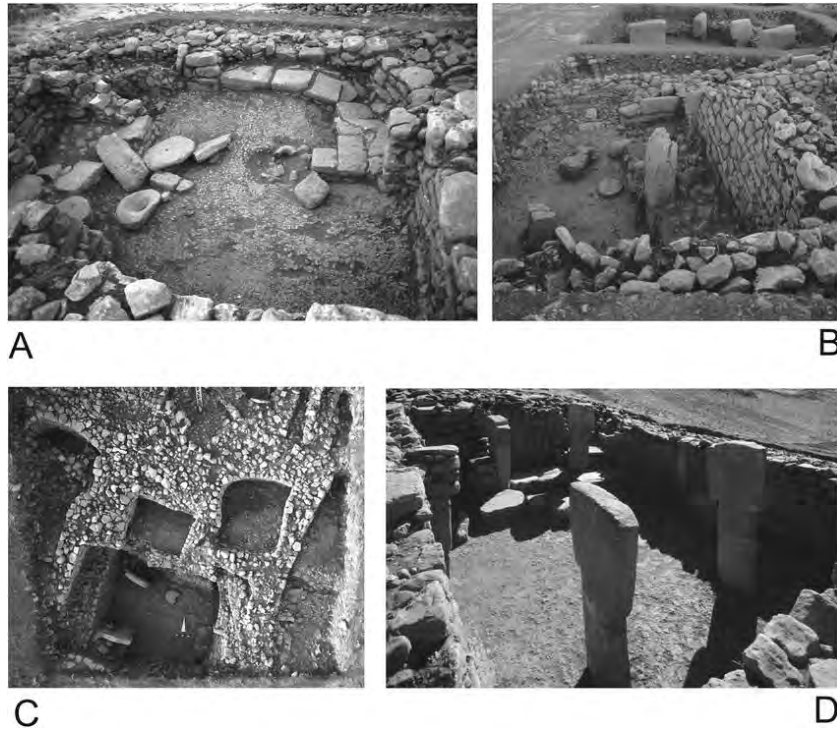
Εικόνα 8 Λίθινη στήλη με χαράξεις άγριων ζώων
(https://www.crystalinks.com/gobekli_tepe.html)

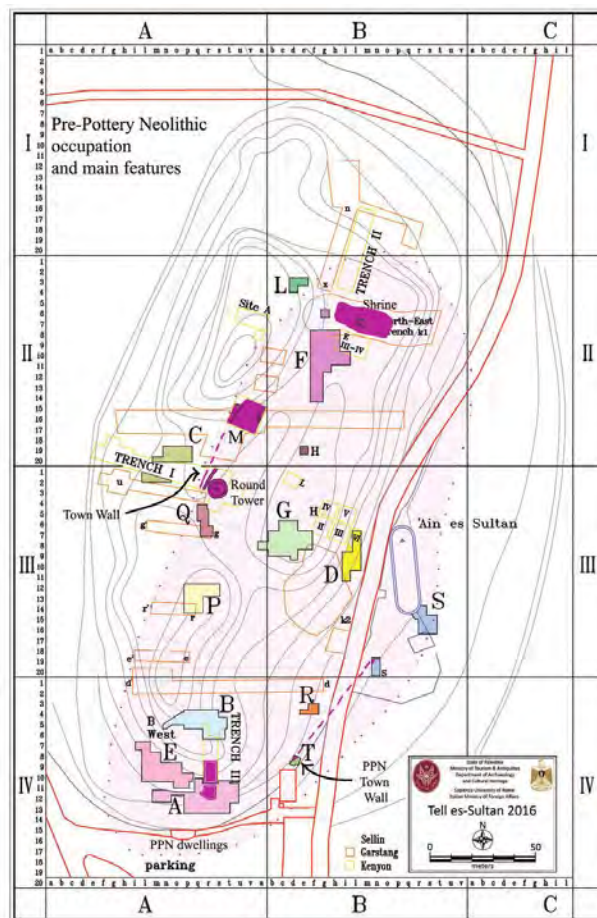
Εικόνα 9 Μία εκ των κεντρικών στηλών Peters et al 2019, 4, fig. 3

Εικόνα 10 Δομές σε επαφή με κυκλικά κτίρια. Clare 2020, 83, fig. 2

Εικόνα 11 Ορθογώνιο κτίριο 38 φάσης II. Dietrich et al 2019, 7, fig 3d

Εικόνα 12 Ιεριχώ, κάτοψη του οικισμού. Nigro 2020, 174, fig. 5

Εικόνα 13 Ιεριχώ, κάτοψη οικίας της PPNA. Kenyon 1957, 9, fig.5

Εικόνα 14 Έμπροσθεν διακρίνονται τα προσαρτημένα δωμάτια αποθηκευτικής χρήσης. Πίσω διακρίνεται το επιχρισμένο δάπεδο. Kenyon 1957, pl 10 A

Εικόνα 15 Ιεριχώς, κρανία με επίθετα διακοσμημένα στοιχεία. Kenyon 1954, pl I

Εικόνα 16 Πυργοειδές κτίσμα Ιεριχώ
(https://en.wikipedia.org/wiki/Tower_of_Jericho#/media/File:Tower_of_Jericho.jpg)

Εικόνα 17 Ιεριχώς, συμπαγής τοίχος. Kenyon 1954, pl II

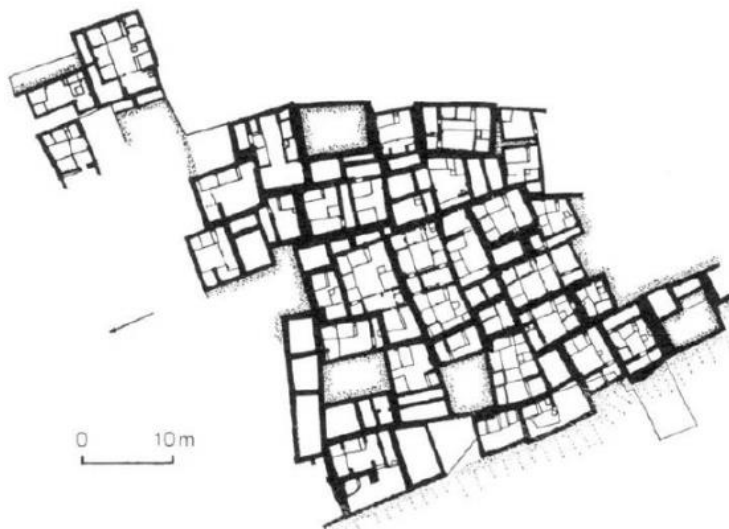
Εικόνα 18 Αşıκλι Höyük, κτιριακά κατάλοιπα από τα στρώματα 5 και 4. Stiner et al 2021, 503 fig 3

Εικόνα 19 Αριστερά διακρίνονται οι κυκλικές οικίες του Στρώματος 3. Κάτω αριστερά φαίνεται το κυκλικό κοινοτικό κτίριο 38. Stiner et al 2021, 506, fig.5

Εικόνα 20 Κάτοψη οικισμού Στρώμα 2. Κάτω αριστερά διακρίνονται τα δύο κοινοτικά κτίρια HV και T. Stiner et al 2021, fig. 8

Εικόνα 21 Çatalhöyük κάτοψη οικισμού. Mellaart 1975, fig. 44

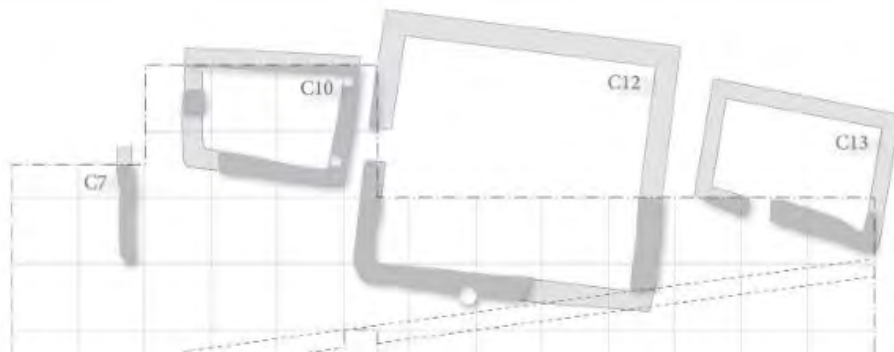
Εικόνα 22 Βουκράνια από την οικία 77. Hodder 2014, 313, fig. 7

Εικόνα 23 Αεροφωτογραφία Çukuriçi Höyük. Horejs 2017, 13, fig. 1.2

Εικόνα 24 Çukuriçi Höyük αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης ÇuHö XIII. Horejs et al 2015, 299, fig. 2

Εικόνα 25 Κάτοψη οικιών Çuho X. Horejs et al 2015, 300, fig. 3

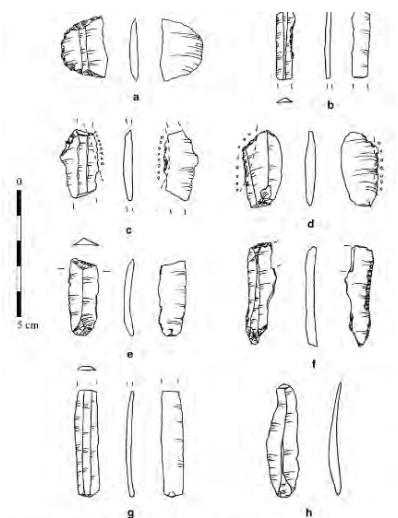
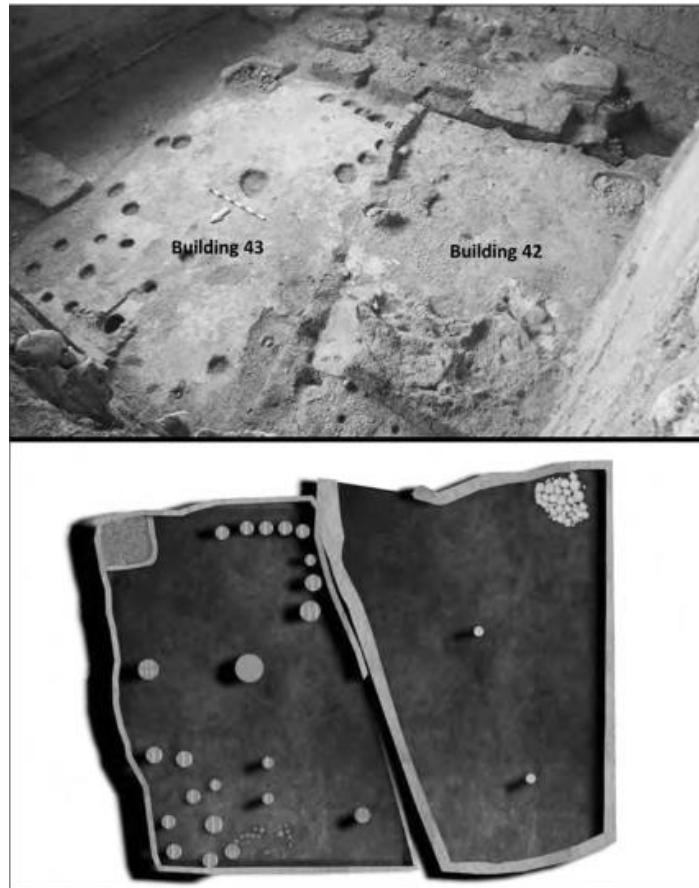

Fig. 7 Lithics of ÇuHö XIII (ERC Prehistoric Anatolia/3, Millé)

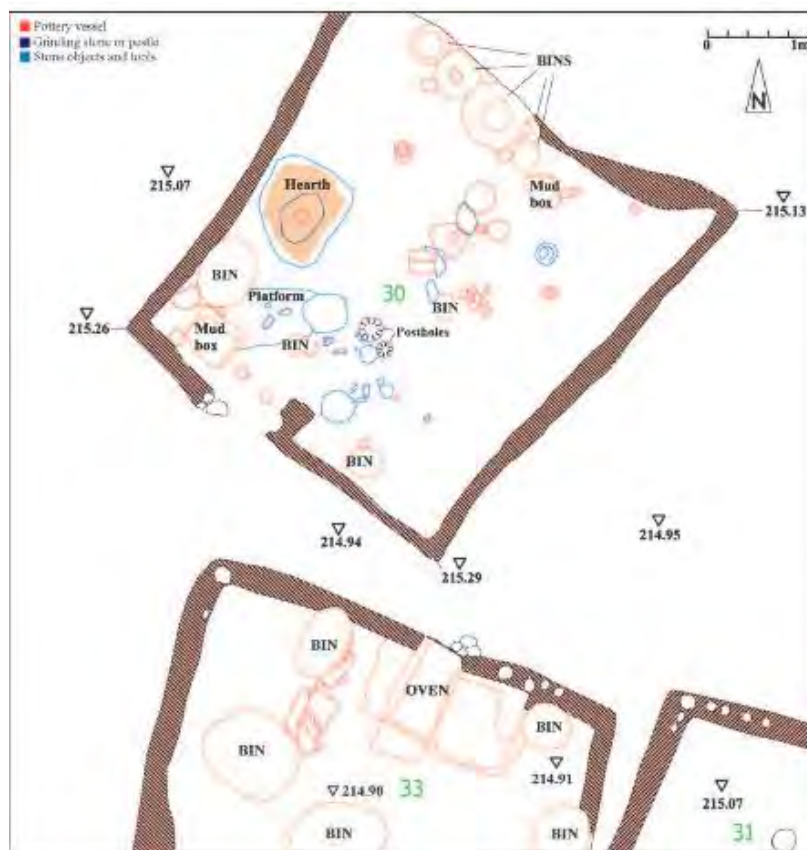
Εικόνα 26 Λεπίδες υπό πίεση ÇuHö XIII. Horejs et al 2016, 306. fig. 7

Εικόνα 27 Ulucak κτίρια 42 και 43 και σχεδιαστική αναπαράστασή τους (φάση VI). Cevik 2019, 222, fig. 2

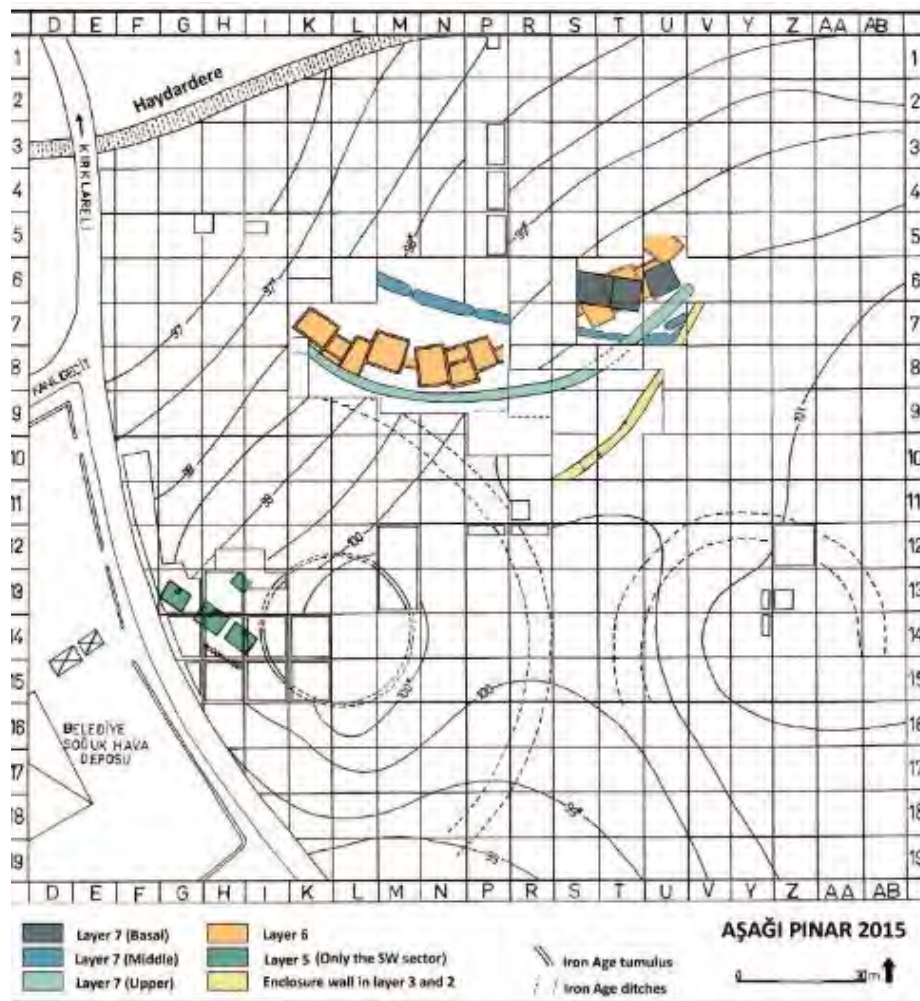
Εικόνα 28 Ίχνη από το επιχρισμένο ερυθρό δάπεδο της οικίας 42 φάση VI . Cilingiroglu & Cevik 2013, 23, fig. 2

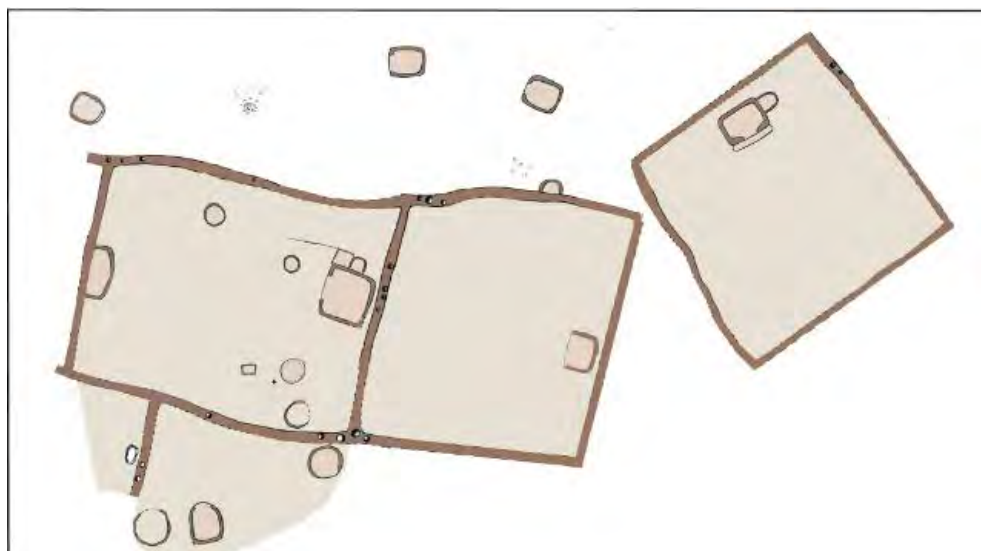
Εικόνα 29 Ulucak κατοχή φάσης V. Cilingiroglu 2009, 70, fig.2

Εικόνα 30 Πήλινα αντικείμενα (πάνω: ανθρωπόμορφα ειδώλια, μέση: σφραγίδες κ.α, κάτω ζώομορφα ειδώλια και σφονδύλια) φάση Ulucak V. Cevik 2020, 83, fig. 6

Εικόνα 31 Αşağı Pınar, κάτοψη του οικισμού. Στο κέντρο με μπλε σημειώνεται η φάση 7 και με πορτοκαλί η φάση 6. Özdoğan E. 2020, 220, fig. 16.3

Εικόνα 32 Κάτοψη των οικιών φάσης 7. Özdoğan E. 2020, 221, fig. 16.4

Εικόνα 33 Ασαḡι Pinar οικίες 7-2 και 7-3. Akyol et al 2022, 37, fig. 2

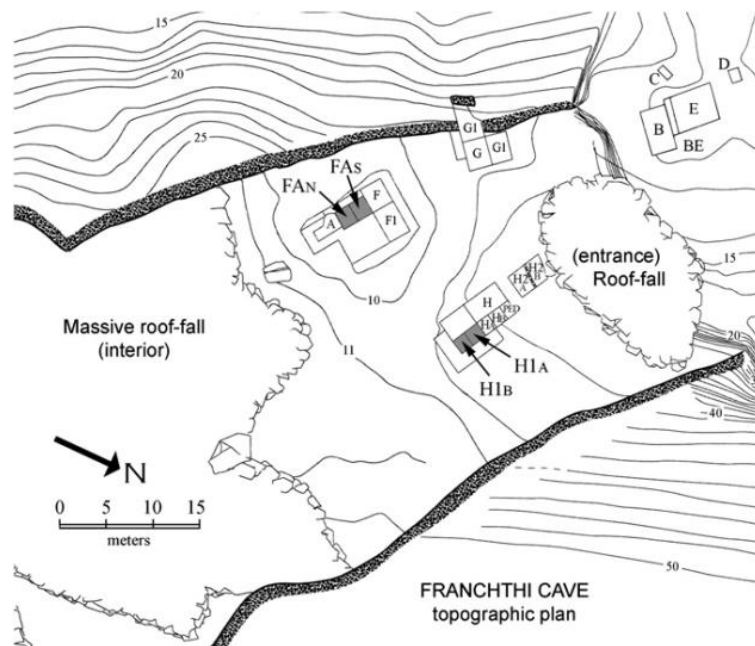
Εικόνα 34 Λεπτομέρειες από το εσωτερικό των οικιών: κάτω και στο μέσον σημειώνονται τα επιχρισμένα δάπεδα. Akyol et al 2022. 38, fig. 3

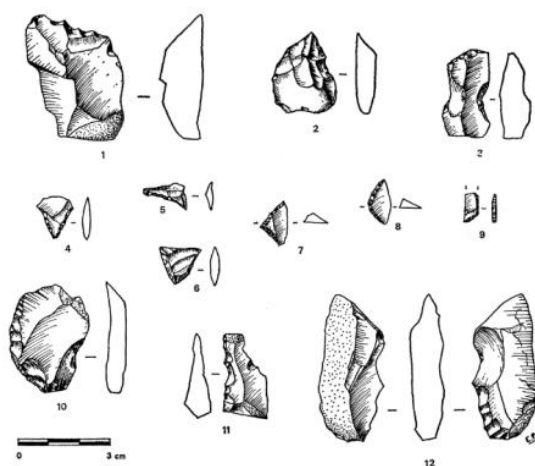
Εικόνα 35 Ευρήματα από τις τάφρους. Akyol et al 2022, 40, fig. 7

Εικόνα 36 Σπήλαιο Φράγχθι, άποψη της εισόδου του σπηλαίου
 (<https://www.argolisculture.gr/el/lista-mnimeion/spilaio-fraghti/>)

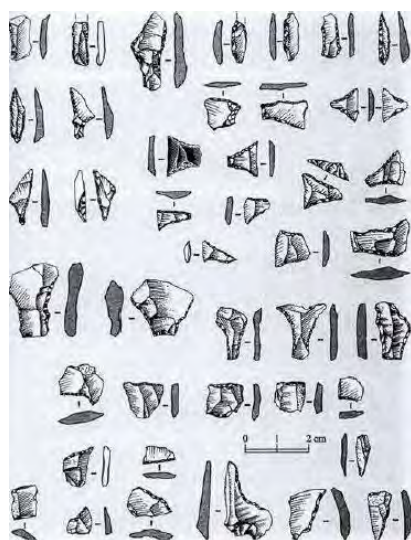
Εικόνα 37 Κάτοψη του σπηλαίου και της "παραλίας". Σημειώνονται οι τομές FAS/ FAN.
 Jacobsen and Farrand 1987, pl 2

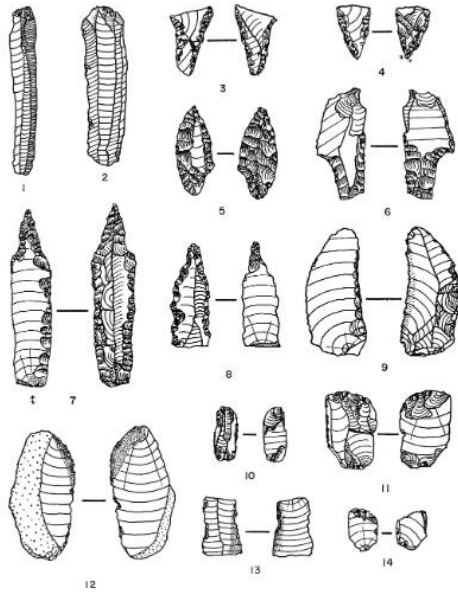
Εικόνα 38 Σπήλαιο Φράγχθι λιθοτεχνίες Κατώτερης Μεσολιθικής. Jacobsen 1973, 78, fig. 9

Εικόνα 39 Ταφή ενήλικου ατόμου. Θεοχάρης 1981, 27, 1

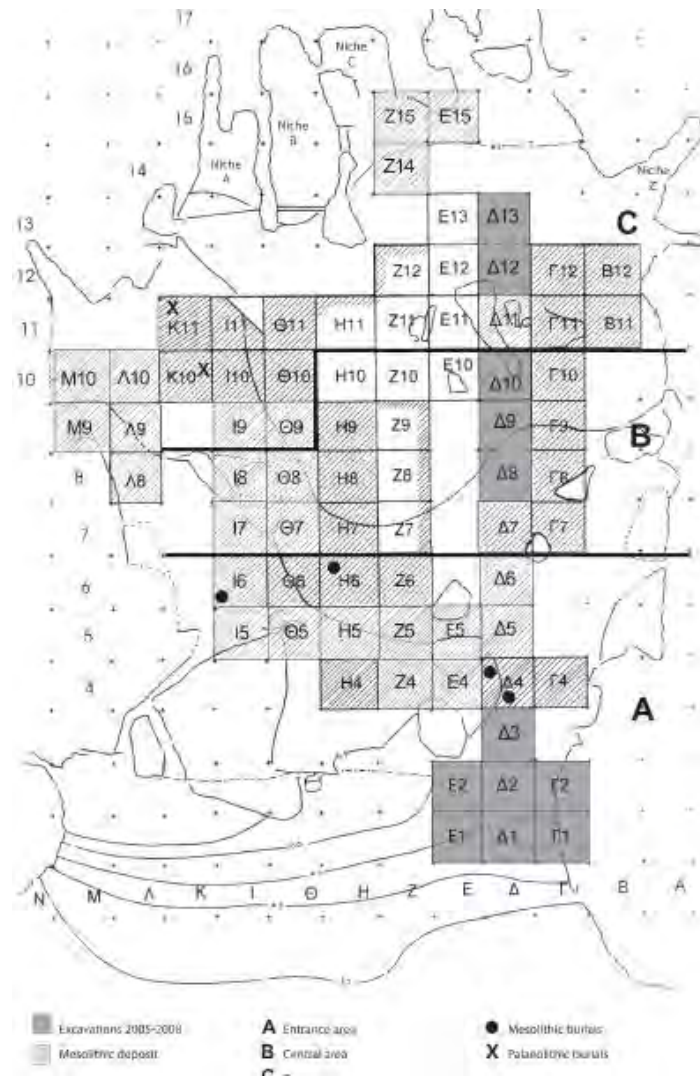
Εικόνα 40 Σπήλαιο Φράγχθι, μικρολιθικά εργαλεία Ανώτερης Μεσολιθικής. Perles 2001, 33, fig. 2.5

Εικόνα 41 Σπήλαιο Φράγχθι, λιθοτεχνίες της Νεολιθικής. Jacobsen 1969, fig. 5

Εικόνα 42 Σπήλαιο Θεόπετρας, σημειώνεται η είσοδος στο σπήλαιο (<https://www.archaiologia.gr/blog/2015/04/20>)

Εικόνα 43 Κάτοψη του σπηλαίου. Kyriassisi - Apostolika 2021, 27, fig. 2

Εικόνα 44 Σπήλαιο Θεόπετρας, εστία Μεσολιθικής περιόδου. Kyriassisi - Apostolika 2021, 31 fig. 7

Εικόνα 45 Τμήματα πηλού. Κυπαρίσι - Apostolika 2021, 32, fig. 8

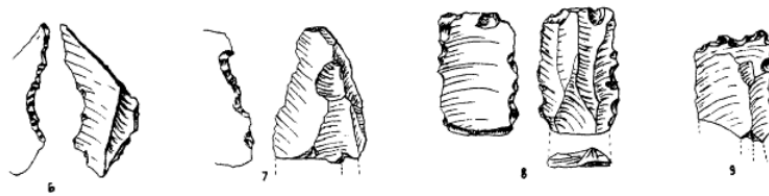

Fig. 23.1 Upper Palaeolithic artefacts: (1) single platform flake-bladelet core; (2-3) endscrapers; (4-5) backed bladelets. Mesolithic artefacts: (6-7) inversely notched implements; (8) artefact with alternate retouch; (9) truncation. Scale 1:1.

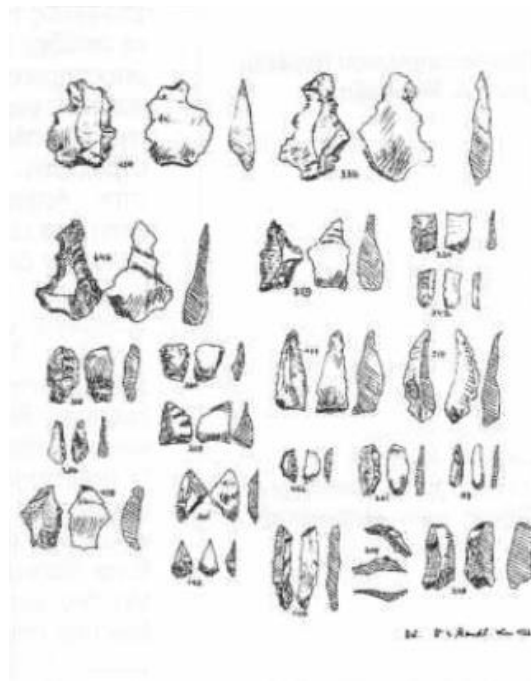
Εικόνα 46 Σπήλαιο Θεόπετρας, λίθινα τέχνηρα της Μεσολιθικής. Adam 199, 269, fig. 2.3.1

Εικόνα 47 Βραχιοσκεπή Ζαΐμη, κάτοψη του θαλάμου. Galanidou 2003, 123, table 7.3

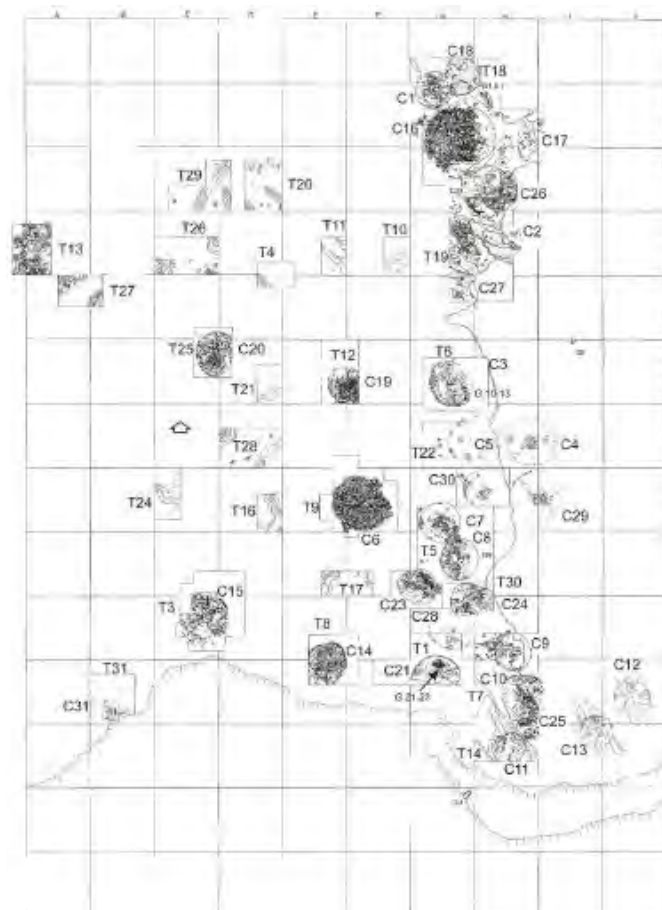
Εικόνα 48 Βραχосκεπή Ζαΐμη, εργαλεία από 8ο στρώμα. Παπαγεωργίου – Σταμπόλη & Μπελέντης 1996, 55, εικ. 7

Εικόνα 49 Βραχосκεπή Ζαΐμη Λιθοτεχνίες στρώμα 9. Παπαγεωργίου – Σταμπόλη & Μπελέντης 1996, 55 εικ. 8

Εικόνα 50 Μαρουλές Κύθνου, αεροφωτογραφία οικισμού. Sampson et al 2010, 14, fig. 21

Εικόνα 51 Μαρουλές Κύθνου, κάτοψη του οικισμού. Sampson et al 2010, 13, fig. 20

Εικόνα 52 Μαρουλάς Κύθνου, οικίες C7, C8 . Sampson et al 2010, 27, fig. 44

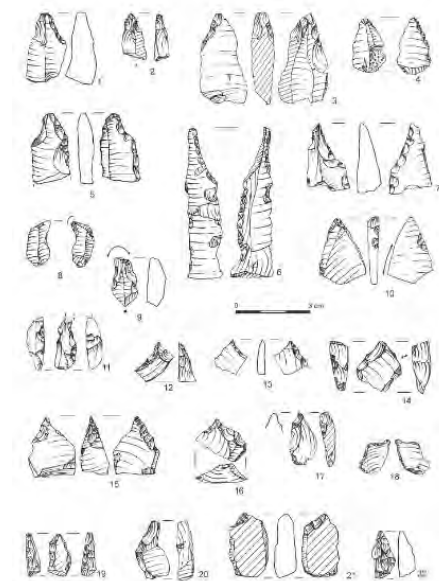
Εικόνα 53 Μαρουλάς Κύθνου, λίθινο δάπεδο κατασκευής C6 . Sampson et al 2010, 33, fig.63

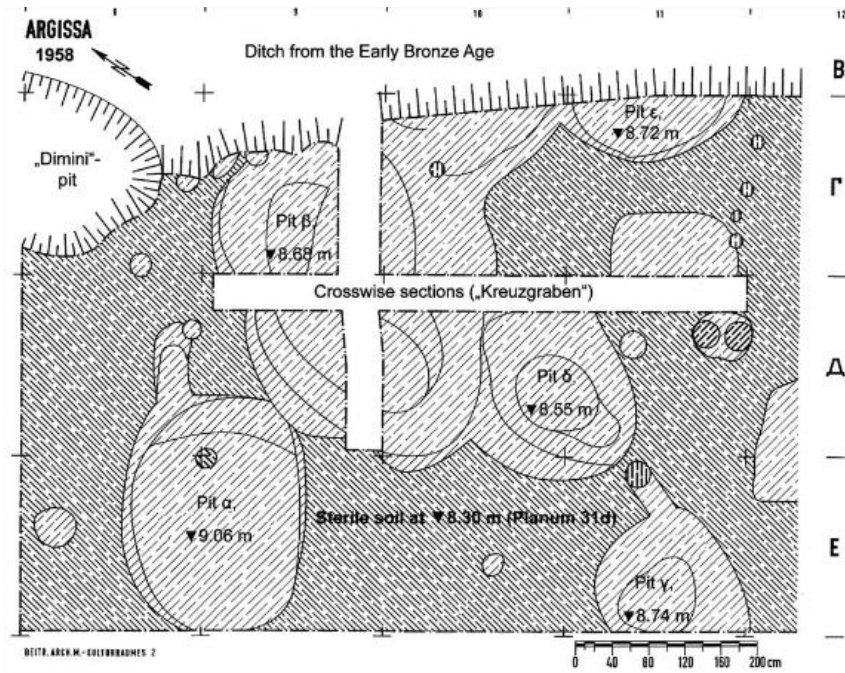
Εικόνα 54 Μαρουλάς Κύθνου, ταφή σε αβαθή λάκκο 10 – 13. Sampson et al 2010, 39, fig. 72

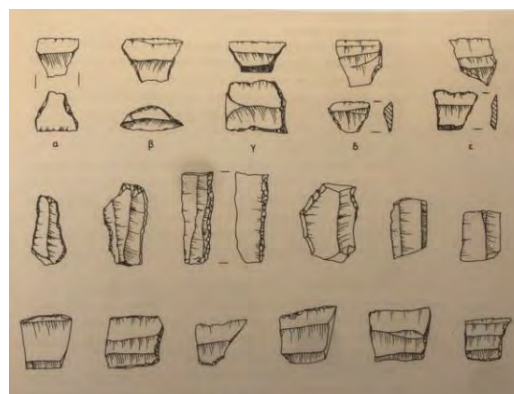
Εικόνα 55 Μαρουλάς Κύθνου ταφή 1 σε λάκκο με λίθινα όρια . Sampson et al 2010, 38, fig. 68

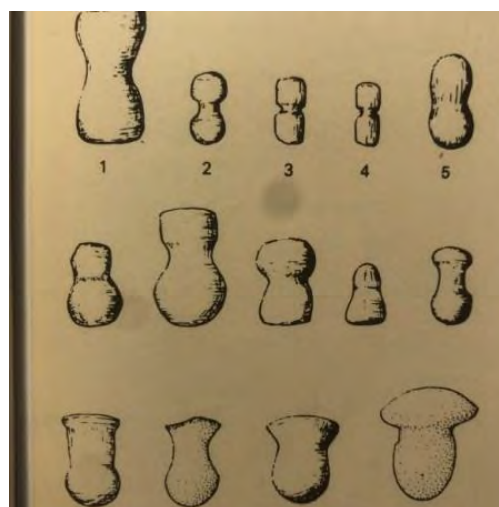
Εικόνα 56 Μαρουλάς Κύθνου εργαλεία από οψιανό. Sampson et al 2010, 93 pl. XV

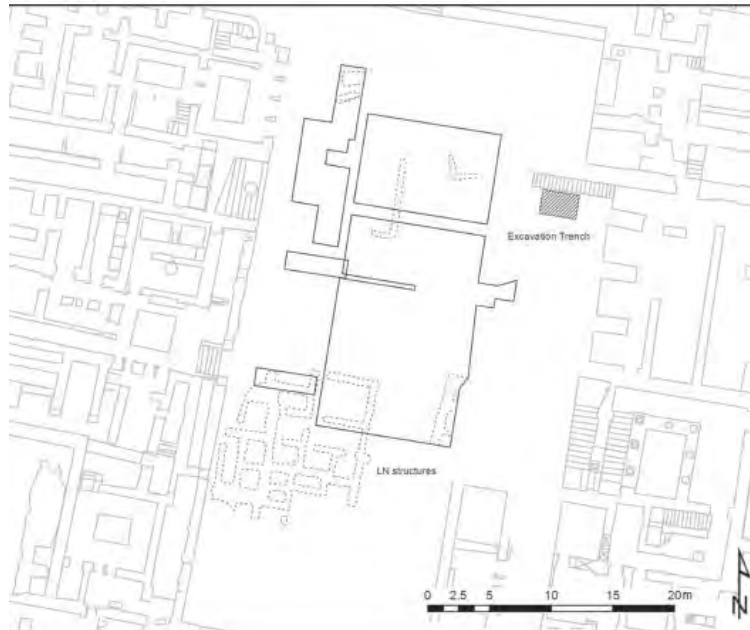
Εικόνα 57 Αργίσα τομή Kreuzgraben "ακεραμική φάση". Milojevic 1962, pl III

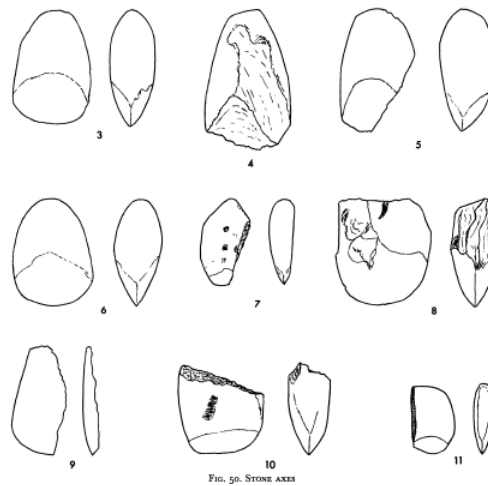
Εικόνα 58 Μικρολιθικά εργαλεία "προ - κεραμικής" περιόδου στη Θεσσαλία. Θεοχάρης 1981, 31, εικ. 3

Εικόνα 59 Ενώτια "προ - κεραμικής" στη Θεσσαλία. Θεοχάρης 1981, 41, εικ. 5

Εικόνα 63 Τομές πάνω δεξιά από την ανασκαφή του Ευστρατίου το 1997 . Efstratiou et al 2013, 2 fig. 1.1

Εικόνα 64 Κνωσός, Αρχική Νεολιθική πέλεκυς (No. 4) Στρώμα X. Evans 1964

Εικόνα 65 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι, κάτοψη του οικισμού. Με κόκκινο σημειώνονται τα «Κεντρικό και Δυτικό όρυγμα», καθώς και το «Ελλειψοειδές κτήριο». Mentessidi - Karamitrou et al 2016, 51, fig 5

Εικόνα 66 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι, στρώμα III Αρχαιότερη Νεολιθική, κεντρικό όρυγμα. Karamitrou - Mentessidi et al 2016, 52 fig. 8

Εικόνα 67 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι, Μονόχρωμα όστρακα κεραμικής στρώμα ΙΙΙ .
Karamitrou - Mentessidi 2015, 59, fig. 31

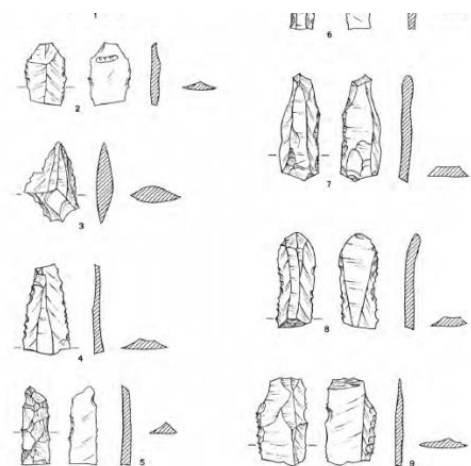
Εικόνα 68 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι, Εργαλεία στρώμα ΙΙΙ . Karamitrou - Mentessidi 2016,
pl 1

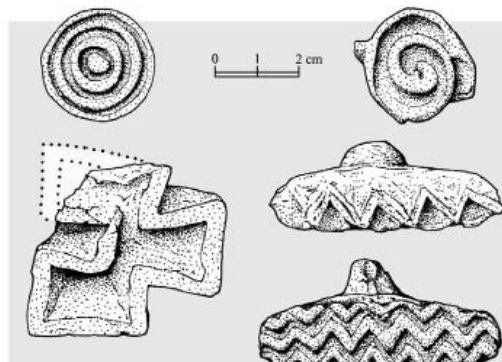
Εικόνα 69 Μαυροπηγή – Φυλλοτσαΐρι σφραγίδες στρώμα ΙΙΙ . Karamitrou - Mentessidi
2016, 66, fig. 42

Εικόνα 70 Σέσκλο κάτοψη οικισμών στους τομείς Α και Β
 (http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2500)

Εικόνα 71 Σέσκλο λίθινα εργαλεία (chip stone tools) . Winjen 1981, 48, fig. 12

Εικόνα 72 Σέσκλο σφραγίδες (Pintaderas) . Perles 2001, 253, fig 11.6

Βιβλιογραφία

- Αδάμ, Ε. 2000. « Οι Ανώτερες Παλαιολιθικές και Μεσολιθικές λιθοτεχνίες του σπηλαίου Θεόπετρας και η συμβολή τους στην εκτίμηση της χρήσης του σπηλαίου κατά το τελικό Πλειστόκαινο και Πρώιμο Ολόκαινο», στο Κυπαρίσση – Αποστολικά Ν. (επιμ. εκδ.) Σπήλαιο Θεόπετρας Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6 – 7 Νοεμβρίου 1998, ΥΠ. ΠΟ – Institute of Aegean Prehistory, 163 – 171
- Akyol, Ş, Nergiz, Ş & Özdoğan, E 2022. 'Earliest Occupation at Aşağı Pınar: Layer 7', *Anatolian Research*, 26, 27-40
- Ammerman J.A., Efstratiou N, Ntinou M., Pavlopoulos K., Gabrielli R., Thomas K.D & M.A. Mannino 2008. "Finding the early Neolithic in Aegean Thrace: the use of cores". *Antiquity* 82: 315, 139–150
- Asouti, E., Ntinou, M. & Kabukcu, C. 2018 'The impact of environmental change on Palaeolithic and Mesolithic plant use and the transition to agriculture at Franchthi Cave, Greece', *PLOS ONE*. 13(11), 1-38
- Βαλαμώτη Μ.Σ 2011, «Σπόροι για τους νεκρούς; Αρχαιοβοτανικά δεδομένα από τη Μαυροπηγή Κοζάνης, θέση Φυλλοτσαϊρι», στο Καραμήτρου – Μεντεσίδη Γ (επιμ. εκδ.) *Το Αρχαιολογικό έργο στην Άνω Μακεδονία 1*, 245 - 256
- Bar-Yosef, O. 1986. 'The Walls of Jericho: An Alternative Interpretation', *Current Anthropology*, 27:2, 157–162.
- Bar-Yosef, O. 1998. 'The Natufian culture in the Levant, threshold to the origins of agriculture', *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 6:5, 159–177.
- Bar-Yosef, et. al 2017. *Hayonim Cave*, στο Y. Enzel & O. Bar-Yosef (επιμ. εκδ.), *Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans*, Cambridge
- Baird, D. 2012. "Pınarbaşı; from Epipalaeolithic campsite to sedentarising village in central Anatolia", στο Özdoğan, M., Basgelen, N., & P. Kiniholm (επιμ. Εκδ.), *The Neolithic in Turkey, New excavations & new research*, Vol 3, Archaeology & Art publications, Istanbul, 181 - 218

Belfer-Cohen, A. & Goring-Morris, N. 2010. ‘The Initial Neolithic in the Near East: Why It Is So Difficult to Deal with the PPNA’, *Journal of the Israel Prehistoric Society*, 40, 1-18

Biçakçi E & M. Özbaşaran, 1991. “Aşıklı Höyük 1989- 1990: Building activities”, στο Esin U (επιμ. Εκδ). *Salvage excavations at the pre-pottery site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia*, *Anatolica* 17, 136 – 145

Brami, M, Horejs, B & Ostmann, F 2016. ‘The ground beneath their feet: building continuity at Neolithic Çukuriçi Höyük’, *Anatolian Studies*, 66, 1–16

Boyd, B. 2006. “On sedentism in the Later Epipalaeolithic (Natufian) Levant”, *World Archaeology*, 38:2, 164-178

Boz B. & Hager L.D 2013. “Living above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatal Höyük”, στο Hodder I (επιμ. Εκδ.) *Humans and landscapes of Catalhöyük: Reports from the 2000 – 2008 Seasons*, Volume 8, 413 – 440

Cauvin, J. 1997. *Γέννηση των θεοτήτων γέννηση της γεωργίας. Η επανάσταση των συμβόλων στη Νεολιθική εποχή*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Çelik, B. 2011 “Karahan Tepe: a new cultural centre in the Urfa Area in Turkey”, *Documenta Praehistorica*, 38, 241–254

Çelik, B. 2016 “A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi”, *Documenta Praehistorica*, 43, 421–428.

Çevik, Ö 2019. “Changing Ideologies in Community-Making through the Neolithic Period at Ulucak” στο Marciniak, A. (επιμ.Εκδ) *Concluding the neolithic: the near east in the second half of the seventh millennium BC*. Atlanta, Georgia, Lockwood Press, 219 – 241

Çevik, Ö and Erdoğan, B 2020 ‘Absolute chronology of cultural continuity, change and break in Western Anatolia between 6850-5460 cal. BC: the Ulucak Höyük case’, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* Vol. 20: 1, 77-92

Çilingiroğlu, Ç, 2011. “The Current State of Neolithic Research at Ulucak, İzmir”, στο Krauss, R.(επιμ. εκδ) *Beginnings - new research in the appearance of the*

Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin: papers of the international workshop, 8th-9th April 2009, Istanbul, 67 - 76

Çilingiroğlu, A, Çevik, Ö, & Ç Çilingiroğlu, 2012. “Ulucak Höyük”, στο Özdoğan M, Basgelen, N. & P Kuniholm (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic in Turkey*, Vol 4, 139 – 175

Çilingiroğlu, Ç and Çakırlar, C 2013. ‘Towards configuring the neolithisation of Aegean Turkey’, *Documenta Praehistorica*, 40, 21–29.

Clare, L. 2020 ‘Göbekli Tepe, Turkey. A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015–2019)’, *e-Forschungsberichte*, 1-13

Clare, L, Dietrich, O. Gresky, J. Notroff, J. Peters, J & N. Pöllath 2019 ‘Ritual Practices and Conflict Mitigation at Early Neolithic Körtektepe and Göbekli Tepe, Upper Mesopotamia: A Mimetic Theoretical Approach’, στο I. Hodder (επιμ. εκδ) *Violence and the Sacred in the Ancient Near East*. Cambridge University Press, 96–128

Dietrich, O. *et al.* 2012. ‘The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, south-eastern Turkey’, *Antiquity*, 86: 333, 674–695.

Dietrich, O. *et al.* 2013. “Establishing a radiocarbon sequence for Göbekli Tepe. State of Research and new data”, *Neo – Lithics 1/13*, 36 – 41

Dietrich, L, Meister, J, Dietrich, O, Notroff, J & Kiep, J, Heeb, Julia, Beuger, A & S, Brigitta. 2019. “Cereal processing at Early Neolithic Göbekli Tepe, Southeastern Turkey”. *PLOS ONE* 14, 1 – 34

Douka, K., Efstratiou N., Hald M.M., Henriksen P.S., & A. Karetsou 2017. ‘Dating Knossos and the arrival of the earliest Neolithic in the southern Aegean’, *Antiquity*, 91: 356, 304–321

Düring, B.S. 2007. ‘Building Continuity in the Central Anatolian Neolithic: Exploring the Meaning of Buildings at Aşıklı Höyük and Çatalhöyük’, *Journal of Mediterranean Archaeology*, 18:1, 3–29

Duru, G. 2002. “Architectural Indications for the Origins of Neolithic Central Anatolia”, στο Gerard F., Thissen L. & E. Yayınları (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic of Central Anatolia CANeW International Table Ronde*, 171-180

Efstratiou N, Karetsou A, & E. Banou. 2013 “The Excavation.” στο Efstratiou, N., A. Karetsou & M. Ntinou (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete: New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, INSTAP Academic Press 42, 1–24

Efstratiou, N. 2013. “The Stratigraphy and Cultural Phases”. στο Efstratiou, N., A. Karetsou & M. Ntinou (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete: New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, INSTAP Academic Press 42, 25–46

Efstratiou N. 2016. “Archaeological visibility and early farming habitation patterns in coastal Thrace (Greece)”, στο Bacvarov K. & R. Gleser (επιμ.εκδ.) *Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary. (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 293) Bonn: Habelt*, 105–116.

Esin, U. 1991. ‘Salvage excavations at the pre-pottery site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia, στο Esin U (επιμ. Εκδ). *Salvage excavations at the pre-pottery site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia, Anatolica 17*, 124 – 136

Esin, U. 1998. “The Aceramic site of Aşıklı and its Ecological Conditions based on its Floral and Faunal Remains” *TÜBA-AR I*, 96 – 103

Esin, U. & S. Harmankaya 1999. “Aşıklı”, στο Özbaşaran, M. (επιμ. Εκδ.) *Neolithic in Turkey*, Arkeoloji ve Sanat Yay, Istanbul 115 – 132

Evans, J.D. 1964. “Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957–60” Part I. *The Annual of the British School at Athens 59*, 132–240.

Evans, J.D 1971. “Neolithic Knossos: the growth of a settlement.” *Proceedings of the Prehistoric Society 37*, 95–117.

- Facorellis, Y Kyparissi – Apostolika N, & Maniatiw Y. 2001. “The cave of Theopetra, Kalambaka: radiocarbon evidence for 50.000 year of human presence, Radiocarbon 43, 1029 – 1048
- Facorellis, Y. 2003. “Radiocarbon dating the Greek Mesolithic”. *British School at Athens Studies*, 10, 51–67.
- Farrand WR. 2000. *Depositional history of Franchthi Cave. Sediments, stratigraphy and chronology. Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 12*. Indiana University Press
- Farrand WR. 2003 “Depositional environments and site formation during the Mesolithic occupation of Franchthi Cave, Peloponnesos, Greece.” στο Galanidou N, Perlès C. (επιμ. Εκδ.) *The Greek Mesolithic. Problems and perspectives*. British School at Athen, 10, 69–78
- Galanidou, N. 2003. “Reassessing the Greek Mesolithic: the pertinence of the Markovits collections”. στο Galanidou N, Perlès C. (επιμ. Εκδ.) *The Greek Mesolithic. Problems and perspectives. British School at Athens Studies*, 10, 99–112
- Γαλλής, Κ. 1982. *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα
- Garrod, D. 1932. “A new Mesolithic industry: The Natufian of Palestine”. *Anthropological Institute*, 62, 257–270
- Gutierrez, J. A. M. 2000. “New discoveries in architecture and symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997–1999”. *Neo-Lithics 1/00* 1 – 4
- Hansen J. 1991. *The palaeoethnobotany of Franchthi Cave. Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 7*. Indiana University Press
- Hauptmann, H. 1993. “Ein Kultgebäude in Nevali Çori”, στο Frangipane M (επιμ. Εκδ) *Between the rivers and over the mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica*, Rome
- Horejs, B 2012. “Çukuriçi Höyük, a Neolithic and Bronze Age settlement in the Region of Ephesos”, στο Özdoğan M, Başgelen, N. & P Kuniholm (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic in Turkey*, Vol 4, 117 – 131

Horejs, B Milic, B Ostmann¹, F Thanheiser, U Weninger, B & A Galik 2015 ‘The Aegean in the Early 7th Millennium BC: Maritime Networks and Colonization’, *Journal of World Prehistory*, 28:4, 289–330

Horejs, B 2017. *Çukuriçi Höyük I: Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd millenium BC*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, Vol 5

Horwitz, L. K. 2013. “The Earliest Settlement on Crete: An Archaeozoological Perspective”. στο Efstratiou, N., A. Karetsou & M. Ntinou (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete: New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, INSTAP Academic Press 42, 171–192

Honea K 1975. “ Prehistoric remains on the island of Kythnos”, *American Journal of Archaeology* 79, 277 – 279

Jacobsen, T.W. 1969 ‘Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report, II: The Franchthi Cave, 1967-1968’, *Hesperia*, 38:3, 343 - 381

Jacobsen, T.W. 1973 ‘Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971, Part I’, *Hesperia*, 42:1, 45 – 88

Jacobsen TW, Farrand WR. 1987 *Franchthi Cave and Paralia. Maps, plans and sections. Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fascicle 1. Indiana University Press

Kaczanowska M, & J K. Kozłowski 2016, “ Mavropigi chipped stone assemblages”, στο Early Neolithic settlement of Mavropigi in western Greek Macedonia *Eurasian Prehistory* 12 (1–2), 71 – 95

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2014). Περί Προϊστορικών Θέσεων στη Δυτική Μακεδονία: Νομοί Κοζάνης και Γρεβενών. Στο: Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης και Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό Χρόνια Έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία, 1912-2012*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 233-250

Karamitrou-Mentessidi, G., N. Efstratiou, M. Kaczanowska & J.K. Kozłowski. 2016. “Early Neolithic settlement of Mavropigi in western Greek Macedonia”. *Eurasian Prehistory* 12 (1–2), 47–116

Καρκανάς, Π & Weiner, S. 2000. «Λιθοστρωματογραφία και διαγένεση των αποθέσεων του σπηλαιού Θεόπετρας Καλαμπάκας», στο Κυπαρίσση – Αποστολικά Ν. (επιμ. εκδ.) Σπήλαιο Θεόπετρας Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6 – 7 Νοεμβρίου 1998, ΥΠ. ΠΟ – Institute of Aegean Prehistory, 37 – 51

Karul, N, Eres, Z, & M Özdoğan, 2003, *Aşağı Pınar I*, Wbg Philipp Von Zabern, German

Karul, N 2017. “Northwest Anatolia: a Border or a Bridge between Anatolia and the Balkans During the Early Neolithic Period?” στο Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. & P. Nedelcheva, *Going west? The dissemination of Neolithic innovations between the Bosphorus and the Carpathians proceedings of the EAA conference, Istanbul, 11 september 2014*, 7 – 18

Karul, N. 2019 ‘The beginning of the Neolithic in southeast Anatolia: Upper Tigris Basin’, *Documenta Praehistorica XLVII*, 76 – 95

Κραχτοπούλου, Α. Orengo, Η Α., Παλαιοχωρίτης, Κ., & Α Σταμάτη 2015. «Αναδασμός της γης και πολιτισμικό τοπίο στον Κάμπο της Καρδίτσας» στο Μαζαράκης Αινιάν Α. (επιμ. εκδ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 5 Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Τόμος 1*, 177-189

Krahtopoulou, N. 2019. “Archaeology in Greece 2018–2019: Current approaches to the Neolithic of Thessaly”. *Archaeological Reports*, 65, 73–85

Krahtopoulou A, Frederick C, Orengo H., Dimoula A., Saridaki N, Kyrillidou S, Livarda A & A. Garcia-Molsosa, 2020. “Re-discovering the Neolithic Landscapes of Western Thessaly, Central Greece”, στο Blanco-González, A. & Kienlin, T.L (επιμ. Εκδ.) *Current Approaches to Tells in the Prehistoric Old World: A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age*. Oxbow Books, 25 - 40

Kenyon, K. 1957. *Digging up Jericho*, Ernest Benn Limited, London

Koumouzelis M. Kozłowski, J., Nowak M, Sobczyk. K, Kazanowska M. Pawlikowski M. & A. Paazdur. 1996. “Prehistoric settlement in the Klisoura gorge, Argolid Greece (excavations 1993 – 1994), *Prehistoire Europeenne* 8, 143 - 173

Κοτζαμάνη Γ. 2009. *Από τη συλλογή στην καλλιέργεια: αρχαιοβοτανική διερεύνηση των πρώιμων σταδίων εκμετάλλευσης των φυτών και της αρχής της γεωργίας στον Ελλαδικό χώρο (σπήλαιο Θεόπετρας, σπήλαιο Σχιστού, Σιδάρι, Ρεβένια)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη

Κυπαρίσση – Αποστολικά 2000α. «Η ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας 1987-1998», στο Κυπαρίσση – Αποστολικά Ν. (επιμ. εκδ.) Σπήλαιο Θεόπετρας Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6 – 7 Νοεμβρίου 1998, ΥΠ. ΠΟ – Institute of Aegean Prehistory, 17 – 36

Kyparissi – Apostolika 2000b. “The Neolithic use of Theopetra cave in Thessaly.” Στο Halstead P. *Neolithic society in Greece*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 2, 142 – 152

Kyparissi – Apostolika 2003. “The Mesolithic in Theopetra cave: new data on a debated period of Greek Prehistory”, στο Galanidou N, Perlès C. (επιμ. Εκδ.) *The Greek Mesolithic. Problems and perspectives*. British School at Athen, 10, 189 – 198

Kyparissi – Apostolika 2021. “The Thessalian Mesolithic: Evidence from Theopetra Cave.” *Journal of Greek Archaeology* 6, 25 - 42

Lespez L., Darcque P., Koukouli-Chryssanthaki H., Malamidou D., Treuil R., Tsirtsoni Z., Kourtesi-Philippakis G., Davidson R., Oberlin C. 2013, “The lowest levels at Dikili Tash, northern Greece: a missing link in the Early Neolithic of Europe”, *Antiquity* 87, 30-45

Lichter, C., Meric R. 2012. “Dedecik-Heybelitepe - Excavations at a neolithic settlement in the Torbali Plain” στο Başgelen, N., Ozdoğan, M. and Kuniholm, P.I. (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic in Turkey: new excavations & new research*. Galatasaray, İstanbul: Archaeology & Art Publications, 133 – 138

Μαγκαφά, Μ. 2000. «Η εκμετάλλευση των φυτών από τη Μέση Παλαιολιθική έως τη Νεολιθική περίοδο – από την καρποσυλλογή στην καλλιέργεια. Αρχαιοβοτανική μελέτη στο σπήλαιο της Θεόπετρας», στο Κυπαρίσση – Αποστολικά Ν. (επιμ. εκδ.) Σπήλαιο Θεόπετρας Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6 – 7 Νοεμβρίου 1998, ΥΠ. ΠΟ – Institute of Aegean Prehistory, 135 – 137

- Markovits A. 1933 “Die ZaTmis-Höhle. (Kaki-Skala, Megaris, Griechenland.)” *Speläologisches Jahrbuch 13-14*, 133 - 146
- Mellaart, J. 1962. “Excavations at Çatal Höyük: First Preliminary Report, 1961”, *Anatolian Studies*, Vol. 12, 41-65
- Mellaart, J. 1970. *Excavations at Hacilar I* (Vol. 9). British Institute at Ankara. Edinburgh
- Milic, B 2019, “An addendum to the PPNB interaction sphere. The lithic package from 7th millennium BC Çukuriçi Höyük in western Anatolia”, στο Astruc L., McCartney, M. Briois, F. & V. Kassianidou (επιμ. Εκδ.) *Near Eastern lithic technologies on the move: interactions and contexts in Neolithic traditions: 8th International Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Near East, Nicosia, November 23rd-27th 2016 (2019)*. Nicosia, 485 – 502
- Milojčić V. 1956. “Bericht über die Ausgrabungen auf der Gremnos-Magula bei Larisa”, *Archäologischer Anzeiger*, 141-183
- Milojčić V. 1959 “Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953-1958)”. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 6, 1-56.
- Milojčić V 1960 “Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel”. *Germania* 38, 320-335.
- Milojčić V 1962, “Die präkeramische neolithische Siedlung von Argissa in Thessalien”. στο V. Milojčić (επιμ. εκδ.), *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 2, 1-25
- Milojčić, V. 1971. “Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I. Das frühe Neolithikum”. στο V. Milojčić (επιμ. εκδ.), *Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 10, 5–17
- Μιχαλοπούλου Σ. 2017 *Η Αρχαιότερη Νεολιθική στη Δυτική Μακεδονία: η συμβολή της μελέτης του ζωοαρχαιολογικού υλικού των θέσεων Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής και Πόρτες Ξηρολίμνης*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα

Munro ND, Stiner MC 2015. “Zooarchaeological evidence for early Neolithic colonization at Franchthi Cave (Peloponnese, Greece)”. *Current Anthropology* 56:4, 596–603

Newton, S. 2003. “The Mesolithic fauna from Theopetra cave.” στο Galanidou N, Perlès C. (επιμ. Εκδ.) *The Greek Mesolithic. Problems and perspectives*. British School at Athen, 10, 199 – 205

Nikolov, V 2017. “Thrace, Post – 6000 B.C” στο Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. & P. Nedelcheva, *Going west? The dissemination of Neolithic innovations between the Bosphorus and the Carpathians proceedings of the EAA conference, Istanbul, 11 september 2014*, 73 – 78

Özbaşaran, M 2011. “Re – starting at Aşıklı”, *Anatolia Antiqua* 19, 27 - 37

Özbaşaran, M. & Duru, G. 2012. ‘The early Sedentary Community of Cappadocia: Aşıklı Höyük’, στο Tibet A., Henry O., & D. Beyer (επιμ. Εκδ.) *La Cappadoce méridionale de la Préhistoire à l’époque byzantine*. Institut Français d’études Anatoliennes, 43–51

Özdoğan, E 2015 ‘Current Research and New Evidence for the Neolithization Process in Western Turkey’, *European Journal of Archaeology*, 18:1, 33–59

Özdoğan, E 2016. ‘Diversity and homogeneity among the early farming communities of Western Anatolia.’ *Documenta Praehistorica*, 43 1–19

Özdoğan, E 2017. “Anatolia and the Balkans The Role of the Black Sea Between ‘East’ and ‘West’ During the Neolithic Period”, στο Reingruber, A., Tsirtsoni, Z. & P. Nedelcheva, *Going west? the dissemination of Neolithic innovations between the Bosphorus and the Carpathians proceedings of the EAA conference, Istanbul, 11 september 2014*, 19 – 28

Özdoğan, E & Schwarzberg, H 2020. “Contextualising the Neolithic House: A View from Aşağı Pınar in Eastern Thrace”, στο Tasić, N, Urem-Kotsou, D & Burić M (επιμ. Εκδ.), *BAR Making Spaces into Places: The North Aegean, the Balkans, and Western Anatolia in the Neolithic*, Oxford, 211 – 216

Özdoğan, M 2011a. “Eastern Thrace: the Contact Zone Between Anatolia and the Balkans”, στο McMahon, G, & S Steadman (επιμ. εκδ), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*, Oxford Handbooks, 657 – 682

Özdoğan, M 2011b. “Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans”, *Current Anthropology*, 52(S4), S415–S430

Özdoğan, M 2013a. “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarimburgaz, Topraktepe, Hoca Çesme, and Aşağı Pinar” στο Başgelen, N., Özdoğan, M. and Kuniholm, P.I. (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic in Turkey: new excavations & new research*. Galatasaray, İstanbul: Archaeology & Art Publications, 167 – 207

Özdoğan, M. 2013b. ‘Anatolia and the Balkans: archaeology’, στο Ness I (επιμ. εκδ.) *The Encyclopedia of Global Human Migration*. Wiley. 1 – 7

Παπαγεωρίου – Σταμπόλη & Μελέντης 1996. “Πρακτικά συνεδρίου με αντικείμενο τις σπηλαιολογικές έρευνες του Α. Μάρκοβιτς στην Ελλάδα”, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 61, 52 - 68

Παπαδόπουλος Σ. 2016. *Οικιστική οργάνωση στην Προϊστορική Ελλάδα, η Νεολιθική και Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, Αθανασίου Αλτιντζή, Θεσσαλονίκη

Payne, S. 1975. “Faunal change at the Franchthi Cave from 20.000 B. C. to 3.000 B.C.” *Archaeozoological Studies*, 120-31.

Perlès, C. 1999. “Long-term perspectives on the occupation of the Franchthi Cave: continuity or discontinuity” στο Bailey G, Adam. E, Panagopoulou E, Perlès C & K. Zachos (επιμ. εκδ.), *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 1994*. British School at Athens Studies 3, 311 - 318

Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece, The first Farming communities in Europe*. Cambridge University Press

Perlès, C. 2003. “The Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems.” στο Galanidou N, Perlès C. (επιμ. Εκδ.) *The Greek Mesolithic. Problems and perspectives British School at Athens Studies*, 10, 79–87

- Perlès C. 2004 *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grece) t.II–Du Neolithique Ancien au Neolithique Final. Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fascicle 13. Indiana University Press
- Perlès C, Quiles A, Valladas H. 2013 “Early seventh-millennium AMS dates from domestic seeds in the Initial Neolithic at Franchthi Cave (Argolid, Greece)”. *Antiquity* 87, 1001–1015
- Peters, J. *et al.* 2019. “Göbekli Tepe: Agriculture and Domestication”. *Encyclopedia of Global Archaeology*, 1 – 10
- Petrović, A. 2021. “The curious case of House 54 from Lepenski Vir (Serbia): Chipped stone perspective.” στο Beyries S, Hamon C & Y Maigrot (επιμ. Εκδ.) *Beyond Use-Wear Traces: Going from Tools to People by Means of Archaeological Wear and Residue Analyses*, Sideston Press, Leidon, 295 – 307
- Quade J, Stiner M.C, Copeland A., Clark A.E. & M. Özbaşaran 2018. “Summary of Carbon-14 Dating of the Cultural Levels of Aşıklı Höyük”, στο Özbaşaran M, Duru G. & Stiner M (επιμ. Εκδ.) *The Early Settlement at Aşıklı Höyük, Essays in Honor of Ufuk Esin*, Yayinlari, Turkey, 43 – 57
- Reingruber, A. 2005 ‘The Argissa Magoula and the Beginning of the Neolithic in Thessaly’, στο Lichter C. (επιμ. Εκδ.) *How did farming reach Europe? BYZAS* 2, 155–171
- Reingruber, A. 2008. *Die Argissa-Magula//Das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen*. Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή
- Reingruber, A. & L. Thissen, 2009 ‘Depending on C¹⁴ Data: Chronological Frameworks in the Neolithic and Chalcolithic of Southeastern Europe’, *Radiocarbon*, 51(2), 751–770
- Reingruber, A 2011. ‘Early Neolithic settlement patterns and exchange networks in the Aegean’, *Documenta Praehistorica*, 38, 291–30

- Reingruber, A. 2015 ‘1. Preceramic, Aceramic or Early Ceramic? The radiocarbon dated beginning of the Neolithic in the Aegean’, *Documenta Praehistorica*, 42. 147 – 156
- Reingruber, A 2016. “Coastal and riverine Thrace during the Mesolithic and the Neolithic”, στο Bacvarov, K και Gleser, R (επιμ. Εκδ) *Southeast Europe and Anatolia in prehistory Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary*, Band 293, 93- 105
- Reingruber, A 2018. ‘Geographical mobility and social motility in the Aegean before and after 6600 BC’, *Praehistorische Zeitschrift*, 93:1, 1–24
- Renfrew, C. 1984 “Trade as action at a distance”. στο C. Renfrew (επιμ. Εκδ.), *Approaches to Social Archaeology*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 86–134
- Ripoll, M. P. 2013. “The Knossos Fauna and the Beginning of the Neolithic in the Mediterranean Islands”. στο Efstratiou, N., A. Karetsou & M. Ntinou (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete: New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*, INSTAP Academic Press 42, 133–170
- Rollefson G. et al 1992, “Neolithic Cultures at Ain Ghazal, Jordan” *Journal of Field Archaeology* 19:4, 443 – 470
- Rollefson G & Kafafi Z. A. 2013. “The Town of Ain Ghazal”, στο Schmandt – Besserat D. (επιμ. Εκδ.) *Symbols at Ain Ghazal, Ain Ghazal Excavation Reports Volume 3*, Berlin, 3 – 24
- Σάμψων Α. 2010. *Μεσολιθική Ελλάδα 9000 – 6500 π.Χ: παλαιοπεριβάλλον, οικονομία, τεχνολογία*, Ίων, Αθήνα
- Sağlamtimur, H 2012. “The Neolithic Settlement of Ege Gübre”, στο Başgelen, N., Ozdoğan, M. and Kuniholm, P.I. (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic in Turkey: new excavations & new research*. Galatasaray, İstanbul: Archaeology & Art Publications, 197 – 22
- Sarpaki, A. 2013. “The Economy of Neolithic Knossos: The Archaeobotanical Data.” στο Efstratiou, N., A. Karetsou & M. Ntinou (επιμ. Εκδ.) *The Neolithic Settlement of*

Knossos in Crete: New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands, INSTAP Academic Press 42, 63–94

Schmidt, K., 2000. ‘Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A Preliminary Report on the 1995 -1999 Excavations’, *Paléorient*, 26:1, 45–54.

Schmidt, K. 2010. ‘Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs’, *Documenta Praehistorica*, 37, 239–256.

Schmidt, K. 2011. *Göbekli Tepe*, στο Ozdogan M. Basgelen N. & P. Kuniholm (επιμ. Εκδ.), *The Neolithic in Turkey, new excavations & new research*, Vol 2, 41 – 83

Schmidt, K. 2012. 'Göbekli Tepe: A Neolithic Site in Southeastern Anatolia', στο McMahon G. & Steadman S (επιμ. Εκδ.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)*, Oxford Handbooks

Sordinas A. 1969. “Investigations of the Prehistory of Corfu, dating 1964 – 1966”, *Balkan Studies* 10, 393 - 424

Stravopodi, E. Manolis, S. & N. Kyparissi – Apostolika. 1999. “Paleoanthropological findings from Theopetra cave in Thessaly: a preliminary report”, στο Bailey G, Adam. E, Panagopoulou E, Perlès C & K. Zachos (επιμ. εκδ.), *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 1994*. British School at Athens Studies 3, 271 – 281

Souvatzi, S., Reingruber, A. and Toufexis, G. 2021. “Socialising the Landscape in the Early Neolithic of Thessaly, Greece.” *Open Archaeology*, Vol. 7 (Issue 1), 1176-1191

Stiner, M.C., Özbaşaran, M. & Duru, G. 2021. ‘Aşıklı Höyük: The Generative Evolution of a Central Anatolian PPN Settlement in Regional Context’, *Journal of Archaeological Research*, 30:4, 497–543.

Strasser T, Panagopoulou, E, Runnels, C, Murray, P, Thompson, N, Karkanias, Fw, McCoy & W. Karl 2010. “Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Palaeolithic and Mesolithic Habitation of Crete.” *Hesperia*. 79. 145-190

- Stroulia, A., Robitaille, J., Ögüt, B., Chondroyianni-Metoki, A. & Kotsachristou, D. 2022. “Grinding and Abrading Activities in the Earlier Neolithic of Northern Greece: A Multi-Proxy and Comparative Approach for the Site of Pontokomi-Souloukia”, *Documenta Praehistorica*, 49, 94–122
- Valla, F. K. 1988. “Aspects du sol de l’abri 131 de Mallaha (Eynan), *Paléorient*, 14: 2, 283-296
- Θεοχάρης, Δ. 1962. «Ανασκαφαί εν Σέσκλω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24 – 35
- Θεοχάρης, Δ. 1963. «Ανασκαφαί εν Σέσκλω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40 – 44
- Θεοχάρης Δ. 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας. Αρχή και Πρώιμη Εξέλιξη της Νεολιθικής*, Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου, Βόλος
- Θεοχάρης, Δ. 1972a. «Ανασκαφαί εν Σέσκλω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8 – 10
- Θεοχάρης, Δ. 1972b. «Σέσκλον. Ακρόπολις», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1972*. Αθήναι, 7 – 12
- Θεοχάρης, Δ. 1977. «Σέσκλο», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1977*. Αθήναι, 88 – 93
- Θεοχάρης Δ. 1981 *Νεολιθικός Πολιτισμός, σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέχης, Αθήνα
- Thissen, L. 2000. “Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues for the Neolithisation of Greece?” *Documenta Praehistorica XXVII*, 141-154
- Τσουντας Χ. 1908 *Αι προϊστορικά Ακροπολεις Διμηνιου και Σεσκλου*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα
- Trantalidou K. 2008. “Glimpses of Aegean Island Communities during the Mesolithic and Neolithic periods: The zooarchaeological point of view”, στο Brodie N., Doole J., Gavalas G. & C. Renfrew, *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, 25-28/03/04, University of Cambridge, 2008, 19-27

Trantalidou K. 2010. “Dietary Adaptations of Coastal People in the Aegean Archipelago during the Mesolithic Period: The Macrofauna Assemblages of Maroulas on Kythnos”, στο Sampson A., Kaczanowska M. & J.K. Kozłowski (επιμ. εκδ), *The Prehistory of the island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas*, Kraków, Polish Academy of Arts & Sciences, University of the Aegean, 163-177

Urem-Kotsou, D, Sgouropoulos, K, Kotsos, S, Chrysaphakoglou, P, Chrysaphi, M & D Skoulariki, 2022. “Surveying the Neolithic farmers in Aegean Thrace with digital technologies” *Studia Praehistorica 16*, 117-132

Wijnen M. 1981, *The Early Neolithic settlement at Sesklo; an early farming community in Thessaly, Greece*. *Analecta Praehistorica Leidensia 14*, Leiden